

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
„ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

Кремена Каменова Дюлгерова-Узунова

**ОРГАНИЗАЦИЯ НА ДИАЛЕКТНАТА ЛЕКСИКА В
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИ ГРУПИ
(ПО МАТЕРИАЛИ ОТ ЗЛАТОГРАДСКИЯ ГОВОР)**

Дисертация

за присъждане на образователната и научната степен „доктор“

Професионално направление 2.1 Филология, докторска програма
„Български език“

Научен ръководител: проф. д-р Лучия Антонова-Василева

София

2023

Съдържание

I. Увод.....	6
1. Актуалност и мотивация на изследването.....	6
2. Кратки географски и етнографски сведения за с. Долен, Златоградско.....	7
3. Цели и задачи на изследването.....	9
4. Методология на изследването.....	13
II. Теоретична основа на изследването.....	14
1. Научни методи и подходи на изследването. Теоретични постановки според основните трудове по обща лексикология.....	14
2. Преглед на основните трудове по диалектология, диалектна лексикология и лексикография, използвани в дисертацията.....	31
3. Преглед на основните диалектоложки изследвания за родопските говори, използвани при работа над дисертацията.....	50
III. Основни фонетични и морфологични особености на говора.....	55
IV. Класификация на диалектната лексика в лексико-тематични и лексико-семантични групи и подгрупи.....	82
IV.1. Лексико-тематична група Природа.....	83
1. Названия на земни форми.....	83
2. Названия на водни и блатисти места.....	85
IV.2. Лексико-тематична група Растителен свят.....	85
1. Названия на диворастящи растения.....	85
2. Названия на дървесни видове.....	88
IV.3. Лексико-тематична група Животински свят.....	90
1. Названия на домашни животни, обитаващи къщата и двора.....	91
2. Названия на диви животни.....	91
2.1. Названия на бозайници.....	91
2.2. Названия на земноводни, влечуги и риби.....	92

3.	Птици.....	94
4.	Насекоми.....	95
IV.4. Лексико-тематична група Земеделие.....		98
1.	Названия на ниви, пасища и други места, свързани със стопанската дейност на човека.....	98
1.1.	Названия на земя и видове земна повърхност според състава ѝ	99
1.2.	Названия на обработваеми земеделски места според тяхното състояние.....	100
1.3.	Названия на земя според изложението ѝ на слънчева светлина.....	100
2.	Обработка на почвата.....	101
2.1.	Основни названия на действия за обработване на земята.....	101
3.	Селскостопански оръдия на труда и сечива.....	104
4.	Полевъдство.....	107
4.1.	Названия на житни култури.....	107
4.2.	Названия на окопни, бобови и бостански култури.....	108
4.3.	Названия на зеленчуци и плодове.....	110
IV.5. Лексико-тематична група Животновъдство.....		112
1.	Названия на домашни животни.....	112
1.1.	Общи названия на животни.....	112
1.2.	Общи части на тялото на домашни животни.....	113
2.	Названия на едър рогат добитък.....	114
3.	Названия на дребен добитък.....	118
3.1.	Названия за овен – овца – агне.....	118
3.2.	Названия за козел – коза – козле.....	119
4.	Названия на мляко и млечни продукти.....	121
5.	Названия на други домашни животни.....	122
IV.6. Лексико-тематична група Човек.....		124
1.	Части от човешкото тяло.....	125
1.1.	Названия на глава и части на главата.....	125

1.2. Названия за части на човешкото тяло.....	128
1.2. Названия на крайници.....	129
1.3. Вътрешни органи.....	132
1.4. Названия, свързани с отделителната и половата система.....	133
2. Характеристика на човека.....	134
2.1. Названия, назоваващи човек според полови и възрастови различия.....	134
2.2. Семейство.....	137
2.2.1. Названия, назоваващи кръвно родство и родство по сватовство.....	137
2.2.2. Названия, свързани с годеж, сватба и раждане.....	142
3. Означаване на качества на човека.....	145
3.1. Названия, назоваващи качества, свързани с външния вид на човек.....	146
3.2. Прилагателни имена, назоваващи човек по определени качества на личностната му характеристика.....	151
4. Означаване на действия на човека.....	153
4.1. Психическа и физическа дейност на човека.....	153
4.2. Дейности, свързани с взаимоотношенията между хората.....	157
5. Храни и хранене на човека.....	159
5.1. Общо название на храна и хранене.....	159
5.2. Названия на храна според времето на хранене.....	159
5.3. Названия на хляб, тестени изделия и тестени продукти.....	161
5.4. Названия, свързани с дейности по приготвяне на храната.....	165
5.5. Названия на храни, мотивирани от наименованието на продуктите, от които те са приготвени.....	167
IV.7. Лексико-тематична група Устройство и обзавеждане на дома...	170
1. Названия на къща, строеж и други.....	170
1.1. Названия на части и обекти от къщата.....	171

1.2.	Названия на помещения в къщата.....	172
1.3.	Названия на предмети и обекти в стаята.....	172
1.4.	Названия на мебели.....	173
1.5.	Названия на текстилна покъщнина.....	174
2.	Названия на инструменти и домакински средства за обработка на тъкани и прежда.....	175
3.	Названия на кухненски съдове и прибори.....	176
4.	Названия на съдове за течности.....	177
5.	Названия на предмети от бита.....	178
V.	Обобщение на лексикосемантичните отношения на названията от отделните лексико-тематични и лексико-семантични групи и подгрупи.....	179
1.	Названия с ясен от съвременна гледна точка мотивиращ признак.....	179
2.	Немотивирани от съвременна гледна точка номинативни (терминологични) диалектизми.....	183
3.	Семантични отношения между немотивирани от съвременна гледна точка названия в различните ЛТГ И ЛСГ.....	184
4.	Особености на лексикалната система, които не са пряко свързани със семантичните отношения между названията в диалекта.....	191
VI.	Заключение	204
	Изводи на изследването.....	204
	Резултати и приноси в труда.....	211
	Източници на материал в труда.....	212
	Списък на съкращенията.....	213
VII.	Библиография.....	214
VIII.	Приложение.....	229

I. Увод

1. Актуалност и мотивация на изследването

Познанието на диалектите на всеки език е от първостепенна важност за изучаването на неговата история, за очертаване на мястото му сред другите сродни и съседни езици, за същността и пътищата на развитие на неговата езикова норма. Българският език се характеризира както със своето специфично структурно единство, така и с многообразието си от териториални диалекти. Всички български диалекти споделят една голяма част от общобългарския речников фонд, въпреки че в диалектната лексика най-често проличават техните специфични особености.

Интересът към определената тема на дисертацията е провокиран от липсата на диалектоложки данни за говора на с. Долен, Златоградско. В речника на Т. Стойчев е включен материал от лексиката на с. Долен, Момчилградско (днес с. Долен, Златоградско), според тогавашната регистрация (Стойчев 1965-1983). От селищата в Златоградско в мрежата на Българския диалектен атлас (БДА) са включени за проучване: Златоград – № 4758, Старцево – № 4754, Неделино – № 4752, Ерма река – № 4681. Съществуват множество селища в Родопите, които изобщо не са проучени. Едно от тях е село Долен, Златоградско – обект на настоящото изследване.

Диалектоложкото проучване на с. Долен, Златоградско представлява оригинален принос за допълването на познанията не само за българската диалектология, но и за историята на българския език. В процеса на работа на се разкриват основните особености на диалекта на фонетично и морфологично равнище, но специалният акцент се поставя върху изследването на лексикалната система.

Дисертационният труд е насочен към описанието на тези елементи от диалектната система, в които най-ярко се отразяват диалектните различия. Тези различия изпъкват най-често във фонетичните и лексикалните особености, макар че се проявяват и в морфологичните, словообразователните и в синтактичните елементи.

В работата се отделя внимание и на различните видове лексикосемантични отношения между думите. Описанието на основните особености на диалекта допринася за разкриването на богатство от диалектни различия на българското езиково землище.

2. Кратки географски и етнографски сведения за с. Долен, Златоградско

Село Долен се намира на 12 км североизточно от гр. Златоград. На север граничи с река Неделинска и селата Крайна, Припек, Неделино, на юг с река Деридерска (Златоградска). На изток се намират двете му махали – м. Станкова и м. Доганица. Селото е разположено в една дълбока долина сред много високи планински била, покрити с гъсти гори. Броят на жителите е около 1500 (числото е приблизително).

Според изследванията на Л. Милетич към 1912 г. населението на с. Долен (Доленъ) се е състояло от мюсюлмани (помаци). Днес в селото основно живее мюсюлманско население, но предвид смесените бракове се срещат и българи християни. В селото има две построени джамии, които се намират в долната и в горната махала. Много от наименованията на обектите и местностите в селото са с турски имена, напр. *Кюприя* (турски мост), *Катърбек* (местност) и други. За някои от местностите съществуват интересни местни предания. Разказва се от жителите, че в местността, която се нарича *Ханът*, са били разположени крайпътни ханчета, където търговци отсядали, за да си отпочинат и да пренощуват. Името на другата местност

Катърбек според местните жители идва от това, че търговците връзвали там своите катъри.

Според книгата на Асан Делиисенов името на с. Долен е било променяно няколко пъти. Първоначално се е казвало *Уйламата*, след това *Трите върха* и *Улама* (Делиисенов 2020).

Известни са три версии за историята на заселването на с. Долен. Първата версия е представена от кютюбурунския ходжа и някои други разказвачи. Според нея от даръдерската котловина (днешен Златоград) нахлува огромен поток от бежанци, които биват изтласкани от Узундере (днешно Неделино) към височините югоизточно в село Бали, село Долен и махалите Станково и Доганица. Първата построена къща била Янозоската, а след това е започнало застрояването на средната и горната махала. Втората версия представя възникването на селото от неделинските колиби. Третата версия представя възникването на селото по време на керванските преходи, т.нар. преселвания с кервани. За тази версия се посочват и доста сведения като имена на местности, постройки и др. При това придвижване фамилии или родове предпочели да се установят в долината в търсене на нови по-сигурни и защитени местности и да основат селото (Делиисенов 2017; 2020).

Днес в селото има кметство, основно училище, целодневна детска градина, читалище и Здравна служба (медицински кабинет).

Основният поминък е земеделието, а в обработваемите земи жителите сеят картофи, зеленчуци, житни култури и тютюн. Освен това е развито добре и животновъдството. Отглеждат се крави, овце, кози, кокошки, магарета и мулета. В селото се съхраняват и спазват много обичаи и традиции, по-интересни, от които са – *раздаван'ето на бамбон'е* при женитба; *гез'а*, *гезе* 'празнично угощение, което се приготвя при сватба' (срв. в Златоград угощение, което кумът дава на младоженците Стойчев 1965: 143); посещение на родилката и бебето след раждането – *смидал*; извършването на молебен за дъжд при сухо време – *Перпèруда руда, руда*.

Освен това селото е известно и с кукерската си група *Бежбѐши*, която всяка година в навечерието на коледните и новогодишните празници извършват ритуал за прогонване на тъмните сили и злите духове, обикаляйки всяка една къща.

3. Цели и задачи на изследването

Основната цел на дисертационния труд е да представи диалектоложки данни за говора на с. Долен въз основа на лично събран езиков материал. При проучването на диалектната лексика на говора се цели тя да се опише като система – да се класифицират събраните названия в лексико-тематични и лексико-семантични групи и подгрупи, да се направи лексикосемантична характеристика на лексемите, да се характеризират те от гледна точка на техния произход, с оглед на установяването на дистрибуцията на лексиката от домашен и чужд произход в речта на информаторите, да се класифицират видовете диалектизми и др.

В границите на отделните лексико-тематични и лексико-семантични групи след анализ на семантичната структура изследването се стреми да разкрие семантичните отношения между лексемите – на еднаквост на значенията (синонимия), на противопоставяне (антонимия), на семантична диференциация (омонимия), на родо-видово отношение, обобщаване и др.

За целите на изследването се въвеждат следните терминологични уточнения: с термина лексико-тематична група (ЛТГ) се означава тематична група от думи, които означават определена предметна област. С термина лексико-семантична група (ЛСГ) се означава семантично обединение на лексемите, притежаващи семантична еднородност (разкриващи еднородни признаци на назоваваните обекти или представляващи една и съща част на речта). С термина лексико-семантична парадигма (ЛСП) се означават лексеми от лексико-семантична група, които се обединяват по общност на

основния семантичен признак, а се различават по своите допълнителни семантични признаци, които изменят цялостното значение по еднакъв семантичен модел.

Обект на настоящото изследване е лексикалната система на с. Долен, Златоградско. Събраният лично от мен езиков материал е разпределен в седем основни лексико-тематични групи – **Природа; Растителен свят; Животински свят; Земеделие; Животновъдство; Човек; Устройство и обзавеждане на дома**. Вътре в тези групи се обособяват различни лексико-семантични групи и подгрупи – Природа – названия на земни форми; названия на водни и блатисти места; Растителен свят – названия на диворастящи растения; названия на дървесни видове; Животински свят – названия на домашни животни, обитаващи къщата и двора; названия на диви животни; названия на бозайници; названия на земноводни, влечуги и риби; птици; насекоми; Земеделие – названия на ниви, пасища и други места, свързани със стопанската дейност на човека; названия на земя и видове земна повърхност според състава ѝ; названия на обработваеми земеделски места според тяхното състояние; названия на земя според изложението ѝ на слънчева светлина; основни названия на действия за обработване на земята; названия на земеделски оръдия на труда и сечива; названия на житни култури, названия на окопни, бобови и бостански култури; названия на зеленчуци и плодове; Животновъдство – названия на домашни животни; общи названия на животни; общи части на тялото на домашни животни; названия на едър рогат добитък; названия за овен – овца – агне; названия за козел – коза – козле; названия на мляко и млечни продукти; названия на други домашни животни; Човек – названия на части на човешкото тяло; названия на глава и части на главата; названия на крайници; названия на вътрешни органи; названия, свързани с отделителната и половата система; названия, назоваващи човек според полови и възрастови различия; названия за кръвно родство и родство по сватовство; названия, свързани с годещ и

сватба; названия, назоваващи качества, свързани с външния вид на човек; названия, назоваващи човек по определени качества на личностната му характеристика; психическа и физическа дейност на човека; дейности, свързани с взаимоотношенията между хората; храни и хранене на човека, общо название на храна и хранене; названия на храна според времето на хранене; названия за хляб, тестени изделия и тестени продукти; названия, свързани с дейности по приготвяне на храната; названия на храни, мотивирани от наименованието на продуктите, от които те са приготвени; Устройство и обзавеждане на дома – названия на къща, строеж и други; названия на части от къщата; названия на помещения в къщата; названия на предмети и обекти в стаята; названия на мебели; названия на текстилна покъщнина; названия на инструменти и домакински средства за обработка на тъкани и прежда; названия на кухненски съдове и прибори; названия на съдове за течности; названия на предмети от бита.

Предмет на изследване са лексемите от говора на с. Долен, Златоградско, класифицирани в лексико-тематични и лексико-семантични групи и подгрупи, според семантичните отношения между тях. При анализа на номинациите се разглеждат системните (парадигматични) отношения между думите (названията) от тези групи. Начините за формиране на тяхното значение и пътищата за възникване на диалектни лексикални сходства и различия чрез разкриване на специфичните езикови особености и лексикални отношения между названията.

За постигането на тази цел в труда са поставени следните конкретни **задачи**:

1. Да се събере диалектен материал за описание на говора на с. Долен, Златоградско.
2. Да се опишат основните особености на говора на фонетично и морфологично равнище.

3. Да се класифицира събраният лингвистичен материал в седем основни лексико-тематични групи, а те от своя страна в лексико-семантични групи и подгрупи.

4. Да се направи лексикосемантична характеристика на лексикалните единици като се посочи номинационният признак, по който те се назовават.

5. Да се изследват парадигматичните отношения между номинациите чрез системния лингвистичен подход на семантичния и компонентния анализ.

6. Да се разгледат лексемите откъм техния произход – домашни и чужди думи; да се посочат типовете лексикални диалектизми – номинативни (терминологични, непротивопоставни, частични и пълни), граматични и словообразователни и др.

7. Да се разкрият различните видове лексикално-семантични отношения между думите – на еднаквост на значенията (синонимия), на обединяване според общото им смислово съдържание (в синонимен ред или синонимно гнездо), на противопоставяне (антонимия), на семантична диференциация (омонимия), на обобщаване от различни диалектни названия на един и същ десигнат (хетеронимия) и др.

8. Да се разкрият проявите на лексикална многозначност между лексемите, тяхната общност между значенията.

9. Да се съпоставят диалектните названия на с. Долен, Златоградско с лексикални данни от други родопски говори, както и в по-широк план с говори от рупски тип. Анализът е насочен към разкриването на специфичните диалектни особености на лексиката на с. Долен, както и на връзката ѝ с диалектите от региона и с лексикалната система на българския език.

10. Да се направи обобщение на резултатите от проведеното изследване и да се посочат най-ярките особености на говора.

4. Методология на изследването

Основните методи използвани в настоящата работа са описателно-аналитичният, обобщителният и методът на семантичния и компонентен анализ. Описанието и анализът на лексемите, от различните ЛТГ и ЛСГ, заемат основно място в дисертацията. Методът на сравнението (съпоставянето) също заема важно място в изследването за търсене на сходство и различие между значенията на лексемите в различните диалекти. Като краен резултат от това се явяват изводите и обобщенията, пряко свързани с целта и задачите, които си поставя изследването.

В изследването се следват следните подходи на работа – системният, ономасиологичният и семасиологичният подход. Чрез ономасиологичния подход в работата се изясняват връзките и различията между понятията, отразени при назоваването на думите. Семасиологичният подход изучава семантичната страна на думите, изхождайки от тяхната външна лексикална форма.

II. Теоретична основа на изследването

1. Научни методи и подходи на изследването. Теоретични постановки според основните трудове по обща лексикология

В дисертационния труд за постигане на целите на изследването се следват два аспекта на изучаване на названията: първо като самостоятелни единици, които означават предмети и явления от действителността, и второ като елементи на речниковия състав. Обикновено думата като езикова единица със своята номинативна функция се свързва с определено понятие. Лексемите от своя страна се обединяват по тематични, предметни, понятийни и други лексико-семантични групи въз основа на някакъв признак, връзка или отношение (Радева 2017: 16). Езикът като система е единство от лексикални (речникови) единици, свързани с вътрешни отношения помежду си, които образуват структурата на тази система.

За целите на изследването се прилага системният подход, който е определящ както за лексикологията, така и за проучването на диалектната лексика. В изложението на тази част са представени научни теории с акцент върху понятието „система”, приложени от редица автори като: Й. Трир, Виноградов, в трудовете на Вайсгербер, Мутафчиев, Тодорова, Пернишка, Бояджиев, Касабов и др.

Иван Касабов се опира на идеята за езика като система от знакови единици, организирани в определени отношения помежду си. Според него „... всяка дума в езика е знак, който се състои от акустично изразяващо и изразявано смислово съдържание и съществува в определени отношения с другите думи-знаци в системното цяло на езика” (Касабов 2013: 11).

Според Р. Мутафчиев лексиката въпреки своята подвижност е система, притежаваща определена структура, т.е. има определен строеж, определен начин на свързване на елементите, от които е съставена. В своите

различни участъци лексиката е структурирана в различна степен. Структурирането зависи от специфичните особености на онзи отрязък от действителността, който дава семантично съдържание на една или друга лексикална микросистема, която се нарича семантично поле. Р. Мутафчиев твърди, че: „когато семантическият анализ се ограничи в едно отделно семантично поле, тогава става възможно да се изясни смисловото съдържание на неговите компоненти ” (Мутафчиев 1971: 27-29).

Терминът семантично или понятийно поле на езика е създаден от немски лингвисти (срв. Л. Вайсгербер и Й. Трир). Той е продължение на идеята на В. Хумболт и формулираното от него понятие за структурна членимост на езика. Думата се проявява във връзка с други думи, поради което е необходимо изучаването на смисловите връзки между думите.

Според Р. Мутафчиев семантичното поле представлява съвкупност от отделни малки лексикални подсистеми, които имат относителна самостоятелност. То може да има разнообразни връзки с други семантични полета. Всяко семантично поле има своя семантична структура (Мутафчиев 1971: 27-29).

Хр. Станева определя: „...семантичното поле е такава лексикална микросистема, която се отделя главно въз основа на вътрешни (езикови) фактори, показващи не само смисловите връзки между думите в него, но и неговите структурни особености, определени от парадигматичните и синтагматични отношения между членовете, от единството им по отношение на абстрактните граматични категории, от връзките с други семантични полета” (Станева 1973: 201-239).

Според В. Радева: „семантичното поле се изгражда въз основа на отношението си към дадено понятие, като лексемите, включени в него, изразяват (назовават) реалиите, свързани с това понятие” (Радева 2017:136). Ю. Д. Апресян обобщава, че: „...семантичното поле се образува от множество значения, които имат поне един общ семантичен компонент”

(Апресян 1995: 251-252).

Е. Пернишка разглежда системността на лексиката като посочва, че тя има прагматична, функционална и когнитивна целесъобразност. Системността като явление, освен че обединява речникови единици, представлява и връзка между тях по различни признаци – форма, съдържание, употреба в различни социални сфери (Пернишка 1993: 180-226).

Подобно е и схващането на Т. Бояджиев за системността в лексиката. Той обобщава, че: „...системата е вътрешно организираната съвкупност от взаимосвързаните и взаимообусловените елементи в състава ѝ. Структурата е формата, вътрешната организация на елементите, схемата на взаимните им отношения” (Бояджиев 2011: 41).

Василка Радева също дава ясно определение на названието лексико-семантична система като резултат от взаимодействието на думите, обусловено от техните парадигматични и синтагматични особености. Тя разглежда лексиката като система, в която се отразяват връзки и отношения между семантиката на лексикалните единици (Радева 2017: 125).

Класификацията на събрания лексикален материал в лексико-тематични (ЛТГ) и лексико-семантични (ЛСГ) групи е най-често прилаганият модел за изучаването на лексикалната система на езика.

Съществуват различни становища относно класификациите за систематизиране (обединяване) на лексикалните единици. Една от тях е на Т. Бояджиев, която сочи: „...тематичните групи се образуват от лексеми, свързани помежду си по значение с някаква тема и въз основа на общността на реалиите и понятията, които те назовават” (Бояджиев 2011: 47).

Според становището на Ел. Тодорова при тематичната класификация „думите се обединяват по определени теми на речта, т.е. по най-общи теми на човешкото мислене” (Тодорова 1977: 8).

Определянето на границите на семантичните групи става въз основа

на предметно-логически фактори. В рамките на едно тематично обединение може да съществуват няколко семантични полета. Стесняването на семантичните групи в обединения от думи не само по тематични признаци, но и по общности като морфологични особености, по начин на синтактично свързване, по диференциални семантични признаци на отделните названия, оформя семантичното поле. Семантичните признаци имат различна степен на абстракция, например семантично поле на названия за растения; семантично поле на названия на дървета; семантично поле на названия на иглолистни дървета и др. Всички думи, в едно семантично поле, имат еднородни и затова съпоставими значения, изградени в една семантична плоскост, т.е. изразяват предметност (субстанция) или признак. Производните думи запазват семантичния признак, но принадлежат към различни семантични полета, значението на производните думи се изгражда в друга семантична плоскост (срв. например *агне – агни се, теле – тели се* и т.н.). Всяко семантично поле има свое ядро и периферия, лексемите, включени в полето са обединени по диференциален признак (Мутафчиев 1971: 30-38) – срв. напр. при названията за физически качества на човека, където лексемите се обединяват в синонимни и антонимни групи.

При полетата на значенията Х. Фатер дефинира типовете полета като „словно поле – поле на значенията” и „семантично поле”. В обобщената от него дефиниция за полетата на думите, т. нар. „полета на значенията” принадлежат към основните когнитивни умения на говорещите – думите не се запаметяват изолирани, а във формата на семантични мрежи, които ги свързват помежду им с познанието на света (Фатер 2002: 194).

Интерес представлява и терминът на М. Попова – понятийно-семантична категория, която определя, че първата съставка понятийно насочва към понятието, а втората семантично към семантиката на названието (Попова 2012: 132).

В обобщаващите лексиколожки изследвания на Ф. П. Филин, който

определя тематичните групи като логически обединения от думи, лексемите са класифицирани според съдържанието на обозначаващите с тях понятия по теми или сфери на употреба, без да се има предвид в какви отношения се намират думите според тяхното значение. Думите от една лексико-семантична група имат сходни или паралелни семасиологични изменения, които се употребяват в сходни синтактически съчетания. В групите думи, обединени по лексикални значения, има различие между тематични групи и лексико-семантични групи, напр. тематичните групи, както е посочено по-горе, не се обединяват по семантични закономерности на лексиката, а от групата предмети или явления, които назовават. Докато лексико-семантичните групи са лексически обединения с еднородни съпоставими значения, напр. названия на части на тяло; действия на човека и др. Семантичните отношения между названията в групите съществуват също така във връзка със съхранението на общността на изходното (коренното) значение. В лексико-семантичните групи (ЛСГ) лексикалните връзки и отношения са лексико-семантични обединения, свързани с някакви общи семантични отношения като синонимия, антонимия и др., напр. ден – нощ; горчив – кисел – сладък. Изследването на лексико-семантичните групи от думи и тяхното историческо развитие има важно значение за лексикологията, за историята на думата, която е член на групата. Всеки език и диалект се отличава от другите езици и диалекти не само по особеностите на речника, но и по особеностите на лексико-семантичните групи (Филин 1957: 523-539).

Имайки предвид тези класификации, изследваната лексика на говора на с. Долен, Златоградско е разпределена в седем понятийно-семантични категории, озаглавени тематично както следва: Природа; Растителен свят; Животински свят; Земеделие; Животновъдство; Човек; Устройство и обзавеждане на дома. Езиковата номинация на диалектните названия вътре в групите има ключово значение при представянето на теоретичния модел

на изследването, защото чрез нея обектите и явленията от действителността получават своето название (име). Всяко название има двупластова същност – вътрешна форма (ономасиологична структура) и външна форма (формална структура). В теорията на номинацията има два аспекта към названието – ономасиологичен – за назоваването, обозначението, свързването на значението с езиково-акустична форма и семасиологичен – за значението, знаковото съдържание на определена звукова форма.

Ономасиологията и семасиологията се разграничават като подредни части на семантиката. В ономасиологията се разглежда съдържанието на езиковия знак – понятие, концепт, който се изразява с лексемата (БЛ 2013: 300-788).

Иван Касабов разглежда номинацията като опростен модел на семантичната структура на думата чрез схемата име – символ, категорематизация, разглеждайки думата като тема (Касабов 2013: 44).

Чрез ономасиологичната структура (вътрешната форма на думата) се определят номинационните признаци на лексемите.

В настоящия труд за целта на изследването се използва ономасиологичният подход, чрез който се прави лексикосемантична характеристика на събрания материал за говора, на номинативната (понятийната) функция на думите, които се свързват с обектите и явленията от действителността (вж. Кочев 1969: 93-95).

Според становището на В. Радева ономасиологичният подход се основава на: „...съществуваща, осъзната от носителите на езика реалия (субстанция, признак, отношение и пр.), който търси създадените за нея названия чрез избран ономасиологичен мотив” (Радева 2017: 21).

Друг подход, който се прилага в изследването е семасиологичният подход за изследване на семантичната страна на названията, изхождайки от тяхната вътрешна форма (семантичен обем и структура). Освен това чрез този подход се установяват семантичните връзките между лексемите на

микро и макро диалектно равнище. Към семасиологичния подход в работата съвместно се допълва и прилага ономасиологичният подход при изучаване на хетеронимията на даден език, номинационният процес, различните признаци, които мотивират значенията на отделните названия (Радева 2017: 22). В. Радева посочва също така, че: „прилагането на ономасиологичния подход, в неговото отношение към семасиологичния, дава възможност да се изясни същността на думата като единство от звучене и значение и да се разкрие относителната самостоятелност на формата и значението” (Радева 2017: 79).

Според изследването на М. Докулил структурата на ономасиологичната категория винаги е двучленна – назованото явление първоначално се включва в определен понятиен клас, който в езика има свое категориално изразяване, а то се определя от някакъв признак в рамките на този клас. По този начин „понятийният клас влиза в ономасиологичната структура на понятието като определяемо (ономасиологична база), а признакът – като определящо (ономасиологичен признак)” (Dokulil 1962: 196).

Изследването на вътрешната форма на думата позволява да се разкрият какви признаци са заложили в основата на названията, какви са мотивите за тяхното възникване. Освен това вътрешната форма изразява признак от понятието и е съотносима с ономасиологичната структура.

Е. Пернишка определя вътрешната форма като смисъл на думата (вътрешна форма на номинанта) (Пернишка 1993: 44), докато В. Вътов обяснява вътрешната форма като мотивировка на лексикалното значение (Вътов 1995: 222).

Интерес представлява и схващането на Т. Бояджиев за вътрешната форма на думата като: „...начинът, по който се изразява понятието и се представя чрез думата определено съдържание за всички, които говорят един и същи език. Вътрешната форма е началният етап на всяко

наименование. Тя е някакъв признак на предмет, използван за номинация, когато се образува новото лексикално значение. Вътрешната форма мотивира звуковия облик на думата и посочва причината, според която значението се изразява именно с даденото съчетание от звукове“ (Бояджиев 2011: 71).

В труда „Българска лексикология“ (Том първи) авторите приемат терминологията на Новиков за лексикална семантика – онзи дял и аспект в изучаването на езиковия знак, чийто обект е неговото създаване като средство за означаване на отделните осмислени, в процеса на познанието, обекти от действителността, неговото смислово съдържание и системни взаимоотношения във връзка с това съдържание. С оглед на това в семантиката се обособяват два аспекта: ономаσιологичен за назоваването, обозначението, свързването на значението с езиково-акустична форма и семасиологичен – за значението, знаковото съдържание на определена звукова форма. Ономаσιологията разкрива системата на езиковите понятия, изразявани от определен език, системностите и закономерностите във всички семантични явления, както в звукообразуването, така и във функционирането на знака. Създаването на езиковия знак традиционно се разглежда като езикова номинация. В ономаσιологията се разглежда съдържанието на езиковия знак – понятие, концепт, който се изразява с лексемата. Освен това тя разглежда обозначението "средствата и начините за назоваване на отделните елементи от действителността". Предмет на ономаσιологията е ономаσιологичното (номинативното) отношение знак – действителност или по-точно съдържанието на знака.

Системно-структурното (Сосюровско) езикознание определя лексикалното значение като комплекс от семантични признаци (семи). Семите обикновено са имплицитни, скрити, които не са свързани с формата на името. При производните думи (формално мотивираните) някои от тях се проявяват в словообразователното (структурното) значение, отчасти

видимо от формата, напр. *учител, лозар, летище* – те са с явни семантични признаци (БЛ 2013: 397-418). Подобно схващане е представено и в речника на чуждите думи (РЧД 1982: 412-414).

Л. А. Новиков определя четири аспекта на лексикалното значение:

– значението като специфична езикова форма на обобщено отражение на езиковата действителност. Този аспект е свързан с концептуализацията и отразяването на действителността. Когнитивистите схващат отражението като интерпретация или проекция;

– значението като компонент на лексикалната единица и оттам структурен елемент на лексико-семантичната система на езика до конкретните прояви на значението в речта, които са предмет на семасиологията;

– значението като израз на отношение на говорещия към употребяваните думи и въздействието на думите върху хората;

– значението като актуално конкретно обозначение, название на предмет, явление или ситуация.

Според Фердинанд дьо Сосюр знакът е йерархична структура от ядро и периферия. В ядрото се разграничават понятийно-предметен (денотативен + сигнификативен) и граматичен компонент (ядрени семи) (вж. Сосюр 1977). Денотативното значение представя връзката знак – понятие (означен предмет, обект, денотат), а сигнификативното (сигнификат) представлява същинското "близкото" съдържание на понятието (най-обикновеното речниково значение).

Концептуалното значение (концептуалното съдържание) се схваща като импликационал. В терминологията на редица автори импликационалът се означава като периферия на семантичното съдържание на думата. Между ядрените семи от най-висок ранг е архисемата – родовото понятие, което класифицира денотата и го свързва с други понятия в определена семантична система, парадигма, напр. родовата сема 'растение' обединява

значенията на лексемите *дърво, роза, храст*; архисема ‘цвете’ – *роза, нарцис, кокиче*; архисема ‘съд, вместилище’ – *чашиа, купа, тенджера*; архисема ‘лице, личност’ – *служител, поп, строител, жител*; архисема ‘действие, дейност’ – *гладувам, мисля, живея* и др. Поради обединяващата си роля архисемата е интегрална, свързва различни лексеми в една семантична парадигма. Разграничаването на понятия с една родова сема става чрез видовете семи в неговото сигнификативно съдържание, които означават неговите различни признаци, напр. *дърво* – ‘растение с високо, твърдо и разклонено в горния край стъбло’. В периферията (импликационала) се съдържат както явни, така и потенциални семантични съставки. Явен семантичен признак е номинативният мотив, който се открива при мотивираните днес думи – *живот, песен, дръжка* и др. Основното съдържание на тази концептуална част на лексемата е т.нар. прагмалингвистичен или конотативен компонент, означаван традиционно като конотация, пресопозиция, потенциални семи. Той съдържа емотивни, експресивни, функционално-стилистични и т.н. микрокомпоненти, които варират и определят използването на знака. Периферните признаци изразяват странични или възможни характеристики на денотата, които нямат значение за отделяне и класификация на понятието.

Съществено значение за вторичната номинация са двата начина за подобно моделиране чрез описание на обекта в отношение към включените в него обекти – таксономичен, парадигматичен; чрез описание на пространствените отношения между обектите от действителността – синтагматично (Ревзин 1962). Всички те съответстват на двата основни типа логически отношения (признаци), чрез които мисленето отразява реалния свят – релационни (синтагматични) и същностни (парадигматични). Двата типа връзки не се противопоставят, а се допълват. Промяната на семите или на тяхното количество и място, значимост в семемата, води до промяна в номинативната функция и лексикалното значение на думата. Това има

значение за отделяне на лексикалното значение при лексикографската работа и за типологизацията на вторичната номинация (Новиков 1982: 417-418).

Още Аристотел определя два типа универсални понятийни категории – предметни (непредикативни), които се означават предимно от имена – субстанция, количество, качество, предмет, време и др. и признакови (предикативни), които се означават от действие, положение, състояние и събитийни значения. Предметните значения се характеризират с неизчерпаемост (на признаци и свойства), цялостност, дискретност, липса на преливност, ясно разграничение. Те сравнително добре разчленяват семантичното пространство на парадигматични групи и класифицират това, което съществува "в света". Те имат идентифицираща (разпознавателна) и комуникативна функция. Признаковите значения са нематериални, най-често абстрактни понятия, лишени от референция (денотати), т.е. нямат същинско денотативно значение, а само сигнификативно. Ограничената еднородност на семантичните компоненти, както и подвижната референция, лесно образуват синонимни и антонимни връзки. Те подлежат на по-активна полисемия, значението им лесно се променя, приема семи от контекста. С тях се отразява субективното виждане и оценка на нещата. Комуникативната им стойност е характеризираща – това, което знаещият субект "мисли за света". Тези значения са типични за прилагателните имена и глаголите, както и производните от прилагателни и глаголи и др., за пространствени и времеви отношения, за форма на предмети, за логически и философски категории – същност, основание, битие, означавани като абстрактни съществителни (Фатер 2002: 161-316).

Обобщеното от Хайнц Фатер понятие „семантика” включва „значение – обозначение – съдържание – смисъл – сведение – денотация – конотация – концепция – мислимо – обозначаемо”. Той дефинира и понятието семантичен анализ като постулати на значенията. „Постулатите

на значенията са описания на семантичните релации между езиковите изрази, които се извършват с помощта на логически отношения като еквивалентност, импликация и конюнкция”. При семантичните признаци „една лексикална единица се разлага на семантични компоненти, които не принадлежат към речника на определен език, а са абстрактни понятия”. При дефинирането на денотацията Х. Фатер смята, че за „денотация” се употребява по-често терминът „референтен потенциал” или „екстензия”, който е обратен термин на „конотация”. Конотацията днес се употребява най-често за стилистични и асоциативни признаци (Фатер 2002: 161; 178-179; 199).

В труда си „Теория семантических полей (обзор)” М. Л. Василев цитира възгледите на Р. Майер за семантичните системи като диференциращи фактори в семантиката – смислови компоненти, имащи не логически, а езиков характер, които трябва да се извличат от самия език. В една дума понякога има няколко диференциращи фактори, т.е. компоненти на значението. Такива думи принадлежат към различни системи (семантични класове). Задачата на семасиолога, според Майер, е на първо място да определи принадлежността на всяка дума към една или друга система, а на второ място да извлече системообразуващите диференциращи фактори на тази система. В съвременната семантика този анализ се нарича компонентен (Василев 1981: 105-112).

При анализа на езиковата система на с. Долен, Златоградско, която е център на дисертационния труд, се прилага другият важен метод на работа – компонентният анализ, чрез който се прави семантичен анализ на лексемите. Лексикалното значение на думата се разлага на отделни съставни части (семи), на минимални съставлящи го признаци, чрез които се назовава съответното понятие. Прилагането на компонентния анализ при изследването позволява да се проникне по-дълбоко в същността на изследвания обект. Според Тодор Бояджиев: „компонентният анализ има за

цел да разложи значението на минимални съставлящи го признаци, да го представи като структура от семантични компоненти” (Бояджиев 2011: 105).

Василка Радева обобщава, че компонентният анализ разкрива отношенията на съставлящите компоненти към цялото: „отделянето на диференциращи признаци въз основа на сравнение всъщност заляга в изграждането на компонентния анализ като метод за изучаване на лексикалната семантика” (Радева 2017: 64-65).

Ст. Георгиев определя семасиологията като: „наука за лингвистичната семантика” (Георгиев 1993: 7). Той разглежда видовете значения – денотативно, сигнификативно, референтно, логическо, конотативно, прагматично и др. (Георгиев 1993: 13).

В. Въртов в своя труд „Българска лексикология” също отбелязва, че: „семасиологията е наука за значенията на езиковите единици от различни равнища – като се започне от морфемата и се стигне до изречението и текста. Семасиологията се интересува от отношението между лексикалната единица и нейното значение, както и от отношенията между значенията на една лексикална единица или на различни лексикални единици помежду им” (Въртов 1998: 14).

Според В. Радева основното предназначение на семантиката е: „да служи за номинация на значение, съдържание на думата” (Радева 2017: 23).

О. С. Ахманова определя термина семантика за означаване на: „1. значение на дума, (съчетанието) или на граматичната форма. 2. Същото като семасиология. 3. Един от плановете или аспектите на изследване на езика, който отделя отношението на езиковите единици към означаваните от тях предмети, процеси и др.” (Ахманова 1969: 400 по Радева 2017: 24).

И. Касабов разглежда семантиката в нейното отношение към действителността, реалността и обективността. В обобщеното от него за семантичните парадигми: „единиците от всяко равнище (стратум) на езика се организират в съответни парадигми, структурирани чрез

противопоставяния (опозиции) по определени, съществени за равнището признаци. Такива парадигми на нивото на думите, с техните значения са лексико-семантични организации, известни като „лексико-семантични полета”, структурирани чрез противопоставяния (опозиции) по семантични признаци” (Касабов 2006: 48). При модела на семантичната структура на думата той обобщава, че: „...внимателното изследване на макросемантиката на думата показва, че тя огледално отразява или „надстроява” микросемантичната ѝ структура. Основна единица на макроравнището е лексико-семантичното поле, със същите като в макроравнището елементи: интегралните, семантични признаци и диференциалните семантични признаци” (Касабов 2006: 52).

Освен това семасиологичният подход позволява да се разкрият връзките между думата и нейните значения. С. Д. Кацнелсон определя понятийните полета като бинарни (допълнителни) и полярни (противоположни) множества. Синонимите и антонимите са разновидности на семантичното поле, в частност на лексико-семантичните групи (ЛСГ), Йоллес отнася тук и *баща – син* като смислова група (Кацнелсон 1972: 213).

Според Ф. П. Филин лексико-семантичната група (ЛСГ) представлява „съвкупност от думи, които имат близки (в това число противопоставени-антоними) и идентични значения с различни оттенъци, диференциални признаци (синоними)” (Филин 1982: 226).

В. Радева отбелязва, че: „...въз основа на компонентния анализ в лексико-семантичните групи (ЛСГ) се обособяват подгрупи, изградени от по-тясно свързани помежду си думи – лексико-семантични парадигми (ЛСП), семантични опозиции, синонимни редове и др.” (Радева 2017: 134).

Ю. Д. Апресян разглежда лексикалната синонимия между думите като „пълно съвпадане на тълкуването им, изразено чрез еднакъв семантичен език, наличие на еднакъв брой семантични валентности, както еднакви роли и принадлежност към една и съща част на речта” (Апресян

1995: 223). Като се опира на наблюденията и изводите на други изследователи, Ю. Д. Апресян в своя труд „Исследования по семантике и лексикографии. Т. I. Парадигма” прави теоретични постановки на лексико-семантичната парадигма и систематичната лексикография. В част втора разглежда подробно лексикалната синонимия и лексикалната многозначност (Апресян 2009: 568). Друг важен труд на Апресян по въпроса, в който подробно разглежда семантичната парадигма и други принципи на лексикографията е „Системност лексики: семантичките парадигми и семантичката лексикография//Грамматическите категории: иерархии, връзки, взаимодействия” (Апресян 2003: 7-21).

Лексикалните връзки между лексемите отразяват спецификата на думата като единство от звучене и значение. Сред характеристиките за видовете лексикални връзки и отношения между думите, особено значение имат обобщените от В. Радева лексикални връзки:

– синонимия – израз на вариативността в лексикален план, в която се отразява сложното взаимоотношение между звуковия облик и значението на думата. Пълна синонимия има при пълно съвпадане на тълкуването на лексемите, изразено чрез еднакъв семантичен език, наличие на еднакъв брой семантични валентности при това тези, които са с еднакъв номер, да принадлежат към една и съща част на речта. Непълната синонимия се характеризира с наличие на обща семантична част в тълкуването си, което не съвпада напълно. Синонимите са напълно съвпадащите се по значение думи;

– омонимия – съвпадане на звуковия състав при различни по семантика думи между които няма семантична общност или връзка, представляват омоними. Пълна омонимия между различните части на речта е възможна само при неизменяемите думи, които съвпадат в единствената си форма. Омонимите са думи еднакви по звуков облик между които няма семантична общност или връзка;

– паронимия – тя връзка, която се основава на близост в звученето на думите, които са различни по своето лексикално значение. Паронимите са думи близки по звуков състав, но с различно значение, което предполага семантична съотнесеност;

– антонимия – тя се гради върху общност в семантиката на значенията, но при тази общност се експлицира противоположност на представянето ѝ. Антонимията предполага наличие на общност в характеристиката на означеното понятие (субстанция, признак, процес), но противопоставя названията въз основа на изразената характеристика. Антонимите обикновено са двойка думи, различни по звуков състав, които се противопоставят по значение;

– хиперонимия – тази връзка е израз на йерархичността при структуриране на системата. Чрез йерархията се отразява отношението род – вид, при което родовото название обобщава номинацията на класа предмети, а видовото класифицира предметите чрез особености, които ги характеризират като разновидности на общото родово название. Думата, която назовава общото родово понятие при наличие на названия за видови понятия представлява хипероним. Докато думите, които са понятийно „подчинени” на един хипероним, представляват негови хипоними” (Радева 2017: 140- 170).

Според Е. Пернишка лексемите могат да се организират и обединят по лексикално значение в лексикални системни (парадигми). Тя обобщава, че: „семантичните групи и полета, които могат да се моделират с оглед на лексикалното значение на единиците в тях в различни парадигми – както таксономични (йерархични – родово-видови, хипо-хипероними), така и линейни – по тъждественост, близост или противопоставеност на лексикалните значения – синоними и антонимни микросистеми, близкозначни думи, видови думи” (Пернишка 2013: 555). В труда на Е. Пернишка са представени обобщено следните видове лексико-семантични

връзки, за които се открояват най-важните характеристики:

– синонимия – вид семантична връзка, която свързва лексеми, които означават различни по звуков състав думи от една част на речта, свързани от напълно или почти еднакво лексикално значение, което е утвърдено в езика или възниква в определена контекстна ситуация. Съвкупността от синоними за един концепт образува синонимен ред;

– антонимия – парадигматична семантична връзка на противопоставяне на две и повече различни лексеми от една част на речта по значения за напълно противоположни понятия за признаци, предмети, действия, явления или отношения. Думите антоними се свързват по основни или вторични свои значения, които образуват антонимен ред;

– омонимия – универсално езиково явление, при което лексеми с еднаква звукова форма, невинаги еднаква лексикално-граматична категория и напълно различни по значение в съвременната езикова система (Пернишка 2013: 555-578).

Т. Бояджиев обобщава, че: „много често общността в предметната съотнесеност на названията, включени в състава на различните лексико-семантични групи (ЛСГ) се основава на обединяване на думите, въз основа, на които се образуват множество връзки, свързани с тждество по форма и подобие в звуковия състав, връзки, свързани със значението – логически отношения на близост, тждество, противоположност в значението на думите и на родово-видовите отношения между тях” (Бояджиев 2011: 110).

2. Преглед на основните трудове по диалектология, диалектна лексикология и лексикография, използвани в дисертацията

От особено значение за разкриване на мястото на българската диалектна лексика в историята на българската лексикална система са трудовете на учени като проф. Б. Цонев и Ст. Младенов. Проф. Б. Цонев

създава подробна програма, нар. „Програма за изучаване на българските народни говори” (1900), която съдържа 272 въпроса и множество примери за изследване на лексиката на българските диалекти, смятайки, че тя може да послужи за делитбен критерий на българските народни говори. В своите основни трудове: „Диалектни студии” (Цонев 1904), „За източнобългарския вокализъм” (Цонев 1891), „История на българския език” – в три тома (Цонев 1984-1985) проф. Б. Цонев прави класификация и допълнения на сведенията за българските говори според редица фонетични особености, уточнява ятовата граница като разпределя българските народни говори на три основни групи – западни, източни и югоизточни. Трудът „История на българския език” (1984-1985) съдържа много от проблемите на диалектното деление на българския език на фонетично, морфологично и лексикално равнище, както и на историята на българския език. Проф. Б. Цонев класифицира българските диалекти по различни делитбени белези като застъпници на голямата носовка, изговор на групите *шт*, *жд*, ударение и др. Освен това предлага българските диалекти да се класифицират и по застъпниците на двете старобългарски ерови гласни – задната ъ и предната ъ. В предговора към издаденото от него „Добрейшово четвероевангелие” посочва следните четири диалектни групи: рупско-родопска – със стб. ъ > о и стб. ъ > 'о; югозападна – със стб. ъ > о и стб. ъ > е; североизточна – със стб. ъ > ъ и стб. ъ > ъ, е; северозападна със стб. ъ > ъ и стб. ъ > ъ (Цонев 1906: 30-31). Тези трудове, както и редица други публикации на Б. Цонев, представляват важни насоки за описание на особеностите на диалектната система. Една от най-важните характеристики на източнобългарския вокализъм според проф. Б. Цонев е промяната на гласежа на широките гласни в неударено положение. В други свои изследвания проф. Б. Цонев набелязва диалектни семантични множества като семантични диалектизми, напр. *мръсен* – 1. 'нечист', 2. 'блажен', 3. 'нечист//блажен' (срв. по-късно Младенов 1968: 261-271). В изследванията си проф. Б. Цонев събира доста

родопски думи, които анализира по състав и значение, прави лексикални паралели между родопското наречие (говори) и шуменския говор като в тях намира доста прилики и разлики. Като продължение на неговия труд „История на българския език” се явяват изследванията на Стефан Младенов „История на българския език” (1979), „Принос към изучаване на българските говори в Източна и Западна Тракия” (1935) и др. В монографията „История на българския език” Ст. Младенов представя системно историческата фонетика, морфология и синтаксис на българския език. Изследвайки цялостно българските говори, разпределя югоизточните говори на рупски и същински родопски говори. От особена важност за дисертационния труд е и приносът за типологизацията на лексикалните различия, които разделя на:

– структурни (еднопланови) – представляват различия на отделни лексеми, напр. – *крак/нога; риза/кошуля; викам/рукам*; части на ралото; названия за царевица, софра, кюнец, сарми, тиква, диня, плод на черница, слънцето залязва, обърши си ръцете, вали (дъжд) и др.;

– структурни (многопланови), които не са само изцяло различни лексеми, а комбинация от фонетични различия, словообразователни различия и др., напр. названия на домат, стъбло на тиква//диня, човка, небесна дъга, пашкул, гъсеница, пуйка, дим и др.;

– етимоложки (във връзка с произхода на лексиката) – преобладават различията между домашни думи и думи от чужд произход, но има и различия между домашни думи – *крак//нога*.

В продължение на много години проф. Л. Милетич изучава източните български говори. В резултат на това е трудът му „Източните български говори”. В него той дава обща характеристика на българските говори, най-важните от които са: зависимост на вокалите от ударението; описание на „слаботъмното” ъ в различните диалекти; рефлексии на старобългарските носови гласни в неударени срички; съвпадение на малката носовка с голямата; рефлексии на стб. ъ; палаталност на вокалите и консонантите;

групи *шт* и *жд*; глаголно окончание за 1 л. ед. ч. сегашно време; съкратен инфинитив; косвена падежна форма; източнобългарско ударение. Към разпределението на източните говори проф. Л. Милетич предлага карта с диалектни очертания. Събраната лексика анализира и сравнява с близки по родство говори, но не разглежда лексикалните отношения между лексемите. Независимо от спора му с проф. Б. Цонев той все пак дава възможна класификация на българските говори на две групи – източни и западни по редица делитбени белези като: фонетични – вокали под ударение; рефлекс на стб. ъ; съвпадение на малката носовка с голямата; палатални ерови вокали; палаталност на консонантите; групи *шт* и *жд*; морфологични – *о*-наречие и *ѝт*-наречие и др. В края на книгата прилага речник на рупските говори, които обособява като отделна диалектна група, отделяйки родопските говори като самостоятелен дял от източните рупски диалекти (Милетич 1905: 7-40). Интересът му към източните говори продължава и в труда „Родопските говори на българския език” (Милетич 1911), където са посочени данни за говора на гр. Златоград (Даръдере) заедно с павликянския говор. В книгата е отбелязана фонетичната и морфологичната характеристика на двата диалекта заедно. Разгледани са също така и други говори като говора на Ропката, говора на Широка лъка, говорите на Чепино и др. В специални статии проф. Л. Милетич спира вниманието си на централния родопски диалект в Смолянско – Чепино и Широка лъка. Важно изследване представлява и монографията „Единството на българския език в неговите наречия” (Милетич 1929). В изследванията си Л. Милетич разглежда фонетичните и морфологичните особености на различни източнобългарски, включително и родопски диалекти, за да открие мястото им в историята на българския език.

Интересът към родопските говори (родопското наречие) продължава и в трудовете на проф. А. Т. Балан – срв. „Един особит звук в родопското наречие” (Балан 1904) и „Родопското наречие. Име и положение между

източното и западното” (Балан 1905), където той дава ясни фонетични предпоставки за родопските говори и по-специално за Смолян (Ахъчебели).

Изключително важни за дисертационния труд са диалектоложките трудове на проф. Стойко Стойков, който обогатява теоретична концепция и методология за изследване и класификация на българските диалекти. Неговите изследвания предимно са свързани с проучването на различни български говори – самоковски, еркечки, родопски, странджански и др., като основно акцентира върху техните специфични особености – фонетични и морфологични черти, диалектни различия в синтаксиса, диалектни различия в словообразуването и речника. Важни за настоящия труд са изследванията, посветени на ятовия преглас, на прегласа на *йа*, на акавизма – срв.: „Към вокализма на смолянския говор [преглас 'а > е]” (Стойков 1962: 19-24); „Ятовият преглас в българския език”. В изследванията си проф. Ст. Стойков анализира разнообразието от застъпниците на стб. ъ особено в източната част на българското езиково землище (Стойков 1963: 313-332). Други по-важни статии са: „Акане в говора на с. Триград, Девинско” (Стойков 1963: 8-21); „Нов неизвестен тип акавизъм в родопските говори. (Предударен акавизъм в говора на селата Старцево и Неделино, Златоградско)” и др. (Стойков 1968: 3-9). Единствени в българската диалектология остават „Банатският говор” (Стойков 1967) и неговото продължение „Лексиката на банатския говор” (Стойков 1968). В проучването си за Банатския говор Стойков анализира диалектните явления откъм фонетично, морфологично, лексикално и синтактично равнище. Представя цялостно речниковото богатство като прави семантична характеристика на думите, съпоставяйки ги с българския книжовен език. В труда си „Банатският говор” проф. Ст. Стойков разглежда проблемите, свързани с многозначността, синонимията, омонимията и др. Описва подробно думите с преносни значения, значенията по аналогия и по някакво сходство на предметите и явленията, както и проявите на многозначността

в говора. Представени са видовете лексикални отношения между лексемите като омонимия, синонимия и лексикални дублетни форми. Разглежда разслоението на лексиката – общобългарска лексика, представена по семантични групи и по граматични категории (Стойков 1967: 405-421). В монографията си „Лексиката на банатския говор” разглежда по-обширно лексиката като разкрива някои количествени и качествени параметри на особеностите на говора, изследва състава на лексиката, видовете лексикални различия между диалектите като частични диалектизми, фонетични, граматични и словообразователни, семантични и пълни диалектизми (Стойков 1968; 1993). От съществено значение за настоящата работа е и неговият системен труд „Българска диалектология”, в който описва основните диалектни особености на българския език на всички езикови равнища. Освен това проф. Ст. Стойков отделя внимание на семантиката и съпоставката на думи от различни диалекти. Представя видовете лексикални различия между диалектите като предлага определения за тях – фонетични диалектизми, граматични, структурно-семантични диалектизми, географски (териториални) диалектизми; семантични, номинативни, частични и пълни диалектизми и др. (Стойков 1968, 1993).

Представените теоретични определения за видовете диалектна лексика са приложени в дисертационния труд за лексикосемантична характеристика на лексиката на с. Долен, Златоградско, както следва:

– фонетични диалектизми – думи, които се различават по-особения им звуков състав, дължащ се на фонетични промени;

– структурно-семантични диалектизми – думи, чието значение и форма имат промени;

– семантични диалектизми – лексеми, които звуково и структурно са напълно еднакви, но са с различно значение;

– номинативни диалектизми – думи, които биват частни (непълни) диалектизми, защото имат точни съответствия в останалите говори и в

книжовния език и пълни диалектизми, защото нямат точни съответствия (Стойков 1993: 314-319);

– словообразователни диалектизми – според отношението на лексемите към словообразователните типове и модели в книжовния език биват частични, при които диалектен по форма или употреба е само афиксът, носителят на лексико-граматично значение, а базата е общонародна. Разграничени са пълни диалектизми, при които диалектни са базата и афиксът – базата по форма или по значение, а афиксът по форма или по употреба (дистрибуция) (Стойков 1993: 279). Чрез тази добре обоснована терминология, изследователят поставя основа на всички следващи диалектоложки проучвания в областта на лексикологията. В диалектология на Ст. Стойков говорът на Златоград се описва самостоятелно, като се посочват неговите основни фонетични особености.

Във връзка с темата на дисертацията е изследването на И. Умленски от поредицата Трудове по българска диалектология – „Кюстендилският говор” (1965). При диалектоложкото изследване на тази област, Умленски прилага лингвогеографски метод, търсейки единството и разнообразието на Кюстендилския диалектен регион, изследва лексиката и словообразуването на говора. В статията „Семантично групиране на диалектната битова и професионална лексика на кюстендилския говор” анализира и класифицира названията на битовата лексика, отделя внимание и на професионалната лексика (Умленски 1968).

За необходимостта от събирането на лексикален материал от българските диалекти Ст. Стойков и М. Сл. Младенов създават кратко „Упътване за проучване лексиката на местен говор” (Стойков, Младенов 1971), изградено по тематични групи и подгрупи с методологична насоченост за събиране, обработване, съставяне и анализиране на лексиката на изследвания говор. Друго важно диалектоложко изследване в българската диалектология представлява монографията на М. Сл. Младенов

„Лексиката на Ихтиманския говор” от поредицата „Българска диалектология. Проучвания и материали” (Младенов 1967), в която прави семантична характеристика на ихтиманския говор. Той разглежда обстойно проблемите за многозначността, синонимията, омонимията, както и лексикалните дублети, изхождайки от съвременното състояние на лексиката. М. Сл. Младенов дава определения за преносното значение на думата, което е възникнало въз основа на пренасяне на емоционално-експресивни подкладки и пренасяне на значения по аналогия, по сходство на предметите и явленията. Той обобщава, че „многозначността на думите се проявява в едни случаи на пренасяне на значението, а в други случаи сходността на явленията и функционирането на предметите може да бъде причина да се развият и други значения на думите”. Определя в думите различните типове лексикални особености – омонимия; специализирана – терминологична лексика; думи с ясна вътрешна форма; устойчиви фразеологични словосъчетания; лексикални дублети – „...съществуване на две или три думи за назоваване на едни и същи понятия. Най-често срещаният случай е, когато една дума е стара, присъща на традиционния говор, а другата е нова, дошла отвън преди всичко от книжовния език. Старата дума е най- често турска и заменянето ѝ от друга, книжовна, свидетелства, че тя се чувства като нещо чуждо за говора и за това съзнателно се избягва” (Младенов 1967: 3-6). М. Младенов разглежда навлизането на нови думи, които разделя на нови непроменени думи; нови променени (фонетично и морфологично) думи и нови променени (семантично) думи. Отделя в говора думите със стилистична функция, т.е емоционално-експресивната лексика, отразяваща положителни и отрицателни отношения при названията на лица и части на тялото. Отделя лексиката от към състав и произход на думите – старобългарска лексика, турски и гръцки думи, видовете диалектизми (пълни, частични, семантични, словообразователни, фонетични), които най-често се срещат при следните

лексико-семантични групи: названия на човек, професии, качества; облекло, платове и украшения; храни, хранене и напитки; строеж на сгради, инструменти, покъщнина; земеделие, животновъдство; растения и животни; природа и природни явления; обществени отношения; разни вещества; названия на абстрактни понятия, както и думи от други езици като немски, италиански, унгарски, латински и др. Разграничава диалектната от книжовната лексика, определя диалектизмите като съпоставяне на лексиката на говора с лексиката на книжовния език (Младенов 1967: 15). Разглежда типовете лексикални различия между българските говори в източна България от системно събрания еднотипен и съпоставим материал от първите два тома на Български диалектен атлас (БДА 1964; БДА 1966). Освен това той разглежда диалектната хетеронимия – различните названия на един и същ предмет като диалектно лексикално множество – ДЛМ, а за отделните значения на едно и също название като диалектно семантично множество – ДСМ (Младенов 1968: 262).

За целите на изследването се прилагат теоретични постановки на Ст. Стойков за различните типове лексикални особености, както и тези на М. Младенов и Ст. Младенов за типовете фонетични, семантични, номинативни, частични, пълни и др. диалектизми. От значение за изследването са и трудовете върху диалектната хетеронимия.

Христо Холиолчев в изследването си „Диалектната лексика в тълковния речник на националния език” разглежда хетеронимията и хетеронимите като „...паралелни понятия спрямо синонимия, синоними и хетеросемия, хетеросеми като паралелни понятия” (Холиолчев 1978: 170) от ДЛМ и ДСМ на М. Сл. Младенов (Младенов 1968) като цитира холандските диалектолози (Холиолчев 1978).

Друг важен труд, в който се провежда ономаσιологично и семасиологично проучване на диалектна лексика е изследването на Иван Кочев за „Гребенският говор в Силистренско (с особен оглед към

лексикалната му система)”. При ономасиологичната характеристика на говора проф. Ив. Кочев паралелно съпоставя лексиката на гребенския говор с други говори от гребенския тип и родствени говори, използвайки термина лексикални варианти (ЛВ) на една и съща лексема (Кочев 1969).

Изследванията върху лексикалните различия на диалектите и книжовния език продължават и в трудовете на В. Радева, която разглежда земеделската лексика на Централната балканска област в съотношение с книжовната лексика, обособявайки лексемите в лексикални обединения в 16 лексико-семантични групи. При анализа В. Радева прилага компонентния анализ за разкриване на семантичните признаци на лексемите, като определя и семантичната общност в значенията им, разпределяйки ги в различни семантични редове и лексико-семантични парадигми. Представените различия в семантичната структура на общите за книжовната и диалектната лексика думи определя като различни лексемни множества (Радева 1979: 79-222). Проблемите на ономасиологията и семасиологията намират място и в другата ѝ монография „Лексикалното богатство на българските говори” (Радева 1982), в която последователно разглежда диалектната лексика и българския книжовен език, видовете диалектизми – номинативни (терминологични), словообразователни, граматични, фонетични и семантични диалектизми.

От особено значение за настоящото изследване имат следните видове:

– фонетични диалектизми, съдържащи лексикализирани особености, които не отразяват закономерни фонетични явления;

– семантични диалектизми – „... при тях диференцирането се основава на значението на думата при пълно съвпадение на формалната ѝ страна със съответната книжовна дума”. Освен това разглежда особеностите в тематичното многообразие на диалектните названия, като ги класифицира в осем тематични групи:

– названия, свързани с домашния бит, жилището и помещенията в него;

– названия на селскостопански постройки и помещения за добитък;

– названия, свързани с храната и нейното приготвяне;

– названия, свързани с облеклото и изработването му;

– названия, свързани със земеделието;

– названия, свързани с животновъдството;

– названия, свързани с човека, неговите действия и функции;

– названия на различни качества и прояви на човека като се прави семантична и словообразователна характеристика на лексемите (Радева 1982: 17-44). В изследването си анализира системния характер и семантичната структура, словообразуването и връзката на диалектните думи с историята на езика. Проследява се хиперонимията за означаване на видови понятия на отделни думи и хетеронимия за означаване на различни диалектни названия на един и същи предмет (Радева 1982: 13:49).

За целите на изследването при лексикосемантичната характеристика на названията от с. Долен, Златоградско се използват термините хетеронимия - хетероними.

Изключителен принос за изучаването на фонетичната, морфологичната и лексикалната система на даден говор е и този на Т. Бояджиев, който изследва „Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия” (1991), както и говора на с. Съчанли, Гюмюрджинско (Бояджиев 1972).

В поредицата „Трудове по българска диалектология” са изследвани редица други говори от различни диалектни области, като се представят най-важните фонетични, морфологични и лексикални особености на даден диалект, анализира се съставът на проучваната лексика откъм заемките от чужди езици.

Българските преселнически говори в Драмско и Сярско са обект на изследване от Йордан Иванов (Иванов 1977), който дава общи сведения за тях. Рангел Божков описва цялостната система на езика на димитровградския – царибродския говор, като част от северозападните български говори и по-специално като неразделна част от белоградчишко-трънския диалект (Божков 1984).

Освен тези изследователи Благой Шклифов също проучва говорите извън пределите на България – срв. „Костурският говор” (Шклифов 1973) и „Долнопреспанският говор” (Шклифов 1979). В изследването „Пастирската лексика в района на Вич планина (Костурско-Леринско)” (Шклифов 2000) Б. Шклифов разглежда подробно пастирската лексика и свързаните с нея, характеристики и белези по животните. Изследваната лексика е разпределена в седем тематични групи: общи названия на животни; названия на женски животни в зряла възраст; видове белези по ушите на овце и кози; названия на хищници, които нападат домашните животни; паразите по домашните животни; соматизми (названия на части на човешкото тяло); названия на дребен и едър рогат добитък по външни белези и други признаци и др., накрая представя и речник.

В поредицата „Българска диалектология. Проучвания и материали” (БДПМ) са разгледани над 30 диалекта, за които се представят най-важните фонетични, морфологични, лексикални и синтактични особености. В повечето случаи те представляват кратки описания на говорите, придружени с няколко лексиколожки изследвания, към някои от говорите авторите представят речник. В същата поредица са публикувани и някои от проучванията на Т. Стойчев за родопската лексика (БДПМ 1965; БДПМ 1970), както и изследването на Т. Бояджиев за говора на с. Орешник, Елховско – тракийски преселници, произхождащи от с. Дервент, Дедеагачко, представяйки диалектните особености на говора, съпоставен с описания на тракийски и западнорупски тип говори в Солунско. В

изследването си Т. Бояджиев прилага ономазиологичния подход за проучване на диалектна лексика, която се характеризира с наличие на различни названия за означаване на едно и също понятие в различните диалекти. Класифицира лексиката в лексико-семантични групи или лексико-семантична система като обобщава, че в тази система се обединяват два аспекта: лексикален с определена езикова единица – думата и семантичен с пределна единица – лексико-семантичния вариант на думата. Така думите се обединяват в лексико-семантични групи (ЛСГ) по предметна или логическа съотнесеност, срв.: „в рамките на ЛСГ думите се обединяват въз основа на определен семантичен признак, като същевременно се разграничават по друг диференциален признак” (БДПМ 1979: 128).

Изследването на Л. Гълъбов за говора на с. Доброславци, Софийско представя исторически сведения за селото, както и обща характеристика на говора, разпределя лексемите в 14 семантични групи. Разглежда лексиката откъм произход – старинни славянски думи, турски думи, гръцки думи, други чужди думи, нови културни думи, в края прилага и речник на говора.

Друг важен труд, който следва тематичния принцип на Ст. Стойков при проучването на диалект, е този на Сл. Керемидчиева и М. Вачева-Хотева „Говорът на село Зарово, Солунско” (Вачева-Хотева, Керемидчиева: 2000). В изследването авторите представят лексикосемантична характеристика на говора като разпределят лексиката в 14 основни тематични групи. Разгледани са специфичните особености на заровската лексика, които създават лексикални различия на диалектно равнище. При определянето на лексикалните различия те следват терминологията на Ст. Стойков и разпределят заровската лексика в съответните типове диалектизми като: лексикални диалектизми, номинативни (терминологични, непротивопоставни, частични и пълни). Събраният материал от информатори, преселници от някогашното солунско село

Зарово, е представен в речник с около 8000 лексеми (Керемидчиева, Вачева-Хотева 2000: 80-103).

Проучване откъм лексикално равнище представлява и трудът за еркечкия говор, издаден в съавторство от Сл. Керемидчиева, А. Кочева, Л. Василева, З. Сертова, К. Първанов, Ил. Гаравалова, Р. Чернева – срв. „Еркеч – паметта на езика. Традиции и устойчиви тенденции в един архаичен български говор – говора на село Еркеч, Поморийско”. В изследването са разгледани най-важните особености в областта на фонетиката, фонологията и морфологията в синтезиран вид. При лексикосемантичната характеристика на лексемите са представени няколко вида терминологична лексика – непротивопоставни диалектизми (както формално, така и семантично), противопоставни и семантични диалектизми. Разгледани са и няколко лексикални отношения между названията: синонимия, обобщаване, разширяване на лексикалните значения (полисемия), фразеологични диалектизми и др., направен е и диалектен диференциален речник, който представя най-архаичната лексика на говора (Еркеч 2012: 41-46).

За да бъде проучен цялостно един диалект и особено за лексиколожките изследвания от значение е миналото и културното наследство на изследвания регион. Цялостно проучване за етнографията на България прави Хр. Вакарелски в своята „Етнография на България”, в която публикува етнографски изследвания върху българското минало и богатото културно наследство от древността. Той разработва проблеми както на материалната и духовната култура, така и на обществената култура и народното изкуство, на веществената култура – земеделието, скотовъдството, риболов, лов, храна, облекло, жилище и архитектура; на духовната култура – обществена култура, семейство. Към всички лексеми дава карти с разпространение на названията в различните региони (Вакарелски 1977). Освен това Хр. Вакарелски изследва и историческите

значения на земеделските термини, вж. – „Народните земеделски термини у българите и тяхното историческо значение” (Вакарелски 1956).

От важно значение за лексиколожките проучвания е и Архивът на българския диалектен атлас, който съдържа езиков диалектен материал от говорите на 2400 селища. На базата на материалите от архива са картографирани карти с езикови особености на различните говорни области, които имат значение за проучванията по диалектна лексикология.

Важни проучвания за дисертационния труд представляват Българският диалектен атлас (БДА). Югоизточна България. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци и Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч I-III. Фонетика. Акцентология. Лексика. (БДА. ОТ. 2001. Авт. Колектив). В част III. Лексика са представени 108 лексикални карти, от които 42 карти са от различни сфери (човек, храна, животни, битова лексика и др.), които са използвани за целите на изследването, за съпоставка на диалектните названия и тяхното разпространение на българската езикова територия. Основният подход при този тип карти е ономаσιологичният, който отразява различните номинации на едно и също понятие в различните диалекти.

Изготвянето на дигитална карта на диалектната делитба на българския език (Антонова-Василева, Керемидчиева, Василева, Кочева 2014), както и по-новото изследване на Лучия Антонова-Василева и Илияна Гаравалова (Антонова-Василева, Гаравалова 2012) също допринасят много за изучаването на българските диалекти.

Проучване на лексиката на славянските езици, което има отношение към диалектологията, е обект на изследване от Л. Шишкова – срв. „Лексико-семантичната парадигма на наименованията на растенията в славянските езици в диахронен аспект”. В изследването Л. Шишкова прави анализ на групи думи: наименования на растения, характерни за определени славянски групи; наименования на растения, характерни за отделен

славянски език; наименования на растения, присъщи само на отделни славянски диалекти. Лексемите се анализират според типовете отношения между думите, произходът на наименованията, отделяне на наименования с индоевропейски корен, определяне на праславянски названия, разглеждане на морфологичните характеристики на наименованията (Шишкова 1992: 63-66).

Лексико-семантично изследване върху прилагателните в българските диалекти е направено от Д. Вакарелска-Чобанска в книгата си „Лексико-семантични особености на качествените прилагателни имена в българските диалекти” (Вакарелска-Чобанска 2002). В рамките на основното семантично съдържание се разграничават отделни лексико-семантични групи при качествените прилагателни имена в българските диалекти, като се отделя специално внимание на полисемията, както и на лексико-семантичните парадигматични отношения между тях в синонимните редове (Вакарелска-Чобанска 2002).

В статията „Семантични особености на лексемата *хубав* в българските народни говори” Л. Антонова-Василева разглежда семантичните особености на това прилагателно. При анализа тя дава сведения за разпространението му в диалектите, неговите значения за употреба, обръща внимание на възникналите връзки между значенията – синонимията (Антонова-Василева 2012). Сходна е и темата на другото нейно изследване – „Прилагателни със значение ‘хубав; красивы, хороший, добрый’ в българските диалекти, в съпоставка с диалектите на славянските езици”. Тук се анализират редица прилагателни имена със значение „хубав” на диалектно равнище като се дават сведения за произхода на лексемите, за различните семантични елементи в тяхната структура. Разгледани са връзките на значенията на думите със славянски и балкански езици, както и образуваните синонимни редове между лексемите (Антонова-Василева 2013).

В съвременния български език изследване върху прилагателните имена представлява статията на Й. Дапчева – „Лексико-семантичната група на прилагателните за красота в българския език (компонентен анализ)”, в която разглежда всички прилагателни имена за красота в съвременния български език, които съдържат в основата си семантичен признак ‘красота’. Представена е синонимията като лексикална връзка между лексемите, общите и диференциални признаци на думите в лексико-семантичните групи (Дапчева 1989: 227-232). Друго нейно важно изследване представлява „Лексико-семантични групи, характеризиращи психическите и физическите свойства на човека”, в което проучва прилагателните и съществителни имена, характеризиращи човек в книжовния български език. Анализира различните лексико-семантични групи, отразяващи външните признаци на човек, неговите психични свойства и прояви като индивид и личност в българския книжовен език (Дапчева 2002).

Интересно проучване, свързано с целите на дисертацията, е изследването на А. Кочева-Лефеджиева – „Названия за ‘малък (нисък и слаб) човек’ в българския език, получени чрез семантична номинация” (2013), в което прави ономаσιологична характеристика на названията за малък (нисък и слаб) човек по два основни типа – семантичен и деривационен (словообразователен). В работата тя разглежда семантичния (номинационния) път за получаване на други понятия, чрез полисемна връзка (Кочева-Лефеджиева 2013: 417).

Изследване върху названията на животни в съпоставка с всички славянски езици е направено от Г. Клепикова в книгата „Славянская пастушеская терминология”. В изследването си анализира всички наименования на пастирската лексика, които се срещат в славянските езици. Събраната лексика систематизира в различни групи, при които прави анализ на всяка лексема поотделно (Клепикова 1974).

Българските и словенските диалекти са обект на изследване от Л. Василева – срв. „Двоичните имена (*nomina mota*) в българските и словенските диалекти (при названия за домашни животни)”. В работата се проследяват словообразователните родови двойки, получени при назоваване на домашни животни в словенските и българските диалекти, разпределени в две групи на еднаквокоренни и разнокоренни. Освен това авторката дава сведения за най-разпространения тип групи, а именно разнокоренните родови двойки, представени в словенските диалекти (Василева 2016).

Друго изследване върху селскостопанска лексика е направено от Д. Иванов – срв.: „Народни земеделски названия от с. Енина, Казанлъшко” (Иванов 1958).

Изключителен принос за изследването на земеделската и животновъдната лексика има и трудът на Ан. Стоилов, в който прави подробно и детайлно описание на земеделската и животновъдната лексика от говорите по средното течение на река Струма, като класифицира лексиката по тематични и лексико-семантични групи, представя и семантичните връзки между думите, въз основа на степента на близост на значенията, типовете особености при словообразуването (Стоилов 2006: 13-262).

Изследване върху животновъдната лексика е направено и от Л. Антонова- Василева – „Names of Livestock Sheep, Ram, Lamb, according to Their Different Age and Sex in the South Slavic Languages”. В него тя разглежда названията на *овца – овен – агне*, техните различия в зависимост от възрастта и пола в южните славянски езици. Представя различни фонетични варианти на названията, в съпоставка с общобългарските названия (Антонова-Василева 2014).

Подобно изследване върху пастирската лексика е направено и от Й. Кирилова – срв. „Пастирската терминология в Софийско с. Искрец, с. Брезе,

с. Браковци и с. Добравица”. В книгата авторката разглежда различните наименования на домашни животни в Софийско, като прави семантична характеристика на лексемите (Кирилова 2011).

Диалектоложко изследване върху кулинарната лексика в българските диалекти представлява книгата на М. Котева „Названия, свързани с храните и тяхното приготвяне в българските диалекти”. В нея тя разглежда различните названия на храни и начините на тяхното приготвяне, класифицира лексемите в тематични и лексико-семантични групи, като определя основните семантични признаци на названията (Котева 2021).

Лексико-семантичен анализ върху названията за баница в българските диалекти е обект на изследване от М. Витанова в статията „Названия за баница в българските диалекти в славянски и балкански контекст” (Витанова 2002). В изследването тя разглежда семантичната характеристика на названията за баница в различните диалекти, като представя общите названия за баница в различните говори, обособени в различни групи: названия, мотивирани от продуктите, плънката и начинът на приготвяне на баницата в различните диалекти.

Изследване върху названията на облеклата и тяхното изработване в българските диалекти е направено от Сн. Александрова в своя дисертационен труд, класифицирайки названията в шест тематични групи, в които прави семантична характеристика (Александрова 2022).

Изследвания върху названията за съдове в различните диалекти публикува З. Барболова в монографията „Имената на съдове в българските диалекти” (Барболова 1999).

Друго изследване, в което се прави лексико-семантична характеристика на названията за белег от опарено в родопските говори, е това на Ил. Гаравалова в статията „Названия за белег от опарено в родопските говори” (Гаравалова 2016). В изследването тя представя

различните фонетични и морфологични варианти на лексемата *белег* в родопските говори.

Важно значение за диалектните лексиколожки изследвания има и новоиздаденият труд на В. Радева „Българска лексикология”. В него тя отбелязва: „...за да се представи в удобен за използване вид, за изучаване и тълкуване, лексиката на езика се събира и обработва в лексикографски справочници-речници. Към системния характер на лексиката са насочени различните речници, които представят парадигматичните връзки на думата – синонимия, паронимия, хиперонимия – хипонимия, антонимия, омонимия, т.е. нейните външни връзки и отношения” (Радева 2017: 335-336).

Лексикографски сведения за различните диалекти дават: „Речник на български език” част 1-6 на Н. Геров (Геров 1975-1978); „Етимологически и правописен речник на българския книжовен език” на Ст. Младенов (Младенов 1941); „Идеографски диалектен речника на българския език” (ИДРБЕ, т.1: 2012); „Български етимологичен речник”, Т. 1-7, в който са представени основните значения на лексемите (БЕР 1971–2010); „Български тълковен речник” (БТР 1973); „Български тълковен речник” с автор В. Радева (БТР 2012); „Речник на самоковския говор” с автор Д. Вакарелска-Чобанска; „Речник на българските говори в Южните Родопи, Драмско, Сярско с автори Л. Антонова-Василева и Г. Митринов (Антонова-Василева, Митринов 2011); „Речник на чуждите думи в българския език” с автор Ст. Младенов (РЧДБЕ 1947); М. Филипова-Байрова изследва „Гръцки заемки в съвременния български език” (Филипова-Байрова 1969); Ст. Буров и П. Пехливанова – „Речник на чуждите думи” (Буров, Пехливанова 1995); „Речник на чуждите думи в българския език” (РЧДБЕ 1993).

3. Преглед на основните диалектоложки изследвания за родопските говори, използвани при работа над дисертацията

Както бе отбелязано, изследванията на родопските говори са били обект на внимание не само от класиците на българското езикознание – Л. Милетич, Ал. Т. Балан, Ст. Младенов, Б. Цонев, Ст. Стойков, но и от много други изследователи. Редица особености на българската диалектология на различни езикови равнища намират обяснение при изследванията им, като резултат от това са материалите от тези архаични диалекти, срв. напр. „Рупските особености в съртския говор” (Стойков 1970), както и отделни изследвания, посветени на описанието на родопските говори – срв. изследването за с. Мугла, Девинско (Стойков 1971: 3-90).

Родопските говори са обект на изследване и от Ст. Кабасанов, в монографиите „Говорът на с. Момчиловци, Смолянско” (Кабасанов 1956) и „Един старинен български говор. Тихомирският говор” (1963). В изследването за с. Момчиловци, Смолянско Ст. Кабасанов разкрива самобитния езиков развой на родопските говори, представяйки архаичната система на диалекта. Отделя внимание на неговите фонетични, морфологични и синтактични особености. Накрая прилага подборен речник, в който представя най-същественото от лексиката на централните родопски говори. В книгата „Един старинен български говор. Тихомирският говор” той разглежда специфичните особености на говора на с. Тихомир във фонетичен, морфологичен, синтактичен и лексикален аспект. В част лексика разглежда думите откъм старинни думи, гръцки и турски думи, диалектни думи и лексеми от християнската лексика (Кабасанов 1963).

Цялостно изследване върху бита и културата в родопските говори представлява трудът на А. Примовски – „Бит и култура на родопските българи” (Примовски 1973). В книгата той разглежда лексиката, свързана с

бита, културата и производството на родопчани по селища, като накрая представя речник на английски и руски език.

Друго изследване, посветено на родопската лексика, е това на Т. Стойчев – срв. Родопски речник за всички краища на Родопите, с тълкуване на значенията им (БДПМ 1965; БДПМ 1970). Освен това публикува и трудове, с лексиколожка насоченост – срв. „Второ допълнение. Родопски сборник” (Стойчев 1983).

От важно значение за изследването са и данните на редица други трудове, посветени на родопските говори, като трудът на Е. Каневска-Николова – „Говорът на с. Момчиловци, Смолянско – половин век по-късно” (Каневска-Николова 2001), в който прави социолингвистично изследване на селата Момчиловци и Соколовци. Представени са данни от Ст. Кабасанов и най-характерните фонетични, морфологични, граматични и лексикални особености на селата. В част лексикални особености е разгледана терминологична лексика като: семантични диалектизми, видове лексикални отношения между лексемите – синонимия, многозначни думи, фразеологизми и др. (Каневска-Николова 2001: 87-91). От съществено значение за дисертацията е изследването ѝ върху тройното членуване. В областта на лексикографията друг важен труд представлява изследването ѝ „При корена, от извора”. В книгата Е. Каневска-Николова изследва антропонимичните и лексикално-семантичните характеристики на говора в село Момчиловци, Смолянско, разглежда лично-именната система на един от големите момчиловски родове – Каневския род, накрая в книгата е представен речник със специфична собствено диалектна лексика на родопските говори (Каневска-Николова 2010).

Изключително важен за диалектоложкото проучване е и трудът на Сл. Керемидчиева – „Говорът на Ропката”, (Керемидчиева 1993), както и други публикации, поместени в списания и поредици като Родопски старини, Известия на Института за български език, Трудове по българска

диалектология, Българска диалектология и др. В по-ново време излезе от печат и книгата на Керемидчиева, Сл., Л. Василева „Речник на един архаичен родопски говор – говора на Ропката. От значение за дисертационния труд е и изследването на кв. Каменица – срв. „Етнолингвистично изследване на кв. Каменица – Велинград”. В това изследване Сл. Керемидчиева цялостно проучва чепинския край и кв. Каменица като представя географско, историческо, демографско и етноложко описание. Дава обща характеристика на говора, историческите промени, които са настъпили в езика, представен е и речник на личните, родово-фамилни и прякорно-прозвищни имена. Направен е ономастичен преглед и анализ на именната система на Каменица (Керемидчиева 2008). Интересът ù към родопските говори продължава и в отделни изследвания върху семантичните особености на родопските говори – срв. „Семантични особености на родопската лексика”. Тук тя представя названията в различни лексикално-тематични групи, които представляват според нея: „лексикални диалектизми, които имат еднакъв формален вид с книжовните си съответници, но са с диференциално значение”: названия, свързани с неживата природа – природни явления и атмосферни влияния; време; названия, свързани с дома и бита; названия, свързани с двора, селскостопанските постройки и помещенията за добитък в него; названия, свързани с приготвянето на храната и различните напитки, с храненето и пиенето; названия, свързани с облеклото и накитите; названия, свързани с календари празници, обреди и обичаи; названия, свързани с родствени отношения; названия, свързани с човека и неговите действия и постъпки; названия, свързани с човешки качества; названия, свързани със земеделието и растениевъдството; названия, свързани с животновъдството; названия, свързани с растителния свят; названия, свързани с дивия животински свят; названия на болести и лечението им (Керемидчиева 2012: 2-4).

Данни за диалекта на Златоградско публикува Г. Митринов в своя дисертационен труд „Златоградски сборник – писмен възрожденски паметник от средата на XIX век (1852) и фототипно приложение”, София, 2000. В монографията Г. Митринов представя стари писмени паметници, отразяващи ръкописа, наречен „Златоградски сборник”. Приложен е и речник, който включва някои диалектни думи и особено чуждици (гърцизми и турцизми), както и думи, характерни за книжовния български език от средата на миналия век, които не се откриват в съвременния български книжовен език (Митринов: 2000). Освен този труд изследва и редица златоградски села, които днес са на територията на република Гърция. Съвместно с Л. Антонова-Василева издават и „Речник на българските говори в Южните Родопи, Драмско и Сярско”, София, 2011 г., който включва и лексеми от Златоградско. Изследванията му върху южнородопските български говори продължават и в монографията „Южнородопските български говори в Ксантийско и Гюмюрджинско”, в която разглежда характерните фонетични, морфологични, синтактични и лексикални особености на диалектите. В част лексикални особености отделя лексиката от домашен български произход в условия на чуждоезиково влияние (гръцко и турско), а освен това класифицира изследваната лексикална система в следните групи: названия за човек, полови и възрастови различия; названия, свързани с роднински връзки, кръвно родство; части на човешкото тяло; названия на крайници; вътрешни органи; хранене, видове храни и др., общи понятия; названия за мляко и млечни продукти; названия, свързани с дейности по приготвяне на ястия; названия за болест, болка и др.; названия за болестни състояния; названия на части от женска носия; названия на групи население; религия, обичаи, детски игри и др.; човешки качества, означени с повече от една лексема; названия на цветове, човешка дейност; названия на помещения в къща; части на сграда, стая; стопански сгради; предмети от бита; оръдия на труда; названия за

обработване на почва; географски обекти; названия за земя, видове почва и др.; названия на сезони, природни явления; селскостопански култури; дървесни видове; домашни животни; диви животни (Митринов 2011: 140-230). Друг негов диалектоложки труд, в който се съпоставя лексикален материал, е монографията „Българското говорно богатство в югоизточните Родопи. Говорът на с. Хебилево, Гюмюрджинско (Гърция) и на с. Горни Юруци, Крумовградско (България)” (Митринов 2019), в нея той представя най-важните фонетични, морфологични и синтактични особености на говора на с. Хебилево, Гюмюрджинско и неговите села. Относно лексикалните особености прави съпоставка с названия от картите на БДА, ОТ с днешното състояние на названията в с. Хебилево и близките села, изготвя речник, който представя лексикален материал от говорите на гръцка територия (Митринов 2019: 50). Изследванията му върху родопските говори продължават и в статията – „Тенденции в развитието на Антропонимната система на с. Бял извор, Ардинско, по данни от XVI и XVII век”, в която разглежда антропонимната система през ранния период на османското владичество (Митринов 2021).

Говорът на Златоград е обект на изследване и от М. Михайлов в неговия дисертационен труд – „Златоградският говор” (2006). В него той посочва, че първите данни за говора на Златоград се съдържат в отпечатаните фолклорни материали от края на XIX и началото на XX век, като всички те са публикувани от Стою Шишков най-напред в сп. „Славиеви гори” (Шишков 1894: 65-75) и в СБНУНК том XIV (Михайлов 2016: 13-14). В изследването за златоградския говор М. Михайлов представя подробно фонетичните, морфологичните и синтактичните особености на говора на Златоград, като включва и лексеми от близките села Ерма река, Старцево и др. В края представя лексикалните особености, които споделят отличителните черти, характеризиращи рупските говори (Михайлов 2006).

Друго изследване върху родопските говори представлява проучването на Иван Илиев и М. Георгиева за говора на с. Дрангово – срв. „Една фонетична особеност на родопския дранговски говор” (Илиев, Георгиева 2015). Авторите представят най-характерните особености на говора във фонетиката, морфологията и лексиката в съпоставка с близки съседни села.

Интересът към родопските говори продължава и в изследването на Хр. Тончева и И. Илиев за говора на с. Припек, Джебелско, които представят общи фонетични, морфологични и синтактични особености за диалекта, както и речник (Тончева, Илиев 2016).

В друго изследване на И. Илиев и Ф. Синапов за родопските говори – „За някои особености в говора на село Гърнати, Неделинско” се представят най-важните фонетични, морфологични, синтактични и лексикални особености на гърнатския говор (Илиев, Синапов 2020).

Родопските говори са обект на изследване и от Р. Маринска, която разглежда девисилския говор в областта на фонетиката и морфологията (Маринска 2020).

III. Основни фонетични и морфологични особености на говора

В работата се описват най-важните специфични особености на фонетичната и морфологичната система на говора на с. Долен, Златоградско, които дават представа за мястото на диалекта сред родопските и рупските говори. В проучванията на Любомир Милетич – срв. „Die Rhodopenmundarten” златоградският диалект е разгледан заедно с павликянския говор. Според изследванията на Ст. Стойков в златоградския говор има седем вокала в ударено положение (*и, е, ё, ъ, а, о, у*) и шест в неударено положение (*и, е, ъ, а, о, у*) (Стойков 2008: 256). В труда „Българска диалектология” Ст. Стойков посочва самостоятелно характерните особености на говора на гр. Златоград и близките му села

Старцево и Неделино като: широко *ê* и *'a* вместо стб. *ѣ* включително в позиция пред сричка с предни гласни – *бѣли, вр'аме*; самостоятелен развой на ерови и носови гласни, наличие на акавизъм в предударена сричка и др. (Стойков 1993: 139).

В изследванията посветени за златоградския говор Стою Шишков определя като: „особица... заменяването на звука *è* с *ì* в началните срички и в средисловието, в някои думи, но никога не и в краесловието” (Шишков 1965: 408). Мирослав Михайлов прави цялостно фонетично и морфологично изследване на говора на гр. Златоград като представя два отделни и независими един от друг застъпници на стб. гласна *ѣ* и разделя златоградския говор на две зони: широко екава, в която *ê* факултативно се редува с *è* винаги под ударение и независимо от вида на следващата сричка, като посочва Златоград и селата Старцево, Ерма река, село Долен, Аламовци, Кушла, Припек – срв. *бѣла, бѣли, дѣте*, и якава във всички населени места на община Неделино – *б'ала, б'али, д'ате, д'адо* (Михайлов 2016: 21).

Според изследванията на Ст. Стойков в речта на златоградско като застъпник на ятовата гласна редовно се среща широко *ê* вместо стб. *ѣ* под ударение пред мека сричка, което преминава и в *'a* – *дѣте, мл'ако*, а пред твърда сричка винаги *'a* – *б'ала, д'адо* (Стойков 1993: 139).

Различия при рефлексите на *ѣ* са описани в БДА. Т. I. Югоизточна България, карти № 17, № 18, № 19 и в карта № 2, които показват застъпници на *ѣ* като *ê, è, и 'à*.

Ив. Кочев определя рефлексите на *ѣ* по данни на Българския диалектен атлас, т. III, 1975 и т. IV, 1981; БДА. ОТ. Ч. I-III. 2001, както и по други свои изследвания в труда „Българска фонология”. В него той разглежда ятовата граница като: „съвкупност от множество линии (сноп от изоглоси), като широка ятова зона (област, ареал, ятов изоглосен пояс), която естествено отразява постепенния преход от източното наречие към

западното – като застъпници на Ъ (*è, ê, à*)” (Кочев 2010: 22-35). Говорите в Златоградско може да се посочат като случай, който показва колебанията и постепенния преход между различния тип ятов изговор във от ятовия изоглосен пояс. Освен това проф. Иван Кочев посочва наличието на ударен квантитет (фонетично удължаване на гласните по ударение), характеризиращ цялата система от гласни - *è, и, ы, о, у, ъ* като посочва за пример Смолян, с. Широка лъка, Смолянско и Златоград (Кочев 2010: 38).

В изследването на село Долен като рефлекс на гласната Ъ пред твърда съгласна или сричка със задна гласна ясно се откроява изговор *'à*, с предходна мекост, напр.: *с'анка, л'атус, м'асту, л'ап: Л'атус хи пускъм хайвàn'есе* и др. (срв. в БДА. ОТ. карта № Ф 34).

Пред сричка с предна гласна или мека съгласна се среща изговор *ê*: *бêлен, млêчен – Мòнъ къшитъ ѝе нах бêлен' кàмен'*, както и в мн.ч. – *бêли*. В позиция след съгласните *ж* и *ч* пред сричка с предни гласни е отбелязан преглас на йотувано *а* в *ê* – *жêби, чêши: Кладѝ бêлин'е чêши* – срв. в БДА. ОТ. карта № Ф 35.

Освен това в диалекта се наблюдават и много дублетни форми със или без наличие на преглас *йа/'а > ê/е*, напр.: *кучèн'*, но *йàгне, йàм, йàбълки, йàден'е – Йàгнетъ ни глèдъм*, вж. БДА. ОТ. к. № Ф 62. Стойко Стойков също отбелязва характерния за родопските говори преглас на *а > е* след мека съгласна и съгласни *ж, ш, ч* и *џ* (Стойков 1993: 127).

Специфично за говора на с. Долен е наличието на гласна *у* в м. *'а* (от Ъ) в позиция пред мека съгласна – *гул'ум*.

Като рефлекс на старобългарските ерови и носови гласни в изследвания говор се открояват следните примери:

– застъпници на задна носова и задна ерова гласна се явяват гласните *о, ô* и *ъ*: *дòш, дòштере, пòп, пòт* в речта на по-старите жители, но и *п`тен, р`кин'е, к`штен'е* при по-младите жители: *Ейтұф са к`шитес'е нах в`збърдзе* ‘на високо’ и др., срв. в БДА. ОТ. карти № Ф18 и Ф 21;

– застъпникът на предната носова гласна и преден ер обикновено е гласната *e*, но се среща и *o*: *зѐт', тѐшку, дѐн', гл'одам: Ден'есе си върѐт, мѝйци* и др., срв. БДА. ОТ. карти № Ф 12 и Ф 24. Наличието на отделни случаи в речта при по-старото население със застъпник *'o* на мястото на стб. *а* показва принадлежността на диалекта към родопските говори, срв: *Не си хи гл'одаме млочку максус'е*. В единични случаи е отбелязан и рефлекс *'a* на стб. *а*: *п'ата* – ‘пета’.

В диалекта на с. Долен се среща преход на *a* → *ъ* под ударение, напр.: *кѝкту, тамън* – от тур. дума *taman* ‘точно’. Вън от ударение е отбелязана пълната редукция на гласната *a* – *дъно* вм. дано, *пѝнналъ* вм. паднала и др. Освен това редукцията *a* може да доведе и до нейното изпадане: *тугѝф* вм. тогава и др.

Често срещана в говора е редукцията на *o* → *y*: *кѝкту* вм. както, *чѝжду* вм. чуждо, *тугѝф* вм. тогава, *бѝлу* вм. било, *гудѝни* вм. години, *пущѝдну* вм. последно, *дупѝрам* вм. докосвам и др. Гласната *y* се явява на мястото на *o* под ударение – срв.: *нѝс, духѝдъ: Нимѝй духѝдъ у нам* и др. Това явление е известно в рупските говори и се обяснява като появило се под влияние на редукцията след смяна на мястото на ударението или като прелабиализация на гласната *o* (Младенов 1935: 43; Иванов 1970: 20-24). Мирослав Михайлов също посочва такъв преход *o* в *y* в говора на Златоград при *дѝда/духѝда* (Михайлов 2004: 97).

Много често в диалекта се среща изпадане на гласна *o* в окончанието за множествено число *-ове*: *чѝнве, сѝнв'е, нѝжв'е, кѝшв'е, бѝкв'е, върхв'е* и др. – *Клѝвъм чѝнв'е на гувѝд'ен'е*.

В говора на с. Долен се среща лабиализация на предните гласни *e*, *и*. Гласната *e* в обкръжение на шушкави съгласни *ж*, *ш*, *ч* и африкат *ѝ* (дж) се лабиализира в следните облици: *пѝндж'ур'е, ч'урѝши, тѝндж'уре* и др.

Често срещана в диалекта е редукция на гласната *e > i*: *йизик*, *чиимѐ*, *чирвѐ*. Отбелязан е и изговор *чирвеу*, в който се открива гласна *и* на мястото на *e* под ударение.

Лабиялизация на гласната *и* се наблюдава в думи като *йуме* вм. *виме* и др. Тази фонетична промяна е характерна за родопските говори (Стойков 1971: 29). Подобно явление отбелязва К. Ушева в своя дисертационен труд „Вокално-консонантното въздействие в южната част на ятовата изоглосна зона” за гоцеделчевските и драмско-серските диалекти: *пѐшт'ура*, *п'ѐнж'ура*, *ж'уф*, *ч'уфлик* – Гоцеделчевско: *чурм'ѐ*, *чубук*, *чумѐн* – Солунско, Драмско-Сярско (Ушева 2016: 105).

В диалекта на с. Долен е отбелязана и делабиализацията на *у* → *и* в думи като: *тит'ун*, *чил'ак* – срв. в БДА. ОТ. карта № Ф 65.

Друга фонетична особеност на говора е вмятане на гласни в думи като *кинѝгъ*, *кинѝшкъ*: *Дѝй кинѝгънъ да завѝ'ам л'абъс*.

Много често в диалекта началната съгласна *й* се пази – срв. думи като: *йам*, *йаре*. Думата *йагне*, която в старобългарски е отбелязана с дублетен изговор, също се отличава с изговор на начално *й* (вж. БДА. ОТ. к. № 61). Често срещана в диалекта е йотация на гласни, която е характерна особеност за родопските говори, напр. в думи като: *йеш*, *йизик* и др.

При съгласните звукове ярка отличителна черта е широката дистрибуция на африкат *џ* (дж): *кукърджъ*, *меджъ*, *джам*, *дж'урапе*, *дж'уздан* – *Фъф сѐлу ѝма ѝатце кукърдже* (невестулки). Той се среща и в отделни случаи на мястото на праславянското съчетание **tj меджа*, или на мястото на съгласната *ж* срв.: *стриджъм* – *Стриджъм л'атус офцѐн'е*. Христина Тончева и Иван Илиев също отбелязват наличие на африкат *дж* в говора на с. Припек: *джѐбе*, *пѐнджера*, *амуджа* и др. (Тончева, Илиев 2016: 29). Стойко Стойков дори определя наличието на африкат *џ* (дж) като отличителна особеност на златоградския диалект – *джам*, *джамѝа* (Стойков 2008: 253).

Рядка особеност, която се среща в говора на с. Долен, е замяната на съгласна *з* с африкат *с* (дз) – *бърдзе, на възбърдзе: Бърдзай да метниши нах кравѣнъ, ѓти са стемни* (срв. БДА. Т. 1, ЮИБ. к. №54; БДА. Т. 3, ЮЗБ к. № 65).

Във връзка с тези особености може да се отбележи и преминаването на шушкатава съгласна *ш* в експлозивна *ч*, в думи като: *пчениць, чукулад'е, чучкъ – Ша вѣрем да дѓкаръм чувал пчениць*. Подобен процес се развива и при замяната на съгласната *с* → *ц*; *пс* → *ц*: *кѣцъм* в.м. късам, *скѣцън* в.м. скъсан, *пцѓвъм* в.м. псувам, *деридерци* в.м. деридерски; *Откѣци си китки*. Същата особеност се наблюдава и в други родопски говори – срв. „замяна *с* → *ц*: *кѣцам* 'късам': *скѣцан, циганцкиѓт, пцѓва* (Хитов 1979).

Мекост на съгласните в краесловие е отбелязана при съгласните *л', м'* и *н'* – *вѣсѓл', ѓгън', бурзѓн'* и др., както и пред предни гласни – *ѓнг'е, камен'е, мѓжвин'е: Мѓжвин'е крави са пу арман'ен*, което е характерна особеност за родопските говори (Стойков 1993: 99).

Често в говора в началословие се появява съгласна *х*: *худ'алу* – одеяло (стб. одѓало, одѓло – срв. БЕР, т. 4, 1995: 799); *хадѣт – адѣт, хѓдер – ѓдер*, а в краесловие съгласната *х* се запазва – срв.: мин. св. вр. – *рѓкѣх, вѣрѓх, пѣкѣх, пѣржѓх* и др.: *Пѣржѓх патѓту фѣф тигѓн'ен*.

В диалекта на с. Долен се среща фонетична промяна на *хв* > *ф* в думи като – *зафѓтъм, фѣрнем, фѣрка, фѓлем: Фѓти кравѣсѣ* и др. Освен това съгласната *в* понякога изпада, напр.: *кѣкѓну* в.м. каквото и др. Отбелязани са случаи на асимилация на съгласната *в* > *ф* в думи като – *фѓфлъ*, наред с обичайното обеззвучаване: *фѣф, тугѓф* и др.

Старобългарските съчетания *рѣ, рь, лѣ, ль* се изговарят със застъпници – *ър, ѓл/ор, ол; ар, ал*, с постоянно предпоставно положение на еровия вокал: *вѣрх* в.м. врѣх, *гѣрб* в.м. грѣб, *кѓрф, кѣрф* в.м. кръв, *пѣлх* в.м. плѣх, *пѣрст* в.м. прѣст: *Пѣрстън гу булѓ*, такава особеност отбелязва Ст. Стойков за родопските говори (Стойков 1971: 35).

В диалекта на с. Долен много често се среща фонетична промяна на групата *дн > нн*, срв.: *п̀анна, с̀енна, г̀анна: П̀аннах ут м̀г̀арену*, подобна особеност е характерна за рупските говори (Стойков 1993: 217). И. Илиев и Хр. Тончева отбелязват подобни примери и за говора на с. Припек – *п̀аннам, с̀иннам, пугл̀енне, г̀анни*, както и във Върлино и Тънка бара – *г̀анна, п̀аннам, с̀еннам, погл̀енне* (Тончева, Илиев 2016: 34).

Най-важните отличителни акцентни особености в говора на с. Долен са:

– ударение на втората сричка от края при двусричните съществителни от женски и среден род: *ж̀енъ, м̀омъ, б̀ука, д̀ете, т̀еле* и др., такава особеност е характерна за западните и за рупските говори (Стойков 1993: 222). Иван Илиев и Хр. Тончева посочват същото явление при двусричните съществителни от женски род в говора на с. Припек: *м̀ома, в̀ода, о̀вца, к̀о̀за* и др. (Тончева, Илиев 2016: 35);

– началословно ударение при глаголните форми за 1 л. ед. ч. сегашно време – *п̀хч̀м ‘чопля’, к̀оп̀м: К̀оп̀м мис̀ирес* и др.;

– началословно ударение имат и повелителните глаголни форми: *й̀ала, н̀алеј, л̀егни, ст̀ани, ст̀ори, р̀ечи, ф̀ати: Ст̀ори кач̀амак* и др. Тази акцентна особеност е отбелязана от Ст. Стойков за рупските говори (Стойков 1993: 223; БДА. ОТ. 2001: к. № А 73).

По отношение на морфологичните особености на говора са характерни следните най-важни отличителни черти:

– широко разпространено окончание за множествено число при съществителните от м.р. *-е* – *сн̀оп'е, ба̀ир'е, коп̀аче, б̀рав'е, б̀ългар'е, х̀рист̀иан'е, к̀амен'е, бурк̀ан'е, м̀уме ‘свещи’, бурз̀ан'е ‘лейки’*: *В̀ри з̀еми бурз̀ан'ен'е* и др., срв. разпространението на окончанието в БДА. ОТ. Ч. IV, к. № М 11; БДА. ОТ. к. № М 40. Поради близостта на говорите може да приведем за пример диалекта на с. Припек: *к̀оне, м'усеф̀ире, жу̀ра̀не, б̀ългаре, бурк̀ане, к̀амене, гайт̀ане, ск̀акал'е* и др. (Тончева, Илиев 2016:36);

– често употребявано окончание *-ве < -ове* в говора на с. Долен в думи като: *сѝнв'е, гѝрбв'е, сѝрпв'е, чѝнв'е, вѝлв'е, рѝгв'е: Горбв'ѝн'е хи бул'ѝт* и др. (срв. в БДА. ОТ. Ч. IV, к. № М 6 родопските говори).

Съществителните от мъжки род, които завършват на гласна, имат окончание *у < о: Мѝжу ша вѝрѝ ли сас хайвѝн'ѝн'е; уѝку, бѝт'у* и др., докато съществителните имена от женски род имат окончание *-а, -ѝ*, което обикновено е въвн от ударение: *жѝнѝ, нив'ѝста, рѝки, арѝбѝ, тарлѝ, казмѝ, тавѝ: Ахѝ, нѝмѝт тарлѝ. Дѝй ейтѝф тавѝ*. Подобно окончание е посочено в БДА. ОТ. Ч. IV, к. № М 19, както и за село Припек: *кулѝ, жинѝ, пѝстѝрмѝ, майлѝта* и др. (Тончева, Илиев 2016: 36).

Окончанието при съществителните от среден род е *-о>-у – сѝлу, шѝлу, мѝсту: Със шѝлусу сѝйме тит'уѝн*, но при някои съществителни имена се среща окончание *-е: ѝѝгне, тѝле, ѝѝре: Ыѝ ѝмам анѝд тѝле*, срв. разпространението на окончанието в БДА. ОТ. Ч. IV, к. № М 28.

Много често в диалекта на с. Долен съществителните имена от женски род образуват форми за множествено число с окончание *-и: нѝги*, умал. *нуджѝнки, рѝки*, които са стари именителни форми (Стойков 1993: 231), *чѝчки, вѝйки, бѝхли 'бълхи', жѝни, кѝси: Кѝзин'е ѝмѝт ѝѝтѝце бѝхли* и др. – срв. в БДА. ОТ. Ч. IV, к. № М 20.

Две от най-характерните морфологични особености на родопските говори – тройното членуване и падежните остатъци при имената са широко разпространени в диалекта на с. Долен, Златоградско, напр.: *Сахѝтес ѝе назѝт. Кѝпни хи сас купѝчен. Хич, не са ѝе рудѝлу патѝтуну на Чѝрквѝнѝ*. Както личи от примерите, се употребява тройна членна система с елементи *-с-, -н-, -т-*, като най-често употребявани са консонантните форманти *-с-* и *-н-*, а по-рядко *-т-*. Тази морфологична особеност е характерна за родопските говори – срв. в БДА. ОТ. Ч. IV, к. № М 30.

В говора на с. Долен се употребяват следните членни морфеми:

– членната морфема за мъжки род единствено число е *-ъс* (за близост) в м. ът: *Мъжъс ми ѝе бѡлън. Синъс ми рѡбути пу пулѣну*. За отдалеченост от говорещото лице в мъжки род се употребява членната морфема *-ън*: *Чил'акън хи ѝе пу Сѡфену*;

– членната морфема за женски род единствено число (за близост) е *-съ* в м. та: *Та ѝдиши църкниши гу мл'акуну и гу кладѣш вър сѡбъсъ да са сфърѝ. Крѡвъсъ са ѝе утѣлилъ прѣшнен ден*. За отдалеченост се употребява *-нъ*: *Клѡй хи на сѡбънъ. Пусни мл'акуну фъф бъркѡчкнъ. Ыа ше ѝдъм нах нѝвинъ*. При членуването на съществителните имена от женски род единствено число ясно личи наличието на генерализирана винителна форма – срв.: *Нѣга гу булѝ ногънъ. Мѝйам са на чиимънъ*. Генерализираните винителни форми при нечленуваните съществителни от женски род се срещат и в говора село Припек, където те са с краесловно ударение: *кулъ, жинъ, пъстърмъ, майлѣта* и др. (Тончева, Илиев 2016: 36);

– членната морфема за среден род единствено число е *-су < -со* (за близост) в м. то: *Дѣтесу ѝе бѡлну, ша върѝ нах здравнънъ. Мъгаресу ѝе куцу*. За отдалеченост от говорещото лице се използва *-ну*: *шѝлену – Твар'ам муленум сас с'ану и слѡмъ. С'ануну гу клѡвъм фъф дѡмън*;

– за множествено число на съществителните имена от мъжки, женски и среден род се използва членната морфема *-с'е* (за близост) и *-н'е* (за отдалеченост): *Тамън си исмѝйши панѝчкин'е и лайѝчкин'е. Крѡвинцин'е си глѣдъм, църкъм си пр'асънку. Фъф синдѝцис'е клѡвъм тит'ун'ен*.

Тройна членна форма има и при местоименията – срв.: *Мѡн чил'ак ѝе пу Дерѝдере. Твѡну дѣте са бахтѣ ѝѡтце*. Многобройни са изследванията, свързани с употребата на тройния член в родопските говори. В труда „Тройното членуване в централните родопски говори” Е. Каневска-Николова подчертава, че: „устойчивостта на тази диалектна особеност е свързана, от една страна, с широкия ареал на употребата ѝ в родопските говори, а от друга страна – с дистинктивната ѝ функция (разграничаването

на предметите по признака близост/отдалеченост)” (Каневска-Николова 2006: 9-16, 225). Иван Харалампиев посочва, че в родопските говори тройният член е създаден върху основата на старите показателни местоимения *сь*, *тъ* и *онъ* (Харалампиев 2001: 129). За тройния определителен член и тройната система при показателните местоимения Сл. Керемидчиева обобщава, че: „в родопските говори употребата на различните членни морфемии не е в строга зависимост от разстоянието на говорещия до определяния предмет” (Керемидчиева 1993: 158). Ил. Гаравалова в изследването си за членуването на съществителните имена в диалектите обобщава, че югоизточния ареал, обхващащ родопските говори се характеризира с тройна членна система, с консонанти *-т*, *-н*, *-с*, чийто произход е от старобългарските показателни местоимения *тъ*, *сь* и *онъ* (Гаравалова 2014:68). Тройната членна система се пази в един голям югоизточен ареал, обхващащ част от родопските говори южно от Пловдив (селата Лилково и Ситово) и Асеновград (селата Богутево, Джурково, Добростан, Дряново, Забърдо, Крушово, Лъкавица, Малево, Наречен, Орехово, Хвойна и Югово), източно от Девин (селата Беден, Брезе, Буйново, Воднипад, Върбово, Гела, Ждребово, Кожари, Лесково, Мугла, Солиша, Стоките, Триград, Широка лъка и Ягодина), а също така в Смолянско, Ардинско, Момчилградско, Маданско, Крумовградско (селата Аврен, Голям Девисил, Девисилица, Девисилово, Егрек, Лимец, Малък Девисил, Стрижба и Тихомир), Ивайловградско (с. Горни Юруци) и Златоградско (БДА 1964, к. № 152; БДА 1966, к. № 169; БДА. ОТ. Ч. IV. Морфология, к. № М 53). В книгата на Тончева и Илиев се посочват три вида говори по отношение на членуването: „1. Такива, в които липсва тройно членуване и се използва само членът *-ът*, напр. в кирковския говор (Митринов 1991; Илиев, Георгиева 2016), дранговския говор (Илиев, Георгиева 2015) или този на село Аврен, Крумовградско (Маринска 1991: 19). Към този тип спадат чепинският и баташкият говор (Иванов 1994: 94-95), а в

западнородопския или чечки покрай употребата на *-т* се среща и рядка употреба на *-н* (Иванов 1994: 102). 2. Такива, в които има тройно членуване със съхранени семантични различия в употребата на различните видове членни форми, макар че употребата им не е в зависимост от разстоянието на говорещия до определен предмет или спрямо определена случка – както е в говора на Ропката (Керемедчиева 1993: 158, подкрепено с лични наблюдения). 3. Такива, в които трите вида определителен член се употребяват по-скоро безразборно, като се отдава предпочитание най-вече на *-ън*, след това на *-ъс* и най-накрая на *-ът*, като не бива да се забравя и употребата на форми с изпаднала съгласна *т* – *-ъ/-а* по места, наред с пълния и за трите типа говори (Кабасанов 1964: 419; Каневска-Николова 2006: 207; Михайлов 2006)” (Тончева, Илиев 2016:56).

Според анализирания примери за тройната членна система на диалекта на с. Долен, той може да бъде определен към трета група, в която и консонантите *-ън*, *-ъс* и *-ът* се употребяват безразборно, без последователно семантично разграничение.

При прилагателните имена също се наблюдава тройна система на членуване, напр. в мъжки род се срещат консонанти: *-ън*, *-ъс*, *-ът*, *-ет*, *-ен*, *-ес*: *Гул'умен брат ѝе фъф ейсѳф кѳшитъ*. За женски род: *-тъ*, *-нъ*, *-съ*: *Мижванъ кравъ са ѝе утѳлилъ*.

Друга интересна морфологична особеност в говора е наличието на остатъци от падежни форми при съществителните имена от мъжки и женски род в звателен падеж. Съществителните имена от мъжки род единствено число образуват звателни форми основно с окончанията: *-ел*, *-ал*: *Б̀ател, ал ша поймаш му̀лесу? Мѝжал, ру̀кни ми ѝнг'е. Уб̀ал, к̀ина пра̀виш? Де т̀ърна, у̀йкал?* В Родопски речник е отбелязано названието *б̀дбо* като обръщение към баща (Стойчев 1965: 130).

Съществителните имена от женски род образуват звателни форми със същите окончания, както и при мъжки род *-ел/-ал*: *Бу̀кал 'како', ѝ̀дла ма̀лку*.

Ингел 'лельо', *ха де рѹкни мѹжу*. *Хубав'е ли си*, *булгал* 'како' *Асие?* Подобно название за по-голяма сестра и обръщение към мохамеданка е отбелязано от Т. Стойчев в Родопски речник – *була* със значение 'кака, по-голяма сестра; обръщение към мохамеданка' (Стойчев 1965: 133).

Освен това при съществителните от женски род единствено число се среща и падежно окончание *-и//иx*: *Дай майци*; *Дай бѹких*; *Ша върим майциx*.

При съществителните от среден род е отбелязана честата употреба на падежно окончание *-ум*, което се поставя след консонантния формант на показателната морфема *-н-*, *-с-*: *Дай дѹтенум планина*; *Мѹтни мѹлесум*. В Родопски речник за обръщение към майка е отбелязано названието *майчинко*, *майма* (Стойчев 1965: 202).

Съществителните имена в множествено число приемат окончание *-ем* след членната морфема: *Мѹтни хайванесем*. *Клай дрипѹнем*. Интересно в диалекта е, че и обобщителното местоимение *врит* също получава окончание *-ем* след консонантния формант на показателната морфема: *Дадѹх вритсѹм бамбѹни*. *Рѹкнѹх вритсѹм нах нам*. Падежната система при имената в родопските и тракийските говори е разгледана в редица изследвания на К. Мирчев 1978: 170-175; Т. Бояджиев 1991: 71; Сл. Керемидчиева 1993: 154; Е. Каневска-Николова 2001: 78.

Важна особеност в диалекта на с. Долен е честата употреба на умалителни форми, образувани с различни наставки, напр. при съществителни в мъжки род единствено число се използва умалителната наставка *-(ч)ек*: *лѹчек*; *-чек*: *чувалчек*, *в'атърчек*; за женски род единствено число *-чкѹ/чка* – *харкмичка*, *панѹчка*, *лайѹчка*; за среден род *-че* – *кѹпелче*; *-це* – срв. мн. ч. *патѹте* < ед. ч. *патѹто*: *Пържѹем патѹтце фѹф тигѹнес* (вж. Стойков 1971: 58).

За женски род често се използва и умалителна наставка *-инка*: *ножѹнка*, *момѹнка*, *крѹвинка*, *глѹвинка*, която е широко употребявана в

родопските говори (Митринов 2011: 105), в южнотракийските български говори (Бояджиев 1991: 70), както и в говорите на с. Припек и в гр. Златоград (Михайлов 2006).

Често в диалекта на с. Долен умалителността се среща и при прилагателните и наречията – *мучки, гул'умки, ранку, вечеринка: Вечеринка ша идим нах уйкути.*

За образуване на качествени прилагателни имена в говора се употребява наставка *-ън-* < *-ен*, напр. *бòлън* 'болен', *пòлън* 'дебел', *вòдън* 'воден', *гладън*: *Сейме ейтүф вòдън вьсул'*. Тази особеност по данни на БДА. т. III, карта № 16 е характерна за родопските говори, както и за южнородопските говори (Митринов 2011: 106).

Освен това в говора на с. Долен се срещат и относителни прилагателни имена, образувани с наставка *-ешт-* > *-ишт*, която се поставя след родовото окончание: *мүлештъ, кравиштъ, йарешти, пилештъ, мъгарештъ* и др.: *Исфърнем мүлештен пòтун. Тварем мъгарену сас кравиштъ гибр'ò.* Подобна наставка е отбелязана както за южнородопските говори (Митринов 2011: 107), така и за южнотракийските говори (Бояджиев 1991: 70). Освен това е характерна и за говорите в Драмско и Сярско (Иванов 1977: 156).

В диалекта на с. Долен се срещат и употребяват наставки *-цики* и *-ски* за образуване на относителни прилагателни имена: *жèнцики, мьски, деридерцики, кулибарцики* и др.: *Дукàрвът деридерцики лà'б*, подобна употреба на такива наставки има и при изследването на Ст. Кабасанов за тихомирския говор (Кабасанов 1956: 47).

Както в българския език, така и в говора на с. Долен се използват аналитични форми за образуване на сравнителна и превъзходна степен на прилагателните имена: *по-гул'умен, по-мучкен, най-грòзн'ен: Айшал, кутри йе по-гул'умен хи син?*

В диалекта се употребяват два типа числителни бройни имена за назоваване на числата до десет:

– числителни от домашен български произход: м.р. – *адѝн*, ж.р. – *анна̀*, ср. – *анно̀*, *двѝ*, *два̀*; *трѝ*, *читрѝ*, *пет* и др.: *Йа ѝмам анна̀ кра̀ва*. *Адѝнен хи син* и др.;

– числителни имена, заети от турски език: *бир*, *ѝуч*, *дорт*, *икѝ*, *беш*. Тези турски бройни форми се използват все още от най-старите жители. Днес по-младото поколение в селото не употребява турски бройни форми.

Числителните бройни имена от 11 до 20 и нагоре се образуват както в книжовния език: *трѝна̀йс*, *петна̀йс*, *два̀йсе* и др: *Мѝжу ѝма два̀йси купѝнѝ* ‘бале слама’ *скла̀дени* ‘сложени’. Освен това всички числителни имена може да се членуват: *Ша по̀ймѝм анна̀нѝ кра̀вѝ*. *И трѝн’е са нѝхни*.

В говора се употребява обичайната за българския език система за образуване на числителни редни имена: *пѝрвен брат*, *фто̀рен пѝрст’*.

Отбелязани са мъжколични форми на числителните – срв. *трѝѝца̀нѝ*: *Трѝѝца̀нѝ бра̀т’а са ѝе стру̀ѝли кѝштѝнѝ* и др. Както личи от примерите и при тях се употребява тройна система на членуване: *Пет̀ѝманѝ хи сѝнѝ ѝа куп̀ѝха*. *Пѝрвѝну дѝте хи ѝе умр’алу*. Подобни числителни бройни и редни имена се срещат и в говора на с. Припек – *ѝедѝн*, *аѝдѝн*, *адна̀*, *аннѝ*, *дѝви*, *трѝѝца̀*, *чѝтири*, *трѝѝси*, *пѝрѝви* и др. (Тончева, Илиев 2016: 42-43).

Интересни в говора на с. Долен са и парадигмите при местоименията. От личните местоимения са отбелязани форми в 1 л., ед.ч.: *ѝа̀*, *ѝа̀с*; 2 л., ед.ч.: *ти*; 3 л., ед.ч.: *то*, *т’а*, *то*; 1 л., мн.ч.: *нѝ̀*; 2 л., мн.ч.: *вѝ̀*; 3 л., мн.ч.: *тѝ̀*: *Йа̀ по̀дѝм нах мѝга̀зине’н*. *Йа̀ла ти нах на̀м*. *То ѝа̀ га̀ли ѝа̀тѝе*. *Ахѝ, нѝ̀ нѝ̀ма да хѝдим*. *Вѝ̀, ал ше вѝ̀рѝте*. *Тѝ̀ до̀ѝдаха прѝшенен ден*, виж по-долу таблицата, (срв. БДА. ОТ. к. № М 59). По данни на М. Михайлов личните местоимения в златоградския говор са подобни – *ѝа̀*, *ѝѝ̀*, *нѝ̀*, *нѝ̀*, *ти*, *вѝ̀*, *вѝ̀*, *то̀ѝ* (то), *т’а̀*, *то̀*, *тѝ̀*, което показва тяхната близост (Михайлов 2006: 122). Докато за с. Припек формите са по-разнообразни по своите фонетични варианти: *ѝѝ̀*, *ѝ̀*,

è, йàс, àс, йà, йь̀ни, ний, ны, ты, тì, тỳ, вì, вы, вè, тòй, тò, айнуй, киè тì, тè, айсèь, тè, тò и др. (Тончева, Илиев 2016: 44).

В речта на информаторите, от говора на с. Долен, много често се употребяват обичайните пълни и кратки форми за винителен и дателен падеж:

– винителни форми (пълни и кратки): 1 л., ед.ч. – мèне – ма; 2 л., ед.ч. – тèбе – та; 3 л., ед.ч. – нèга – гу, нèхи – хи, нèга – гу; 1 л., мн.ч. – нàм – на; 2 л., мн.ч. – вàм – ва; 3 л., мн.ч. – т'àm – хи: Рукът ма да вь̀рем нах кулй̀бь̀нъ. Бу̀кал, ал хи с̀ипа бь̀рг 'ул, (срв. в БДА. ОТ. к.№ М 60);

– дателни форми (пълни и кратки): 1 л., ед.ч. – на мèне – ми; 2 л., ед.ч. – на тèбе – ти; 3 л., ед.ч. – на нèга – гу, на нèхи – хи, на нèга – гу; 1 л., мн.ч. – на нàм – ни; 2 л., мн.ч. – на вàм – ви; 3 л., мн.ч. – на т'àm – им – На нàм ни дàдаха тèлену, (срв. в БДА. ОТ. карти № М 63, М 64, М 65, М 67).

Табл. №1 Лични местоимения

Число	Лице	Падеж				
		Именителен	Винителен		Дателен	
			пълна ф-ма	кратка ф-ма	пълна ф-ма	кратка ф-ма
ед. ч.	Род					
	1.	йà, йàс	мèне	ма	на мèне	ми
	2.	ти	тèбе	та	на тèбе	ти
	3.	то	нèга	гу	на нèга	гу
	ж.р.	т'а	нèхи	хи	на нèхи	хи
	ср. р.	то	нèга	гу	на нèга	гу
мн. ч.	1.	нè	нàм	на	на нàм	ни
	2.	вè	вàм	ва	на вàм	ви
	3.	тè	т'àm	хи	на т'àm	им

Характерна за диалекта е употребата на кратката местоименна форма в 3 л., мн.ч. хи/хим вм. ги: Изку̀тихме 'изгледахме' хи, м̀йци. Рук̀ните хи,

майци. В заровския диалект също се наблюдава подобно явление, но формата в 3 л., мн.ч. е *хъ* вм. *ги* (Хотева, Керемидчиева 2000: 22).

В говора на с. Долен често се среща удвояване на допълнението при имената и местоименията – *Нега гу булѝ ногѝнѝ. На т'ам хи да̀даха ейнѐф мест̀а*. Подобни косвени винителни форми има и в с. Припек: *мѝне/ма, мъ, тѝбе, нѝга, нѝйа, нѝга, нас, вас, тѐ*, така и в златоградския говор – *нам, вам* (Михайлов 2006), както и в северния павликянски – *на̀м, нас' – ва̀м, вас'* (Неделчев 1994: 179) и в южния павликянски – *от на̀м ѝскат да зѝмат* (Милетич 1912: 24-25) (Тончева, Илиев 2016: 45). М. Михайлов в изследването си за Златоград посочва само кратки форми за 3л. мн.ч. *ни* и *им*, наред с пълните *т'ам, тѐм* (Михайлов 2006: 123), докато в БДА. Ч. I, к. № 168 за говорите в златоградско се посочва формата *ни* 'им' (БДА 1964: Ч. I. к. № 168).

Парадигмата при притежателните местоимения в говора на с. Долен е доста разнообразна откъм фонетични варианти. При формите за женски род единствено число тя споделя рупската особеност – коренна морфема *нех-* вм. *ней* (вж. по-долу таблицата, където се посочва, че често в речта на информаторите се използват паралелно пълните и съкратени форми: *Мо̀йнѝ кра̀въ ѝе стѐлнѝ / Мо̀н чил'ак ѝе бо̀лнѝ*), членувани и нечленувани (вж. табл. № 2).

Табл. № 2 Притежателни местоимения

	Лице					
		Единствено число			Множествено число	
		мъжки род	женски род	среден род	пълна ф-ма	кратка ф-ма

членувани форми	1. ед.ч.	<i>мойе/с/н</i>	<i>мòй/нъ/съ</i>	<i>мòй/ну/су</i>	<i>мòй/не/се</i>	<i>мон/мòнъ/мону</i>
	2. ед.ч.	<i>твойе/с/н</i>	<i>твòй/нъ/съ</i>	<i>твòй/ну/су</i>	<i>твòй/не/се</i>	<i>твон/твòнъ/твòну</i>
	3. ед.ч.	<i>нèгве/с/н</i>	<i>нèгва/нъ/съ</i>	<i>нèгву/ну/су</i>	<i>нèгви/не/се</i>	<i>нèгвен/нèгвъ/нèгву</i>
	ж.р.	<i>нèхне/с/н</i>	<i>нèхна/нъ/съ</i>	<i>нèхну/ну/су</i>	<i>нèхни/не/се</i>	<i>нèхнен/нèхна/нèхну</i>
	ср.р.	<i>нèгве/с/н</i>	<i>нèгва/нъ/съ</i>	<i>нèгву/ну/су</i>	<i>нèгви/не/се</i>	<i>нèгвен/нèгва/нèгву</i>
	1.мн.ч.	<i>нàше/н/с</i>	<i>нàша/нъ/съ</i>	<i>нàшу/ну/су</i>	<i>нàши/не/се</i>	<i>нàшен/нàшна/нàшну</i>
	2.мн.ч.	<i>вàше/н/с</i>	<i>вàша/нъ/съ</i>	<i>вàшу/ну/су</i>	<i>вàши/не/се</i>	<i>вàшен/вàшна/вàшну</i>
	3.мн.ч.	<i>т'àхне/н/с</i>	<i>т'àхна/нъ/съ</i>	<i>т'àхну/ну/су</i>	<i>т'àхни/не/се</i>	<i>т'àхен/т'àхна/т'àхну</i>
нечленувани форми	1. ед.ч.	<i>мой</i>	<i>мòйа</i>	<i>мòйу</i>	<i>мòи</i>	<i>ми</i>
	2. ед.ч.	<i>твой</i>	<i>твòйа</i>	<i>твòйу</i>	<i>твòи</i>	<i>ти</i>
	3. ед.ч.	<i>нèгув</i>	<i>нèгва</i>	<i>нèгву</i>	<i>нèгви</i>	<i>гу</i>
	ж.р.	<i>нèхин</i>	<i>нèхна</i>	<i>нèхну</i>	<i>нèхни</i>	<i>хи</i>
	ср.р.	<i>нèгув</i>	<i>нèгва</i>	<i>нèгву</i>	<i>нèгви</i>	<i>гу</i>
	1.мн.ч.	<i>нàш</i>	<i>нàша</i>	<i>нàшу</i>	<i>нàши</i>	<i>не</i>
	2.мн.ч.	<i>вàш</i>	<i>вàшъ</i>	<i>вàшу</i>	<i>вàши</i>	<i>ве</i>
	3.мн.ч.	<i>т'àхън</i>	<i>т'àхнъ</i>	<i>т'àхну</i>	<i>т'àхни</i>	<i>те</i>

Характерна е употребата на съкратени форми на пълните членувани притежателни местоимения – срв.: за м.р. – *мòй* – *мòн* / *мòс* < *мòес* / *мòен*: *Мòн сахàт ни рàбути*; *нèгаф* < *нèгув* – *нèгвен*: *Нèгвен син йе умр'àл*; за ж.р – *мòйа* – *мòйнъ* / *мòйсъ* – *мòнъ*, *мòтъ*, *мòсъ*: *Ал, църкаш твòнъ крàвъ. Нàшнъ крàвъ йе фъф пòтунъс*; за ср.: *мòйе* – *мòйну* – *мòйту* > *мòну* – *мòту* и др.: *Мòну тèле сàму сàйе 'суче'*. *Ша кòли нèгвуну тèле*. Подобна парадигма за притежателните местоимения се среща и в други родопски говори (срв. Кабасанов 1974: 174; Керемидчиева 1993: 191).

Интерес в диалекта на с. Долен представляват и възвратните местоимения. Кратката форма на възвратното лично местоимение е *са*: *Мийам са на чиимънъ*. Хр. Тончева и И. Илиев определят тази особеност и

за говора на с. Припек като: „специфичен рефлекс на малката носовка в кратките форми на лично-възвратните местоимения: *миам са, ру̀ка ма*” (Тончева, Илиев 2016: 17).

При формите на кратките лични винителни местоимения *мъ, тъ* и на възвратното местоимение *съ* има смесване на носовките, за среднобългарското смесване на носовките отбелязва К. Мирчев в неговата „Историческа граматика на българския език” (Мирчев 1978: 114).

Интересни в диалекта са и формите при показателните местоимения, които може да се разгледат според техните основни значения.

За лица и предмети в мъжки род (пълни) форми – *ейсòй, ейно̀й, ейто̀й*: *Ейсòй чул'ак убикалъ пу жèнцки*; (съкратени) форми – *сòйа, нòйа, сва, нва, тва*: *Сва м̀ску са разбу̀л'а ут рак. Сòйа купàч зèми*; за женски род (пълни) форми – *ейсòф, ейнòф ейтòф*: *Ейсòф жèнъ ие йàтце будàл'ава*; (съкратени) форми – *сòф, нòф, тòф*. Интересно е, че при назоваването на предметите се изпуска крайният звук *ь* от местоимението: *Зèми ейнòф хàркмь. Дàй ейтòф тавò*; за среден род (пълни) форми – *ейсвà, ейнвà, ейтвà*: *Ейсвà дèте ие бòлну*; (кратки) форми – *енвà, есвà, етвà*: *Енвà дèте ие на бу̀ка*; за множествено число (пълни) ф-ми – *ейсèф, ейнèф, ейтèф*: *Ейнèф л'уде ут дèса?*; (кратки) ф-ми – *сèф, нèф, тèф* и др.

За признаци се употребяват следните форми в м.р., ж.р., ср., ед.ч. и мн.ч. с консонанти – *-с-, -н-*: мъжки род – *ейсàкъф, ейна̀къф*: *Ейсàкъф мисìр сьм с'àла*; женски род – *ейсàква, ейна̀ква*: *Ейна̀ква хи ие ра̀бутанъ, май̀ци*; среден род – *ейсàкоф, ейна̀коф*; множествено число – *ейна̀киве, ейсàкива, ейта̀кива*, както и форми с изпаднала гласна: *ейсàкви, ейна̀кви* и др.

За размер и количество се употребяват местоименията *ейсòлкува, ейно̀лкува, ейсòлкуф, ейно̀йкуф*: *Ейсòлкуфка ак̀ са ми пумòгнали децàнъ*. Такива разновидности от форми са характерни и за припешкия говор (Тончева, Илиев 2016: 48).

Парадигмата при въпросителните местоимения в диалекта на с. Долен е следната:

– за лица и предмети в мъжки род – *кутрò*: *Кутрò мѝску ѝе духòдалу*; женски род – *кутра̀*; среден род – *кутрò*: *Кутрò гу дèте нагòди есèйка*; множествено число – *кутрѝ* ‘кои’ + тройна показателна система с консонанти -с-, -н-: *кутрѝн’е*, *кутрѝс’е*; *кутрò* – *кутрòн’у*, *кутрòс’у*: *Кутрѝ са, м̀йци в̀шин’е к̀р̀ви?* За признаци се използват общобългарските форми – *какѝф*, *как̀ива*, *как̀вò*, *как̀в̀*: *Какѝф буд̀ал’аф чул’̀ак ѝе Ред̀жеп*. Формите са наследени от стб. местоимение *которь* и *которын* – *котрѝ*, -̀а̀, -̀ò̀, -̀ѝ (Мъжлекова 1990: 103-104).

Формата за общ въпрос в диалекта на с. Долен е *кин̀а* ‘какво’ – *Кин̀а пр̀авиши, м̀йци?* Единствено в говора на Златоград формата е *шту̀* – *Шту̀ пр̀авиши?* (Митринов 1994: 3; Митринов 2007: 190).

За притежание в говора на с. Долен се употребяват местоименията *ч̀ий*, *ч̀ийа*, *ч̀ийе* – срв.: *Ч̀ий са, м̀йци ей̀нѐф ем̀енийе* ‘обувки’. *Ч̀ийну са к̀р̀вин’е да ги по̀йма*. Подобни форми са отбелязани и за с. Припек (Тончева, Илиев 2016: 50).

Формите на относителните местоимения в диалекта се срещат в именителен, винителен и дателен падеж, както следва:

– за лица и предмети в именителен падеж в мъжки род – *кòйн’у*, *кòйс’у*; женски род – *куй̀ан’у*, *куй̀ас’у*; среден род – *ку̀ес’у*, *ку̀ен’у*; множествено число – *кутрѝн’у*, *кутрѝс’у*: *Куй̀’̀ан’у мòмѝ ѝе за ж̀енен’е нах н̀ей̀а хòдет мум̀арен’е* ‘сватовници’.

За винителен падеж се срещат формите – *на кòгун’у*, *на кòгус’у*.

За дателен падеж са отбелязани – *кòмун’у*, *кòмус’у*: *Кòмуну са ей̀с̀ѐф д̀ж̀у̀ра̀пе да хи з̀ем’е*.

За признаци се употребяват следните местоимения в мъжки род – *как̀ѝфс’у*, *как̀ѝфн’у*; женски род – *к̀к̀в̀ас’у*, *к̀к̀в̀ан’у*; среден род – *к̀к̀д̀н’у*,

кѣкòс 'у; за множествено число – кѣквìн 'у, кѣквìс 'у: *Ша клàм кѣквòн 'у сѣм прàвиль за йàден 'е. Мìжу кѣквìн 'у дечìнки ìма.*

За количество се употребяват – кòлкун 'у, кòлкус 'у: *Нимòй се, кòлкун 'у струвѣ ше дам.* Интересни в говора са и формите за неутрален среден род – кинàн 'у 'каквото', кинàс 'у; кѣкòс 'у, кѣкòн 'у: *Кìнас 'у ìма тр'àвѣ пу армàнѣн. Кѣкòн 'у йе се, мàйци.* Подобни форми се срещат и в с. Припек (Тончева, Илиев 2016: 51).

При неопределителните местоимения в диалекта на с. Долен, се срещат следните форми:

– в именителен падеж в мъжки род единствено число – *н'àкѣф*; женски род – *н'àква*; среден род – *н'àкву*, които се употребяват и за лица: *Н'àкѣф чул'àк збìра мл'àкусу*; за нелица: *Хòди за н'àкѣф ден на рàбутѣ.* Подобни примери са отбелязани и за с. Припек и за Златоград (Михайлов 2006; Тончева, Илиев 2016: 54).

Парадигмата при отрицателните местоимения в говора на с. Долен е следната:

– за лица и предмети в именителен падеж мъжки род единствено число – *нìкуй*; женски род – *нìкутра*; среден род – *нìкутро*; множествено число – *нìкутри*: *Ал, нìкутри ни дòйдаха на суфрѣ;*

– за винителен падеж – *нìкуму*: *Нìкуму ни дàде бамбòн.* За нелица – *нìшту*: *Нìшту ни прàвем, мàйци;*

– за дателен падеж – *на нìкуму*: *На нìкуму ни дàде.*

Такива отрицателни местоимения за лица и предмети – *котрì*, *кутрì* и предпоставената отрицателна частица *-ни* са характерни за родопските говори (Кабасанов 1956: 50; Костова 1988: 166-167; Стойков 1971: 65; Бояджиев 1991: 83; Митринов 2011: 117), както и за Златоград и с. Припек (Михайлов 2006; Тончева, Илиев 2016: 55).

Широката употреба на падежни форми при местоименията за мъжки род единствено число е характерна за говорите в средните Родопи

(Кабасанов 1956: 37; Стойков 1993: 131; Керемидчиева 1993: 154), както и за южнородопските говори в Ксантийско и Гюмюрджинско (Митринов 2011:94-95). Осен това данните от БДА. т. I. к. № 158; т. III., карта № 183 сочат за говорите в Смолянско, Асеновградско, Маданско, Ардинско, Крумовградско, както и за пограничните села Ждребово, Кожари, Триград, Девинско и за с. Костандово. Употребата на форми за дателен падеж в говора на с. Долен ясно се проявяват в примерите за отрицателните местоимения.

В диалекта на с. Долен се употребяват следните форми на обобщителните местоимения:

– за лица и предмети в именителен падеж мъжки род единствено число – *сèк*; женски род – *сèка*; среден род – *сèку*; множествено число – *врìт*: *Врìт старин'е хòдет на джамèнъ. Бùкал, ал збрàхте врìт с'ànун'у.* Дателен падеж – *сèкиму*: *Сайбìйа са на сèкиму ÿе написанъ; врìтсèm*: *Дàдъх врìтсèm бамбòни;*

– за признаци, означавани с прилагателни имена, се употребяват следните форми: в мъжки род единствено число – *секàкъф*; женски род – *секàква*; среден род – *секàкву*: *Секàкву ÿе, мàйци, на убòрън*; множествено число – *секàкви*.

В областта на глаголната система могат да се отбележат следните особености.

Парадигмата на спомагателния глагол *съм* в сегашно време е близка до тази на общобългарската. В диалекта са представени следните форми: (ÿа) *съм*, (ти) *си*, (то) *ÿе*, (т'а) *ÿе*, (то) *ÿе*, (не) *сме*, (ве) *сте*, (те) *са* – *ÿà съм Хасие, рùкът ма Хаса.*

Общобългарски са положителните и отрицателните форми на глагола *имам*, *нямам*: *ÿмам, ÿмаиш, ÿма, ÿмаме, ÿмате, ÿмат*: *Бùка ÿмат мùле и крàвъ*; отрицателни форми – *нèмъм, нèмаиш, нèма//нèма, нèма ме, нèма те, нèмът*: *Ахò, ÿа нèмъм тит'ун.*

Възвратните глаголи в доленския говор се образуват с помощта на частицата *са* < *се* и *си* – *Хил'ат са* 'смеят се' *стàркунум* 'баба'. В припешкия говор също са отбелязани възвратни глаголи с частиците *са/съ*, *си/съ/сы* – *Г'унели съ збìраа* 'се събраха' (Тончева, Илиев 2016: 64).

Много често в диалекта на с. Долен глаголите от първо спрежение във формите за 1 лице единствено число сегашно време имат окончание *-м*: *Ша вь̀рем нах мъгàзнин'ен. Йà кутем' дèте – кутем'* 'гледам', *фìрем'* 'гоня', *чувь̀м, рукь̀м* и др. Разширяването на окончанието *-м* при глаголите от I и II спрежение във формите за 1л. ед.ч. сег. време е характерна особеност за родопските говори (БДА. Т. I. карта № 172; Т. III. карта № 200; Стойков 1993: 234; Керемидчиева 1993: 227) и за южните Родопи (Бояджиев 1991: 88; Митринов 2011: 119).

Характерна словообразователна особеност в диалекта на с. Долен при глаголите в първо лице единствено число сегашно време е наличието на наставка *-к-*, която по принцип се използва за изразяване на атеноативен начин на действие (извършване на действие в по-слаба степен), но е със слаба семантична натовареност – срв.: *мàхкь̀м, йàхкь̀м: Мàхкь̀м йàденен'у ут сòбь̀съ. Йàхкь̀м мулèн'у и пòдь̀м нах нивинь̀.* Употребата на подобни глаголи може да се свърже с широката дистрибуция на умалителността в системата на имената.

При глаголите от второ спрежение във формите за 1 лице единствено число сегашно време също се среща окончание *-м*: *Ша плàтем л'àбь̀н. Ша вь̀рем нах Чь̀рквь̀нь̀.*

Глаголите от трето спрежение имат окончание *-м* за 1 лице единствено число – *заливь̀м, пь̀рскь̀м*; за 1 лице множествено число – *-ме*: *Пь̀рскь̀ме патàтусу за бубу̀лки.*

При глаголите от I и II спрежение в първо лице множествено число се употребява окончанието *-м// -ме*: *Пòдиме нах пь̀зàр. Ал, да ги рукь̀ним на суфрè.*

Отрицателните форми на глагола се образуват с помощта на частицата *не* > *ни* – *ни пèръм*: *Ни пèръм, òти ша кòпъм вьсұл 'ен*; *ни пèкъм*: *Кìна печèш, б̀укал*: - *Ах̀, никìна ни пèкъм*; *ни зàлива, ни нàйдаха*: *Ни нàйде н̀йде кр̀вьнъ*.

При съставното сказуемо и при подчинените изречения се използват глаголни конструкции с частицата *да* и форма за сегашно време на глагола: *М̀ижел, ал да ти отк̀џьм чур 'àши. Пòдъм да п̀аснъм кр̀вьнъ*.

Формите за минало свършено време в диалекта са следните:

– в първо лице единствено число формите се образуват с окончание -*х* след аористна свързваща гласна *ъ* < *а* – *пèкъх* – срв.: *Рèкъх на б̀уллка Нефа за у̀тре* или след съответната коренна гласна: *мих, вьр̀их, вал̀их* – срв.: *Вал̀их сòбьсь, òти пр̀авем к̀ашник*;

– в̀в второ и трето лице единствено число няма окончание: *И ти хи изк̀ути* ‘изгледа’, *м̀айци*;

– в множествено число са отбелязани следните окончания – *-хме, -хте, -ха*: *Кус̀ихме на Чукар̀ен*.

Миналото несвършено време не се различава много от общобългарското – срв. окончание -*х* в 1 лице единствено число, както в минало свършено време и 1 лице единствено число в имперфект (мин. несв. вр.) съвпадат: *Р̀ачиши ли хи ейнèф к̀итки*. В̀в второ лице *вьр̀еше*: *Ал, б̀ука заливаше удж̀ацин 'е на м̀жду (удж̀ак 'леха')*. *Уб̀айку сеч̀еше пу Й̀уртèн*.

Окончанията за множествено число са следните – в първо лице мн.ч. – *-хме*: *Нèска куп̀а̀ехме вьсұл 'ен*; за второ лице мн.ч. – *-хте*: *Ал, ве заливаште пу Кат̀ербек тит̀ун 'ен*; в трето лице мн.ч. – *-ха*: *М̀жду иск̀арваха пат̀ату нах Шад̀ийца*.

Обикновено формите за бъдеще време в говора се образуват с неизменяеми частици – *ша, ше, шу* и форми за сегашно време на спрегаемия глагол – *Ша ид̀ъм саб̀алахин на бук̀ати Нèфка*.

Във формите за сегашно време на глаголите, които се използват в конструкциите за бъдеще време, се среща окончание *-м*: *Ша кòпнъм въсул'ен. Ша рўкнъм Айша. Ша върїм да урём. Ша кòпъм на Шадїйца* – срв. в БДА, ОТ, карта № М 117.

В речта на жителите от с. Долен често се срещат форми за бъдеще време от частицата *ше/ша* + частица *да* + глагол – напр: *Ша да мётнъм; ша да пїйнъм* и др. Тези форми са засвидетелствани в писмени паметници – срв. Свищовския дамаскин (Мирчев 1978: 225).

Важна особеност на диалекта на с. Долен е наличието на случаи с употреба на съкратен инфинитив при повелителните конструкции с отрицателна форма *нимòй* (недей): *Нимòй залївъ чўчкин'е*. Такива остатъци от съкратен инфинитив са характерни за родопските говори, срв. (Керемидчиева 1993: 259; Митринов 2011: 122), както и за южнотракийските говори (Бояджиев 1991: 95).

Много често в говора на с. Долен след глагола *ништò* (не искам) се употребяват форми за сегашно време: *Ништòт да върёт на Чукàрен*.

Формите на миналите страдателни причастия се образуват както от преходни, така и от непреходни глаголи с помощта на наставката *-н*, която се прибавя към аористната основа на глаголите от трите спрежения: *пèкьн мисїр, свърèни д'ўнки, скъ̀цъ̀ни пантòл'е, скъ̀цъ̀н чувàл, вмїрисъ̀н* и др.: *Скъ̀цъ̀ни са джурàпен'е*. Такива форми за минали страдателни причастия са характерни и за тракийските говори (Бояджиев 1991: 95).

В говора на с. Долен по-често се употребяват формите на минали свършени деятелни причастия: *дунèл, утїшлъ, урàли, п`р̀скалъ* и др.: *Утїшлъ ѝе нах майкь хи*. Много често в речта на информаторите се среща удвояване на суфикса в женски и среден род и в множествено число – напр: *душлї̀ли, нашл̀лъл, реклòлу: Нашл̀лъл ѝе кр̀вь̀нъ на Кат̀рбек*. Тази морфологична особеност е отбелязана в различни изследвания срв. (БДА. Т.

I. 1964: к. № 57; Бояджиев 1991: 92; Керемидчиева 1993: 254; Тончева, Илиев 2016: 75; Михайлов 2016: 182).

В диалекта на с. Долен е отбелязана употребата на редица диалектни наречия по-интересни, от които са:

– местоименно наречие за място *айтұф* в. тук: *Айтұф гу òстави, майци*. За говора на град Златоград М. Михайлов посочва следните наречия от този тип: *нахта̀м*, *айтұ̀ва* ‘наоколо’ и др. (Михайлов 2006: 187);

– наречия за място *на възбърдзе* в. ‘нагоре’: *На възбърдзе ѝе местòну нах Бузалакъ̀н*; *надòлка* ‘надолу’: *Надòлка хи ѝе къ̀шитъ̀нъ*; *напрèш* ‘напред’: *Напрèш вèрì ша са запèтлайш*; *назадка* ‘назад’; *надè* ‘накъде’ и др. Подобни наречия са отбелязани и за южнородопските и южнотракийските български говори (Бояджиев 1991: 96; Митринов 2011: 123).

При наречията за време в говора на с. Долен са отбелязани следните диалектни форми: *саба̀лахин* ‘сутрин’; *на пла̀днìна* ‘на обяд’; *икìндийа* ‘вечер’; *туга̀ф* ‘тогава’; *айсè* ‘сега’; *ка̀тъ ден* ‘всеки ден’; *зутрешѝк* ‘в други ден’ и др.: *Зутрешѝк йàла нах на̀м*.

Наречията за начин в говора са *тъма̀н* ‘добре’; *енèйка* ‘така’; *евàш* ‘бавно’; *ванъ̀ш* ‘заедно’; *хубàву*, *хубàв’е* ‘добре’ и др.

За причина се употребяват местоимения и местоименни наречия – *òти* ‘защото’, *закìна*, *закìнану* ‘за какво, за каквото’ – *Мижал, убàйку та рұ̀ка*. – *Закìна ма рұ̀ка*. Подобни наречия се срещат и в с. Припек: *айтакà*, *айтұ̀ф*, *айсè*, *туга̀ф*, *òт*, *òти* и др. (Тончева, Илиев 2016: 86).

В говора на с. Долен е отбелязано въпросително местоименно наречие *дè* в. въпросителната дума ‘къде’: *Де ша вèрìте? Де пòдиш?*

При наречията за количество и степен в диалекта са отбелязани формите *мло̀чку* ‘много’; *йàтце/йèтце* ‘много’; *мурвìчка*, *мурвìнка* ‘малко’: *Сìти мурвìнка угұ̀рчек за пòтквèс*.

За уточняване са отбелязани следните наречия – *ага̀* ‘като’; *ба̀рем* ‘поне’; *дордè* ‘докато’; *буннъ̀шка* ‘понякога’: *Дордè рàзправи хайвàн’ене ша*

са стѐмни 'стане тъмно'. *Туга̀ф сайбийасъ гу буннѝшка стòри каб'ул 'добре'.*

Друга важна особеност, която е характерна за говора, е употребата на различни диалектни предлози, от които са отбелязани следните:

– предлози за посока, място и положение в пространството – *нах* 'към': *Пòдим нах кулѝбанъ; зат* 'отзад'; *утпрѝш* 'отпред'; *ду* 'близо до'; *фъф* 'във'; за притежание *на* 'на' и др.: *Утпрѝш на съмàрен хи клàй* 'сложи'.

В диалекта е отбелязана употребата на въпросителни частици *ли*, *дал* < *дали*: *Ша върѝм ли нах у̀йку. Дал ѝма букàти пр'àсну?*

Срещат се и някои други диалектни въпросителни неизменяеми думи като *къштѝ* 'как', *дал ше* 'дали ще', *ал ша*: *Къштѝ да му рѝчеш айтей. Ал, ша върѝш на мъгàзине 'н? Дал ше ѝма ѝнг'е чувàл'е?*

Често в говора при обръщение към жена се употребява частицата *м̀ри*: *Стѝга р̀ука, м̀ри! Кинà правѝш, м̀ри?* Подобна частица за обръщение е отбелязана в Родопски речник – *м̀ри* (Стойчев 1965: 209).

Докато при обръщение към мъж се използват частиците *ра* и *бре*: *Ам, стѝга р̀ука, ра? Кàжи, ра? Мàхни гу, бре!* В Родопски речник за обръщение е отбелязана частицата *брà*, *брѝ* (Стойчев 1965: 132).

Представените основни фонетични и морфологични особености на говора на с. Долен ясно показват, че той споделя типичните родопски особености. Макар и рядко в него се среща застъпник *о* на задната носова и задната ерова гласна, срв. – *дош//д̀ш*, *д̀штере*. В повечето случаи за разлика от централните родопски говори в диалекта се наблюдава различие при застъпниците на задните и предните стб. ерови и носови гласни – *д̀ш*, *д'ен*, *к̀штѝ*, *ѝ̀дри*, но на мястото на предната носова гласна в отделни думи се среща и изговор *о* – *гл'òдам*.

По застъпниците на ятовата гласна диалектът е типичен рупски говор – срв.: *л'àтус*, *кр'àка*, *б̀лен* и др. Той се характеризира и с типичната

източна особеност – силната редукция на гласните: *бѝлу*, *фàфлѝ*, *жѝнѝ*, *мòмѝ* и др.

В областта на акцента диалектът споделя типичната особеност на югоизточните говори – наличието на ударение на втората сричка от края на думата при редица форми на двусричните съществителни имена и при повелителните форми на глаголите – срв.: м.р. – *кòмар*; ж.р. – *жѝнѝ*, *мòмѝ*; при глаголите и най-често при формите за повелително наклонение – *йàла*, *стàни*, *нàлей* и др.

В областта на морфологията диалектът се откроява с широката употреба на тройна показателна система при имената, като преобладаващи са членните морфемии *-н-*, *-с-*: *крàвъсѝ*, *местòн 'у*, *м̀улесу*, *жѝнѝсѝ* и др. Освен това и при местоименията също се наблюдава тройно членуване, напр. – *мòйн 'е*, *нàшн 'е*, *кòлкуну* и др.

Характерна за говора е и широката употреба на падежни форми, между които са и специфичните звателни форми – *б̀укал*, *м̀ѝжал*, както и дателни падежни форми – *д̀етенум*, *крàвисем* и др.

Отбелязана е употреба на характерното за родопските говори обобщително местоимение *врит*, както и въпросителните местоимения *кутри*, *òти* и *к̀ина*.

Интерес при глаголите представлява наличието на съкратен инфинитив във формите за забрана след *нимòй*, което е типично за повечето родопски говори, както и за южнотракийските говори. Формите за бъдеще време са аналитични, образувани с помощта на частицата *ша* < *ще*, като се срещат и случаи с употреба на частица *да*: *Ша да м̀етнѝм м̀уленум*. *Ша п̀ийнѝм* и др.

IV. Класификация на диалектната лексика в лексико-тематични и лексико-семантични групи и подгрупи

Основно място в изследването на говора на с. Долен заема анализът на диалектната лексика. За да бъде извършен той диалектните названия се класифицират на първо място в различни тематични групи, в които лексемите са обединени според семантичната им съотнесеност към обектите от действителността, които назовават. В работата са разгледани седем основни лексико-тематични групи (ЛТГ), които отразяват почти всички сфери от човешкия живот. За модел на групиране служи инструкцията на Ст. Стойков и М. Младенов – „Упътване за проучване лексиката на местен говор” (Стойков, Младенов 1971). Структурата на обособените семантични групи включва най-напред лексикалния вариант в диалекта на с. Долен, Златоградско, а след това е направена съпоставка с лексика от съседни родопски и рупски говори. В рамките на лексико-тематичните групи (ЛТГ) се открояват специфичните диалектни лексеми, както и семантичните признаци на лексемите, според които те се разпределят в лексико-семантични групи (ЛСГ) и подгрупи. Както посочва В. Радева думите, които се обединяват в лексико-семантични групи, се характеризират както с различие помежду им, така и със смислово сходство, което дава възможност за тяхното обединяване (Радева 2017: 131).

При анализа на тези семантични обединения, лексемите могат да се анализират откъм вътрешната им форма – семантичните признаци и мотивировката, чрез която названието назовава понятието и се свързва със съответната лексема. Както обобщава проф. Т. Бояджиев: „...вътрешната форма показва по какъв начин възниква думата, какви признаци са били отделени мисловно, за да се изгради „образът” на значението ѝ” (Бояджиев 2011: 73).

От своя страна в различните лексико-семантични групи названията се свързват и разграничават по свойствените за групата семантични признаци, изграждайки различни по тип семантични отношения като ‘родово – видово’, ‘цяло – част’ и др., напр. в говора на с. Долен названието за мигли и клепач е *клѐпкъ* ж., *клѐпки* мн.ч. Лексемата е мотивирана от глаголното действие, което извършват миглите, както това е и в книжовния български език, но в диалекта то се назовава с глагола *клѐпъм* ‘мигам’: *Нимдѝ клѐпъ*. Същата мотивация е отразена в общобългарската дума *клепач*. Така двете лексеми *мигла* и *клепка*, които имат еднаква семантика, се различават по своята вътрешна форма, макар че са със сходна мотивация. В някои диалекти се среща и название *трепайце*, производно от глагола *трептя*, *трепкам*. Докато тези названия са производни от глаголи, означаващи действието, което извършва този орган, в други диалекти се употребява и название *ресни* ‘снопче къси нишки за украса, които са привързани, прикрепени от единия край, а от другия висят свободно’ (вж. Младенова 1992: 57-62).

В изследването лексикалният материал от различните лексико-тематични групи (ЛТГ) се съпоставя с лексеми от други родопски говори, както и с говори от рупски тип, въз основа на данни от БДА, Родопски речник и други източници. Целта е да се покажат специфичните диалектни особености и връзките с родопските, с южнородопските, както и с други български диалекти.

IV.1. Лексико-тематична група Природа

1. Названия на земни форми

Названието за ‘бърдо, хълм, могила’ в говора на с. Долен е *барчѝнъ* ж., *барчѝни* мн.ч.: *Пу ейтѝф ѝма сѝму барчѝни*. Названието е отбелязано и в Родопски речници – *барчѝна* със значение ‘бърдо, рид, връх’ (Стойчев 1965:

127), както и в южнородопските говори – *балкàн, барчìна* (Митринов 2011: 192).

Със значение ‘хълм, възвишение’ в говора е отбелязана и лексемата *бай̀р* м.: *Пу бай̀рен’е збѝр̀м г̀̀би*. Лексемата е отбелязана в БЕР *бай̀р* със значение ‘могила, чука, бърдо’ от тур. *bayr* (БЕР, т. I., 2007: 26).

За назоваване на планински връх в говора се употребява названието *чукàр* м., *чукàр’е* мн. ч.: *На чукàрен ìмам м’àсту*, (срв. БТР 2012: 724).

Названието със значение ‘урва, пропаст’ е *падìнъ* ж., с производно прил. *падìнски* – *падìнску м’àсту*: *Фьф падìнънъ ìмам м’àсту и сèйме зарзàват* (вж. БЕР, т. V, 1999: 3). Подобно название, наред с други лексеми са отбелязани в южнородопските български говори – *й̀урва, падìна, сàрна* (Митринов 2011: 193).

Названието за ‘стръмнина, стръмно място’ в говора е *в̀рлàк* м., производно *в̀рлàкву* прил.: *И не ìмаме в̀рлàкву м’àсту*, вж. *в̀рл* ‘лют, стръмен’, *в̀рлàк* ‘стръмнина’ (БЕР, т. I, 1971: 211). В говора на с. Припек се среща същото название, както е и в говора на с. Долен – *в̀рлàк* м. ‘стръмно място’, което се дължи на близостта на диалектите по местоположение.

Названието за ‘стръмно и каменисто място’ в диалекта на с. Долен е *п̀злàк* м., *п̀злàчище* ср.: *На п̀злàкън хи ìе местòну*. В БЕР е отбелязана лексемата *пàзлàк* със значение ‘стръмно каменисто място, обрасло с трънки и храсти’ – срв. (БЕР, т. V, 1999: 8).

Названието за ‘каменисто място’ в говора на с. Долен е *к̀менàк* м., прил. *к̀менàкуф* – *к̀менàкву м’àсту* ‘каменисто’: *На В̀ртòлен ìе ìàтце к̀менàкву*. Тук мотивацията е свързана със съществителното име *камък*, срв. *ка̀мень* със значение ‘камък; пул от камък’ (БЕР, т. II., 2012: 188).

Между отбелязаните лексеми отчетливо се наблюдават отношения, свързани с мотивацията на наименование по характерен белег на местността – напр. *в̀рл* – *в̀рло*, *камен* – *каменàк*, *каменлìву* и др., както и от действие, свързано като характерен белег, срв. – *падìнъ*.

2. Названия на водни и блатисти места

Названието за река в говора на с. Долен е *р'ака* ж., *р'аки* мн.ч.: *Нимой вѣри, оти р'аканъ ѝе сл'алъ*. Названието е общобългарско и се среща в почти всички диалекти, напр. в южнородопските български говори се срещат названия като *рѣка, рѣко, р'ака, рака* (Митринов 2011: 193).

За назоваване на 'място със застояла вода' служи названието *баругъ* ж., срв. в Родопски речник – *баруга* (Стойчев 1965: 127).

Названието за 'вада с течаща вода' е *бралу* с., мотивирано от действието *бера, събирам* (Стойчев 1983: 293).

Интересно в диалекта на с. Долен е названието за 'извор' *врис* м., *врис'е* мн.ч.: *Подъм нах Халилвен врис да налем водъ*, срв. *врис* 'извор' заемка от гръцки (БЕР, т. I, 2007: 187).

За назоваване на кладец се употребява названието *бунар* м., което е от турски произход (БЕР, Т. I, 2012: 90).

За назоваване на 'оградено място в реката, в което се събира вода' в говора се употребява лексемата *вир* м., а за назоваване на мочур или блато се употребява названието *йезмак* м. – от турски произход (БЕР, Т. I, 2012: 5).

В тази лексико-семантична група между лексемите се наблюдава отношение общо – видово, напр. хипероним *р'ака* по отношение на хипоним *бралу*.

IV.2. Лексико-тематична група Растителен свят

1. Названия на диворастящи растения

Общото название на диворастящи растения в нивите и ливадите е *тр'авъ* ж. 'трева', но според вида трева се срещат названия като:

– *жаб'ек* м. 'зелена трева, която расте в нивите': *Йатце ѝма фѣф местону жаб'ек, оти ѝе близу ду чѣйрен*, срв. названието *жабяк* 'цвете великденче, буболек; зелено водорасло в полужастояли води' (БЕР, т. I, 1971:

519-520). Мотивацията на названието *жа̀б'ек* е свързана с вида на тревата, както и с това, че растението вирее на влажни места, където е местоживеенето на жабата. Названието се среща и в други диалекти – *за̀батина*, *жѐбѐк* (Митринов 2011: 212);

– названието със значение ‘вид плевел, пълзяща пшенична трева, т. нар. кучешка трева’ в говора е *ер̀к* м.: *Фъф местòну ìма й̀тце ер̀к*;

– друго название на вид плевел в диалекта представлява лексемата *въ̀шивицъ* ж.: *Й̀тце ìма ну пат̀туну въ̀шивицъ*, срв. в говорите – бяла куча лобода, бял конопед; бяла лобода; въ̀шивица (Свиленградско); лобода (https://bgflora.net/families/chenopodiaceae/chenopodium/chenopodium_album/chenopodium_album.html). Вероятно мотивацията на лексемата е свързана с корена – *въс*, *въ̀сца* с основен семантичен признак космат (вж. БЕР, т. I, 1971: 214-215);

– названието със значение ‘дива мащерка’ е *во̀леникъ* ж.: *П̀лну ìе ну чѐуркин'е сас во̀леникъ*, срв. – *во̀леника*, *во̀леница* ‘див джоджен’ (БЕР, т. I, 1971: 174), а в говорите се среща като – мащерка, бабина душица, воленика, матерка, овчарска мерудия, овчарски босилек. (<https://herbilka.life/%D0%BC%D0%B0%D1%89%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B0-%D0%B1%D0%B0%D0%B1%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D1%83%D1%88%D0%B8%D1%86%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0-%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80/>);

– за назоваване на ‘лайка’ се употребява названието *лайку̀чкъ* ж., срв. (БЕР, т. III, 2012: 286);

– названието на ‘бъз’ в диалекта е *бъ̀зл'ан* м., широко разпространено название в родопските диалекти (Стойчев 1965: 134);

– за назоваване на ‘дива градинска билка, подобна на дивия фасул’ се употребява названието *с̀влак* м.: *К̀ина ìма с̀влак ну пат̀туну*. Названието е мотивирано от действието влачи се, пълзи – срв. в БЕР *с̀вляк*

‘наречено така, поради това, че пълзи по предмети и земята’ (БЕР, т. VII, 2010: 647-648); срв. в говорите полска *поветица* /*пòлска поветица*

(https://bgflora.net/families/convolvulaceae/convolvulus/convolvulus_arvensis/convolvulus_arvensis.html). В Родопски речник е отбелязано названието *сѝвлек* със значение ‘дива градинска билка, подобна на дивия фасул, която се готви и слага в баница’ като характерно название за говора на с. Долен (Стойчев 1965: 276);

– названието със значение ‘живовляк’ в диалекта е *жалѝвикъ* ж.: *Фѝф с’ануну има жалѝвикъ*, срв. *жилòвлек* ‘раст. *Plantago*’ (БЕР, т. I, 2007: 546);

– названието със значение ‘вид диво растение със сини цветове’ е *сѝнъ билкъ* ж.: *Пу тит’унен има й̀дѝце сѝнъ билкъ*. Тук мотивацията е свързана с цвета на растението, срв. синя жлъчка, цикория (<https://bilki.bg/encyclopedia-bilki/sinya-zhlachka-tsikoria.html>).

С общото название *тр’авъ* се назовават и плевелите в градината – напр.:

– *бибѝркинь тр’авъ* ж., названието е мотивирано от наименованието на зеленчука, който се отглежда в зеленчуковата градина – *Прѝшнен ден съм чѝстиль градѝнкъсъ ут бибѝркинь тр’авъ*;

– *куштрѝвъ* ж. ‘кощрява, вид едра трева, плевел по нивите’: *Збѝрѝм ут зарз̀аватен куштрѝвъсъ да й̀а дам на му̀ленум*. Тук мотивацията на названието е свързана с формата на плевела, която е като *коштрѝв* със значение ‘твърд и остър като кост’ (БЕР, т. II, 1979: 666).

При названията на диворастящите тревисти растения също се наблюдават системни отношения между лексемите, срв. хипероним – *тр’авъ* по отношение на хипонимите, които се различават по различни семантични признаци – *жа̀б’ек*, *ер̀ък*, *вѝшѝвиць*, *в̀леникъ*, *сѝвлек*, *жалѝвикъ* и др. При някои названия мотивацията е свързана с характерен семантичен белег.

2. Названия на дървесни видове

Отбелязани са следните названия от лексико-семантичната група:

- *дърву* ср., *дърва* мн.ч. – общобългарско название;
- *кòрен* м. – общобългарско название;
- *будàк* м., *будàц*'е мн.ч. със значение 'клон на дърво': *Мàхкъм будàц'есе*. В БДА. ОТ., както и в някои от регионалните томове на атласа

няма карти за думата *клон*, макар че тя е включена в програмата. Такава карта може да се види в електронната монография http://mozajka.co/DialAtlasBook/0_Zaglavna_BDL.pdf, публикувана на сайта <https://lexicalgeolinguistic.org/Dialects/>. В картата за название на *клон*, към това електронно издание, лексемата *будак* е отбелязана със синьо като заемка. В коментара по повод на названието *будак* Ил. Гаравалова пише, че това е едно от българските диалектни названия на клон, което не е включено в съответната карта на Европейския лингвистичен атлас (ЕЛА). Следвайки БЕР тя го свързва с названието *бутрак* 'име на някои бодливи растения като магарешкия трън, чвор, чеп на дърво, дъска' (БЕР/BER 2007: 93; БЕР 2012: 93; Младенов 1941: 48; Стойчев 1965: 133). Тези названия препращат към производните от корен *бод* в глагола *бода* – срв. *бодлив* и много др., което дава основание да бъдат свързани с тях. Поради това може да се допусне, че мотивацията на названието е свързана с действието *бода*, което се откроява като характерен белег за обекта;

- *вèйкъ* ж., *вèйки* мн.ч със значение 'тънка част от клон на дърво, пръчка': *Л'àтус сбìръм ука̀палин'е вèйки*. Срв. названието *вейка* в архива на БДА. ОТ/ (<https://lexicalgeolinguistic.org/Dialects/>), както и в Родопски речник (Стойчев 1983: 294). Мотивацията на названието в диалекта е свързана с действието – *вее*, *вее се* като характерен белег за назоваването му;

- *стèжер* м. със значение 'стебло на дърво'. Названието представлява фонетичен вариант на лексемата *стожер*, известно в

диалектите със значение ‘кол, побит в средата на гумно, около който обикалят коне или други животни при вършитба’. Лексемата е наследена от праслав. **stag*, **stežer* (БЕР, т. VII, 2010: 471). Присъствието ѝ в диалекта може да се определи като архаична особеност;

– *гърмикъ* ж., *гърмики* мн.ч. – ‘дъб’: *Пòдъм да с’акъм листе ут гърмиканъ за мулену, да му м’атъм за йàден’е*, срв. стб. гръмъ (БЕР, Т. I, 2012: 228). В другите говори се срещат различни названия за дъб – *мешò* (Смолянско), *гърника* (Малкотърновско), в южнородопските говори – *дан*, *меш’è*, *мешò* (Митринов 2011: 215), *гърмика* (Митринов 2017: 66);

– *бука//бук* ж. и м. – ‘бук’, срв. членувана форма *букън*, *букъс*, с производно прилагателно *букуф* – *букву листе*: *И букву листе с’акъм за кòзънъ*;

– *бурикъ* ж., *бурики* мн.ч. ‘бор’: *Пу сèлу йма йàтце бурики*, названието е отбелязано и в Родопски речник – *борика* (Стойчев 1965: 131). Подобно е названието в южнородопските говори – *борика*, *барика* (Митринов 2011: 215);

– *вѣрбъ* ж. ‘вѣрба’ – общобългарско название, характерно за всички български говори;

– *акация* ж. ‘акация’ – общобългарско название, служи за образуване на производно прилагателно *акацуф* – *акацуву листе*: *На кòзънъ с’акъм акацуву листе*;

– *лѣскъ* ж., *лѣски* мн.ч. ‘леска, вид храст, който ражда лешници’: *На Катѣрбек йма йàтце лѣски*. Названието е общобългарско и се среща в почти всички диалекти.

Лексемите и в тази група се намират в системни семантични отношения от типа цяло – част, напр. *дѣрву* – *будак* или родово-видови от типа *дѣрву* – *гърмикъ*, *бука*, *бурикъ* и т.н.

IV.3. Лексико-тематична група Животински свят

1. Названия на животни, обитаващи къщата и двора

Като общо название за женско и мъжко куче в говора на с. Долен се употребява названието *куче* ср.: *Не имѣхме анно̀ куче* – срв. разпространението на названието в БДА. ОТ. к. № Л 39, където за родопските говори е характерна лексемата *кучета*.

Названието за новородено малко кученце е *штѣне* ср., срв. в Родопски речник (Стойчев 1983: 351)

За назоваването на действието ражда – за кучка се употребява глаголят *штѣни са* гл. несв.: *На бу̀ка кучену са уштѣни*. Тук при мотивацията на лексемата е залегнало названието на рожбата, а не на възрастното животно – срв. в книжовния език *куче, кучка, кучи се*. Лексемата е отбелязана и в Родопски речник със значение – ‘ражда малко за животно’ (Стойчев 1983: 351).

За назоваване на котка в диалекта се употребява названието *мачка* ж.: *Ша клàдъм йàден’е на мачканъ*, а за котарак – *кòте* ср. Вероятно по-новото название *мачка* е мотивирано от междуметието, което служи за примамване на котка – *мач-мач* (БЕР, т. II, 2012: 695). За разпространението на названията за котка и котарак вж. в БДА, ОТ. к. № Л 40 и Л 41, където за родопските говори е отбелязано названието *кòтка*. Говорът на с. Долен представлява изключение с употребата на лексемата *мачка*, която според БДА е характерна за западните български говори за назоваване на животното от женски пол. В южнородопските говори са отбелязани названия – *кòтка, кòте, кàт’о* (Митринов 2011: 223).

За назоваване на действието ражда за котка, както и за заек, се използва същото название като и при кучето, срв. *штѣни са* гл. несв. непрех. в 3 л. ‘ражда малки (за котка, заек, куче)’: *Нàшнъ мачка са ѝе уштѣнилъ*. Митринов отбелязва названието *кòтем со* със значение ‘раждам котки’ (Митринов 2011: 223). В много рупски говори названието *штѣне* е

отбелязано със значение ‘малко куче’ (Стойков 1965: 306; Бояджиев 1970: 242).

Названието за плъх в диалекта е *пълх*, *полх* м., *пълхв’е* мн.ч., с метатеза на групата *-ъл*. Подобно название е отбелязано и в южнородопските говори – *полх* (Митринов 2011: 224).

За назоваване на мишка служи названието *мишкъ* ж., *мишки* мн.ч., срв. разпространението на названието мишка в БДА. ОТ. к. № Л 42. Митринов отбелязва същите названия за южнородопските български говори – *мушка* – *мушка̀* (Митринов 2011: 224).

По-голяма част от названията в лексико-семантичната група са общобългарски с неясна от съвременна гледна точка мотивация. Срещат се и специфични диалектни названия с ясна вътрешна форма – напр. названия на животни, мотивирани от названията на звуците, които служат за примамване на животното или които животните издават – напр. *мачка*.

Домашните животни, свързани със селското стопанство, ще бъдат разгледани в раздел Животновъдство.

2. Названия на диви животни, живеещи извън селото

2.1. Названия на бозайници

Отбелязани са следните названия:

– *диф зайек* м., *диви зайци* мн.ч. Названието е общобългарско и се среща в почти всички диалекти;

– *сърнъ*, *сърнъ* ж., *сърни* мн.ч. ‘сърна’. Названието е общобългарско, срв. в южнородопските говори – *сърна* (Митринов 2011: 223);

– *елен* м., *елени* мн.ч. ‘елен’. В южнородопските говори са отбелязани названия за елен като *сърна*, *йилàф* (Митринов 2011: 223);

– *мечкъ* ж., *мечки* мн.ч. ‘мечка’: *Фъф сèлу нèма мечки*;

– *дѝву сфѝне* ср., *дѝви сфѝнетъ* мн.ч. ‘дива свиня, глиган’: *Авджѝен’е пѝкът ѝа̀тце дѝви сфѝнетъ*. Подобни лексеми са отбелязани и в южнородопските говори – *мѝчка*, *м’ѝчинка*, умал., *дѝво свѝне* (Митринов 2011: 223);

– *лесѝцъ* ж. ‘лисица’. Същото название е посочено за южнородопските говори – *лисѝца*, *лесѝца* (Митринов 2011: 224-225);

– *вѝлк* м. ‘вълк’;

– *ка̀терицъ* ж., *ка̀териц’е* мн.ч. ‘катерица’;

– *ѝеш* м. *ѝѝше* мн.ч. ‘таралеж’: *Фѝф да̀мън ѝма ѝеш* (срв. БЕР, т. I, 2007: 481). В южнородопските говори е отбелязано същото название – *ѝеш* (Митринов 2011: 224). Названието е характерно за повечето югоизточни (рупски) говори;

– *кукѝрдъжъ* ж. ‘невестулка’: *Кукѝрдъже ѝада̀т кукѝшкин’е*, названието е от турски произход (БЕР, т. II, 1979: 553).

2.2. Названия на земноводни, влечуги и риби

– *жѝлвъ*, *жѝлвъ* ж., *жѝлви*, *жѝлви* мн.ч. със значение ‘костенурка’, умалително *жѝлвинка*: *Пу тарлѝн’е ѝма ѝа̀тце жѝлви* (срв. БЕР, т. I, 2007: 562). М. Сл. Младенов посочва различни фонетични варианти на названието *жѝлва* в по-голямата част от българските говори (Младенов 1971: 109). Подобни названия са отбелязани и за южнородопските говори – *ж’ѝлва*, *з’ѝлва* (Митринов 2011: 224);

– *жа̀бъ* ж., *жа̀б’е* мн.ч. ‘жаба’: *Л’ѝтус ѝа̀тце кр’ѝкът жа̀бин’е фѝф р’ѝканъ* (срв. БЕР, т. I, 2007: 519);

– *ко̀пан’* м., *ко̀пан’е* мн.ч. със значение ‘попова лъжичка’, в БЕР е отбелязано названието *ко̀пан* с второ значение ‘попова лъжичка’ (Смолянско), обикновено в мн.ч. *ко̀пани* диал. ‘малките на жаба още без крака’ (БЕР, т. II, 2012: 608);

– *курку̀бацъ* ж., *курку̀бац'е* мн.ч. със значение ‘голяма земноводна жаба’: *Га лѐтне* (завали дъжд) *наш къ̀кѝве курку̀бац'е ѝма*. Лексемата представлява терминологично диалектно название. В южнородопските говори са отбелязани названията *жа̀ба* и *ка̀рапу̀л* (Митринов 2011: 228).

Като общо название за влечуги в говора на с. Долен се употребява названието *михл'у̀к* м., *михл'у̀ц'е* мн.ч.: *Пу рѝшинѝ ѝе пѝлну със михл'у̀ц'е*, с делабиализация на *и*, срв. тур. *tühlik* със значение ‘убийствен, поразяващ, опасен’ (ТБР 1962: 390);

– *змѝйъ* ж., *змѝйе* мн.ч. ‘змия’ – общобългарско название (срв. БЕР, т. I, 2007: 647);

– *смок* м., *смѝц'е* мн. ‘смок’, срв. *смок* ‘най-голямата змия по нашите земи, Goluber’ (БЕР, т. VII, 2010: 190). В южнородопските говори са отбелязани подобни названия – *змѝйе*, *смѝйе*, *смок* (Митринов 2011: 228);

– *гу̀штер* м., *гу̀штер'е* мн. ‘гушцер’, срв. *гушцер* (БЕР, т. I, 1971: 297);

– *сѝнек* м., *сѝн'еце* мн.ч. ‘зелен гушцер’: *Ї̀атце ма ѝе страх ут сѝн'еце*, срв. *синяк* ‘зелен гушцер’ (БЕР, т. VI, 2002: 677). Названието *сѝнек* е мотивирано от цвета по главата на гушцера, който служи за разпознаване на този вид. Названието се среща в почти всички български диалекти, напр. в южнородопските говори – *гу̀штер*, *сѝнек* (Митринов 2011: 228);

– *сѝл'мен* м., *сѝл'мен'е* мн.ч. ‘охлюв’: *Пу зѝлену хѝдет сѝл'мен'е*, (вж. БЕР, т. VII, 2010: 310). Същото название е отбелязано и от Т. Стойчев в Родопски речник – *сѝлмен*, *сѝл'мен'* (Стойчев 1965: 270). Подобни названия за охлюв като *ѝхлюв*, *плѝж*, *сѝляк*, *сѝлмен* и *сюлюк* са разгледани от Симеон Стефанов (Стефанов 2020: 11);

– *рѝбъ* ж., *рѝби* мн.ч.: *Фѝф р'̀аканъ ѝма ѝ̀атце рѝби*, общобългарско название (срв. БЕР, т. VI, 2002: 243). Названието се среща и в южнородопските говори – *рѝба* (Митринов 2011: 229).

3. Птици

Като общо название за птица в диалекта се използва названието *пїле* ср., *пїлетъ* мн.ч.: *Л'̀атус пїлетъ йад̀ат мисїрен*, срв. разпространението на названието за птица в БДА. ОТ. карта № Л 49. Използването на една и съща лексема за назоваване на малка и голяма птица вероятно се дължи на това, че населението е в контакт най-често с дребни по размер птици като кос, лястовица, синигер и др. – срв. и в книжовния език общото название – пилци. Що се отнася до големите хищни и нощни птици то може би избягва да ги назовава, защото изключването им от общото название за птица представлява своеобразно лингвистично табу.

Най-често срещаните названия в говора са:

– *г̀аргъ* ж., *г̀арги* мн.ч. със значение ‘гарван, гарга’. В БЕР е отбелязана лексема *г̀арга* от тур. *karka* със значение ‘чавка, *Corvus monedula*’, както и *г̀арван* със значение ‘креслива черна птица, *Corvus corax*’, *г̀арга* – от тур (БЕР, т. I, 2007: 230-231). Може да се предположи и връзката с корен от звукоподражателното междуметието *га-га*, *гра-гра*, с което се означава звукът, издаван от птицата – срв. близкото по значение *гарван*. Подобни названия за гарга са отбелязани в южнородопските говори – *г̀ар̀ана*, *г̀ар̀ака* (Митринов 2011: 226);

– *гараг̀ашкъ* ж. със значение ‘сврака’, названието е отбелязано в Родопски речник със същото значение, срв. – *гараг̀ашка* (Стойчев 1965: 142);

– *л'̀астувицъ* ж., *л'̀астувиц'е* мн.ч. Лястовица (вж. БЕР, т. III, 2012: 590). Лексемата е общобългарска и се среща във всички диалекти – *л̀естовица*, *л'̀астовица* и др. (Митринов 2011: 226).

За назоваване на щъркел в диалекта се употребяват успоредно две названия – *лел'̀ак* м. и *шт̀ърк* м. Употребата на тези две названия се дължи на смесените бракове между жителите на с. Долен и околните села, срв. разпространението на названието в БДА. ОТ. к. № Л 48;

– *цинїгер* м., *цинїгер’е* мн.ч. Синигер. *Пълну ѝе сас цинїгер’е*, срв. *синигер* м. ‘дребна птица от семейство Paridae’ (БТР 2012: 586). В БЕР също е отбелязана лексемата *синїгер* със значение ‘птица *Parus major* и *Parus coeruleus*’ (БЕР, т. VI, 2002: 671). Названието е отбелязано и в речника на Т. Стойчев – *цинїгер* (Стойчев 1965: 298);

– *кука̀вицъ* ж., *кука̀виц’е* мн.ч. Куковица (срв. БЕР, т. III, 2012: 84). Названието е общобългарско и се среща във всички български диалекти – *куку̀вица*, *ку̀кавичка* (Митринов 2011: 226). Освен това названието в диалекта на с. Долен, Златоградско е мотивирано от звука, който издава птицата;

– названието за сойка в говора е *дарòгъвицъ* ж., *дарòгъвиц’е* мн.ч.: *Й̀атце к̀лв̀т дарòгъвиц’ен’е мис̀рен*. Лексемата представлява терминологично диалектно название, специфично за говора на с. Долен, с ясна от съвременна гледна точка мотивация, срв. глагола *дєра* и звука, който издава птицата (БЕР, т. 1, 1971: 343);

– *риба̀р* м., *риба̀ри* мн.ч. Рибар. *Пу р’̀акань ѝма риба̀ри*. В БТР названието *риба̀р* м. е отбелязано с второ значение ‘прелетна блатна птица, която се храни с риба’ (БТР 2012: 558). Мотивацията на названието в диалекта на с. Долен *риба̀р* е възникнала от храната, с която се храни птицата.

4. Насекоми

Като общо название за насекомо в говора на с. Долен служи названието *бубу̀лкъ* ж., *бубу̀лки* мн.ч., срв. *бубòлечка* (БЕР, т. I, 2007: 85). Подобно название е отбелязано в южнородопските говори – *бубу̀лка*, *бабу̀лке*, *мушѝк* (Митринов 2011: 230).

Отбелязани са най-характерните названия в диалекта:

– *му̀хъ* ж., *му̀хи* мн.ч. Муха. *Пу хай̀ванен’е ѝма му̀хи*, срв. *му̀ха*, (срв. БЕР, т. IV, 2012: 352). С названието *му̀хъ* в говора се образуват сложни

названия, назоваващи различни видове мухи като *кр̀виштити м̀ухи*, *му̀лишити м̀ухи* и др. При тези сложни названия мотивацията е свързана с животното, което мухата обикновено облита;

– *к̀дмар* м., *к̀дмар'е* мн.ч. Комар. Названието е общобългарско и се среща в почти всички диалекти (срв. БЕР, т. II, 2012: 568);

– *п̀челъ* ж., *п̀чели* мн.ч. Пчела. Общобългарско название, характерно за всички български диалекти (срв. БЕР, т. VI, 2002: 27);

– *в̀дсь* ж., *в̀дси* мн.ч. Оса. *Й̀д̀тце й̀ма в̀дси пу смук̀нисе*. Названието представлява фонетичен диалектизъм с епентеза на *в* (срв. в БЕР, т. IV, 2012: 933). Подобни названия за оса и пчела са отбелязани в южнородопските говори – *п̀чела*, *ч̀ела*, *д̀са*, *вос̀д* (Митринов 2011: 230);

– *баз̀ук* м., *баз̀уц'е* мн.ч. Едър майски бръмбар. *Пу гр̀дздену й̀ма й̀д̀тце баз̀унец'е*. Мотивацията на названието е свързана със звукоподражателното *бъз-бъз*, с което се означава звукът, който издава бръмбарът. В Родопски речник е отбелязано същото название *баз̀ук* със значение 'бръмбар' (Стойчев 1965: 126);

– *ска̀къл'* м. Скакалец. Названието представлява словообразователен диалектизъм, чиято мотивация е свързана с характерното действие, което извършва насекомото. В Родопски речник също е отбелязано названието *ска̀кал'*, което според Т. Стойчев е характерно за говорите в Златоград (Стойчев 1965: 266);

– *блест̀ункь* ж. Светулка. Мотивацията на названието е свързана с характерното действие на насекомото, което свети, блести в тъмното. Това название, което е широко разпространено в рупските говори (Стойчев 1965: 132), се различава от книжовното *светулка* по своята мотивация – от действието *блестя*, макар че глаголите *блестя* и *светя* са в близка синонимна връзка;

– *в̀сеник* м., *в̀сениц'е* мн.ч. Гъсеница. *Фьф лах̀анин'е* (зелките) *й̀ма в̀сениц'е*, срв. *в̀сеница* 'гъсеница' (БЕР, т. I, 2007: 215). Названието

в̀сеник е мотивирано от наличието на косми – *в̀си* по тялото на г̀сеницата. Названието е отбелязано в Родопски речник *в̀сеник* м (Стойчев 1965: 141);

– *пеперу̀гъ* ж., *пеперу̀г'е* мн.ч. Пеперуда. Названието е специфично за говора на с. Долен и е отбелязано в Родопски речник *пеперу̀га* (Стойчев 1965: 233). В останалите родопски диалекти се срещат названия – *пеперу̀да*, *перперу̀да*, *перне 'у̀га* (Митринов 2011: 231);

– *мравъ* ж., *мрави* мн.ч. Мравка. Названието мравка е общобългарско, срв. разпространението в БДА. ОТ. к. № Л 104, където е посочено, че се среща в почти всички български диалекти, напр. в южнородопските говори са отбелязани сходни названия на мравка, както в говора на с. Долен – *мра̀ва*, *мраву̀чка* и др. (Митринов 2011: 231);

– названието за колорадски бръмбар в диалекта е сложното название *пат̀атвъ бубу̀лкъ* ж.: *Й̀атце има пат̀атуну пат̀атви бубу̀лки*. Лексемата е мотивирана от наименованието на зеленчука – *пат̀ату* ‘картофи’, защото животното се среща и храни предимно с листата и стъблото на картофите;

– названието на листни въшки е *въсу̀л 'въ бубу̀лкъ* ж.: *Пу въсу̀л 'ен има въсу̀л 'ви бубу̀лки*. И тук названието е мотивирано от наименованието на растението, по което ходи насекомото;

– *чърф*, *чърф* м. Червей. Названието е общобългарско и се среща в диалектите;

– *ка̀пус* м. Кърлеж. Лексемата представлява терминологично диалектно название, характерно за диалекта на с. Долен. В речника на Т. Стойчев е отбелязана лексема *ка̀пуш* със значение ‘паразит по тялото на едрия рогат добитък’ (Стойчев 1965: 181).

При названията от тази лексико-семантична група са отбелязани думи от чужд и от домашен произход. Повечето от отбелязаните лексеми се срещат и в други говори с различни фонетични варианти. При някои от названията ясно се откроява вътрешната форма и мотивация, например

според характерен белег на външния вид – *в̀сенник*, *с̀инек*; според звука, който издават – *базу̀к*, *дарòгъвиц̀ь*; според характерно действие, което извършват – *риб̀ар* и др.

IV.4. Лексико-тематична група Земеделие

1. Названия на ниви, пасища и други места, свързани със стопанската дейност на човека

Като общо название на обработваема селскостопанска площ извън селото се употребява лексемата *тарл̀ь* ж. ‘нива’, *тарл̀и* мн.ч.: *Тарл̀ин’е хи са зат усòйк̀ьс̀ь*, срв. *тарл̀а* ‘нива, угар’ от тур. *tarla* (БЕР, т. VII, 2010: 823).

Наред с това название се употребява и лексемата *м’̀асту*, *м̀есту* ср., *мест̀а* мн. ‘обработваема земя – нива, градина’ – *Мест̀ас̀ь ни са изв̀ьн с̀елу* (срв. БЕР, т. IV, 2012: 446); (БЕР, т. IV, 2012: 634). Такива названия се срещат в Драмско и Сярско – *м̀есту*, *мест̀ò* с второ значение ‘обработваема селскостопанска площ’. В говора на Ропката също са отбелязани названията – *тарл̀ь*, *òрница* ‘нива, изоставена за няколко години, за да си почине’ (Керемидчиева 1993). Подобни названия са отбелязани и в южнородопските говори – *м̀есто*, *н̀ива*, *терл̀òна*, *тарл̀а* (Митринов 2011: 194-195).

Названието за ливада и пасище в говора е *ч̀ей̀р* м., *ч̀ей̀р’е* мн.ч., от турски произход – *Л’̀атус ну дв̀ап̀ьт’е хи кос̀им ч̀ей̀рен’е*. Като неин еквивалент може да се посочи общобългарското название *ливада* (срв. БЕР, т. III, 2012: 389). Същите названия за ‘пасище’ се срещат в Драмско и Сярско – *чаир*, *чѝр*, *ч̀ир’е*, *ч̀ей̀рй̀е*, *ч̀ир’ету* (Антонова-Василева, Митринов 2011: 339).

Интересно в говора е и названието за част от нива, градинка или ливада – *чик̀ьм* м., *чик̀ьм’е* мн.ч., умал. *чик̀ьмче*: *Уст̀авили сме чик̀ьм̀ьн за кос̀ен’е*, срв. с названието в Родопски речник *п̀остаф*, което е със същото значение, както и в диалекта на с. Долен (Стойчев 1965: 243).

Названието за малко място, градинка, която е обградена с тел или дървена ограда, предимно за зеленчук в говора е *кòчур* м., *кòчур'е* мн.ч.: *Нах кòчурен съм пус'алъ патàту* – срв. *кòчур* ‘оградено място за затваряне на домашни животни; обор; кочина’ (Стойчев 1965: 192; БЕР, т. II, 1979: 690). Освен това значение Т. Стойчев отбелязва, че названието е характерно за говора на с. Долен, Момчилградско със значение ‘малка оградена от всички страни градинка, предимно за зеленчук’ (Стойчев 1965: 192).

1.1. Названия за земя и видове земна повърхност според състава ѝ

Названието за земя, почва е *пърс*, *пòрс* ж. Названието е общобългарско (срв. БТР 2012: 518), от него в говора може да се образува прилагателното *пърстѝф* със значение ‘изцапан с пръст, кален’: *Пърстѝви са хи емèнийен'е*.

За назоваване на пясък се употребяват лексемите *п'асък* м. и *кумсàл* м., от тур. език. Чрез названието *п'асък* в речта на по-младото поколение се образува прилагателното *п'асàчиф*: *П'асàчиву ѝе местòну*. Докато при по-старите хора названието *кумсàл* е със значение ‘пясък и песъчлива почва’ (срв. Стойчев 1965: 195). В южнородопските говори са отбелязани названия – *пори*, *п'асак*, *парснѝк* (Митринов 2011: 195).

За назоваване на мочур или блато се употребява лексемата *ѝезмàк* м.: *Пу Катърбек ѝма ѝатце ѝезмàк*, срв. *азмàк* ‘мочур, тресавище’ от тур. *азтак* (БЕР, т. I, 2007: 5); (Стойчев 1965: 122).

Названието за кал в диалекта на с. Долен е *чемур* м., с производно прилагателно *чемурѝф*: *Нимòй стѝпъ фъф местòну, òти ѝе чемурву*. Подобно название е отбелязано в Родопски речник – *чѝмур* (Стойчев 1965: 299), както и в южнородопските български говори – *чемур*, *мот*, *мът* (Митринов 2011: 195).

Названието за глина в диалекта е *кепѝр* м., с производно прилагателно *кепѝруф*: *Кепѝрву ѝе местòну*, срв. *кепѝр* (БЕР, т. II, 1979: 331).

1.2. Названия на обработваеми земеделски места според тяхното състояние

За назоваване на обработваемо място, което е обрасло с много трева в говора, се използва прилагателното *тревѝву*: *Й̀атце ѝе тревѝву мест̀ону*. Названието е общобългарско и се среща в почти всички диалекти.

Подобно е и названието *ер̀кву м'̀асту*: *Мест̀осу ѝе й̀атце ер̀кву*, което е мотивирано от наименованието *ер̀к* м. ‘вид плевел, пълзяща пшенична трева, т. нар. кучешка трева’.

Названието за земеделско място, в което има пясък, е *кумс̀алву м'̀асту*, наред с *п'̀асачѝву м'̀асту*: *На Ч̀ъркв̀ань ѝе кумс̀алву мест̀ону*. *На Шадѝйца ѝе й̀атце п'̀асачѝву мест̀ону*, срв. *кумсал* ‘песъкливо място; вид пръст; песъчлива почва’ (БЕР, т. II, 1979: 132).

Названията *йезм̀ак* и *чем̀ур* служат за мотивация на назоваване на земеделски места с много влага – *йезм̀акву м'̀асту*: *На Кат̀ърбек мест̀ону ѝе й̀атце йезм̀акву*. *Ним̀ой да коп̀айи, оти ѝе чем̀урву мест̀ону* – за място, в което се събира вода, обикновено след дъжд или поливане.

Названието *кеп̀ирву м'̀асту* се употребява със значение ‘глинеста почва’: *Здр̀аву ѝе кеп̀ирвуну м'̀асту*, срв. БЕР *кеп̀ир* ‘тежка глинеста почва; твърда мъчно обработваема почва’.

1.3. Названия за земя според изложението ѝ на слънчева светлина

Названието за сенчесто място в диалекта на с. Долен е *ус̀ойк̀ъ ж.*, с производно прилагателно от него се образува сложното название – *ус̀ойк̀уву м'̀асту* ‘сенчесто място’: *Ник̀ина ни ст̀анв̀ъ на ус̀ойк̀увуну м'̀асту*, срв. *ус̀оде* ‘място, неогрявано от слънце’ (БТР 2012: 676), както и *ус̀ойка* със значение ‘северно място, в което не прониква слънце’ (Стойчев 1965: 288). В южнородопските говори е отбелязано названието *ос̀ойка* (Митринов 2011: 194).

Противоположното название за сенчесто място в говора е *присдѝкъ* ж., като от него се образува сложното название – *присдѝкву м'асту* ‘слънчево място’: *Нах Пап̀азан ѝе ѝатце присдѝкву м'астуну*, срв. *присде* ‘място, изложено на слънце, на припек; каменисто място, обърнато към слънцето’; *присдѝ* ‘планинско място, огряно от слънце’ (БЕР, т. V, 1999: 733). В южнородопските говори се срещат подобни названия – *присдѝка*, *б̀орчака* (Митринов 2011: 194).

Названието за равно място извън селото се употребява *равнѝшта* ж.: *На равнѝшта сѝйме биб̀ерки, д̀ти ѝе равну мест̀ону*. И тук мотивацията на названието е свързана с вида на мястото – срв. същ. име *равнина* ж. ‘обширна земна повърхност без големи възвишения и вдлъбнатини’ (БТР 2012: 526). Подобно название е отбелязано и в южнородопдските диалекти – *равнѝште* (Митринов 2011: 193).

2. Обработка на почвата

1.6. Основни названия на действия за обработване на земята

Отбелязани са следните глаголи за назоваване на основните действия, свързани с обработването на земята, които са общобългарски:

- *д̀ръм* несв., *прид̀равъм* несв. Ора. Разоравам;
- *кд̀пъм* несв. Копая; *кд̀пнувъм* гл. със значение ‘правя по една дупка на зеленчука’, срв. в Родопски речник *кд̀пнувам* (Стойчев 1965: 190);
- *сд̀дем* несв., *сѝйме* несв. Засаждам. Общобългарско название, което се среща във всички диалекти;
- *жд̀нъм*, *жд̀нем* несв. Жъна;
- *кд̀сем* несв. Кося. Названието е общобългарско и е характерно за останалите диалекти.

За назоваване на действието ‘браздя при оране за направата на вади за напояване’ се употребява глаголът *вд̀дем* несв., срв. в Родопски речник

ва̀дѐм със значение ‘правя вади, в които ще се сее фасул, царевица, боб’ (Стойчев 1965: 135). Браздата в говора на с. Долен се нарича *ва̀дѐ ж*.

Със значение ‘окопавам посеви след като те са поникнали’ се употребява глаголят *пра̀шѐм* несв., срв. в БЕР *пра̀ша* (БЕР, т. V, 1999: 612-614), както и в Родопски речник *пра̀шѐм* със значение ‘прекопавам градински култури, цветя и др.’ (Стойчев 1965: 247). Мотивацията на названието в диалекта на с. Долен е свързано с характерен белег на действието повърхностно прекопаване – отделяне на *пра̀шѝлкѐ*, което има значение ‘прах’ в диалекта, срв. и в Родопски речник *пра̀шѝлка* (Стойчев 1965: 247). Подобни названия са отбелязани в южнородопските говори – *пра̀сание*, *купа̀ние*, *пра̀шѐне* (Митринов 2011: 189).

Названието със значение загърлям картофи или други зеленчуци в диалекта е *ва̀зрѝвѐм* несв., срв. в Родопски речник *ва̀зрѝвам* с подобно значение (Стойчев 1965: 135).

Със значение ‘рина с лопата’ се използва глаголят *исфѐ̀рнем* несв.

Глаголят със значение ‘подреждам едно до друго, трупам’ в диалекта на с. Долен е *скла̀вѐм* несв: *Скла̀вѐм сла̀масѐ на вър̀зѐне*. Глаголят е произведен от *кла̀вѐм* ‘слагам’ – широко разпространен в рупските говори. Названието е отбелязано в Родопски речник *скла̀вам* със значение ‘складирам, натрупвам в известен ред’ като характерно название за диалекта на селото (Стойчев 1965: 267).

Мотивирани от названията на действия са наименованията на някои други лексеми, свързани със земеделския труд:

- със значение ‘засявам’ се употребява глаголят *са̀дем*;
- названието за разсад в диалекта е *ра̀сад* м. *ра̀сади* мн.ч., срв. и в южнородопските говори – *ра̀сада* (Митринов 2011: 189), а от глагола *сѐйм* – *па̀сев* м. ‘това, което е посято’ (БТР 2012: 469).

Други названия, свързани с обработваемите земеделски места според начина на обработката им, представляват названията:

– *натурèну м'àсту: Натурèну ÿе местòну*, срв. от глагола *торя* несв. (БТР 2012: 652);

– *искупàну м'àсту: икупàну ÿе местòну*, срв. глагола *кòпъм* несв.;

– *изурàну м'àсту: Изурàну ÿе местòну*, срв. гл. *òръм* несв.;

– със значение ‘място, което е набраздено с рало, плуг, за да се напоява’ се употребява названието *навàдену м'àсту: Навàдену ÿе местòну на Чърквèнъ*, срв. глагола *вàдèм* несв. ‘правя вади/бразди за засяване на зеленчуци’, срв. в Родопски речник названието *вàдèм* със значение ‘правя вади, в които ще се сее фасул, боб, царевица и др.’, характерно за родопските говори (Стойчев 1965: 135);

– със значение ‘място, което е засято със зеленчуци’ се употребява названието *пус'àту м'àсту: На Шадийца ÿе пус'àту местòну*, срв. гл. *сея* несв. ‘хвърлям семена в земята, за да никнат и растат’ (БТР 2012: 584).

При названията, свързани с обработването на земята, се срещат немалко лексеми от турски произход, но в диалекта на с. Долен преобладават общобългарски названия. При определяне на мотивационния признак на названията се срещат лексеми, които са немотивирани от съвременна гледна точка, но се срещат наименования, при които ясно се откроява мотивационният признак за тяхното назоваване, напр. лексемите за назоваване на видове обработваеми места според състава им – *пърстìф*, *йезмàкву*, *чемурву* и др. Освен това тези лексеми се намират в системни родо-видови отношения, напр. основното родово название е *м'àсту*, *нìвъ*, а останалите назовават видове места според различните им отличителни признаци – *тарлè*, *кòчур*, *чèйр* и др. В диалекта, както и в другите български народни говори, се разграничават различни лексеми, назоваващи действието копая – *кòпъм*, *пràшèм*, *вазрìвам*.

3. Селскостопански оръдия на труда и сечива

В говора на с. Долен са отбелязани следните названия, свързани с обработването на нивите и ливадите, които ще бъдат разгледани по-долу.

Названието за мотика в селото е *купàч* м., *купàч'е* мн.ч., умал. форма *купàилка* 'малка мотика': *Със купàчен прàшѐм*, вж. разпространението на названието *копач* в БДА. ОТ. карта № Л 58; *копàч* със значение 'права лопата; вид мотика' (БЕР, т. II, 2012: 610-611), както и Родопски речник *копàилка* (Стойчев 1965: 190). Тук мотивацията на названието в диалекта на с. Долен е свързана с извършваното действие *кòпъм* – *копая* (БЕР, т. II, 2012: 610). В южнородопските говори също се употребява названието *копàч*, *купàч* 'мотика' (Митринов 2011: 188). При говорите в Драмско и Сярско пък е отбелязана лексемата *купачи́лка* 'малък копач с тънка, удължена желязна част, за окопване на посеви' (Антонова-Василева, Митринов 2011: 151).

За назоваване на търнокоп в говора служи названието *казмѐ* ж., *казми* мн.ч., умал. форма *казми́нка* 'малък търнокоп': *Кòпни хи сас казмѐнъ*, (срв. в БДА. ОТ. к. № Л 57; БДА. ОТ. Ч. III: 451), както и Родопски речник *казмà* от тур. език (Стойчев 1965: 178). Лексемата е отбелязана и в БЕР *казмà* със значение 'права лопата; търнокоп' от тур. *kazma* (БЕР, т. II, 2012: 141). Подобно название се среща в Драмско и Сярско *казмà* със значение 'кирка, инструмент за копане' (Антонова-Василева, Митринов 2011: 131), както и в южнородопските говори – *казмò*, *казмà* (Митринов 2011: 188).

Названието на оръдието за събиране на сено е *вилъ* ж., *вилѝ* мн.ч.: *Със вилъсь убрàштъм с'ануну* (вж. БЕР, т. I, 2007: 147). В съпоставка с други говори подобно название се среща в Драмско и Сярско *вилàч* 'дървена вила с 2 рога за отвяване на жито' (Антонова-Василева, Митринов 2011: 40-41).

Названието за земеделска лопата в говора също съвпада с книжовното название *лупàтъ* ж., *лупàти* мн.ч. 'права лопата': *Убрàштъм градìнасъ сас лупàтъ* (срв. БЕР, т. III, 2012: 472), подобно е названието в южнородопските

говори – *лапàта* (Митринов 2011: 188), както и в говорите в Драмско и Сярско – *лупàта* (Антонова-Василева, Митринов 2011: 167).

За назоваване на земеделско оръдие за събиране на сено или трева служи названието *греблò* ср., *греблà* мн.ч. ‘гребло’: *Сбìръм с’àну със греблòну*. Названието е общобългарско (вж. БТР 2012: 111) и се среща в другите диалекти. Изключение например е названието в Драмско и Сярско – *търмък*, *дармук* със значение ‘гребло’ (Антонова-Василева, Митринов 2011: 319).

Названието за сърп в диалекта е *сърп* м., *сърпв’е* мн.ч.: *Сас сърп рèжем мисìр за крàвнъ* (вж. БЕР, т. VII, 2010: 678). Подобно название се среща и в южнородопските говори *сърпъ* (Антонова-Василева, Митринов 2011: 300).

Названието на коса за косене е *кòсъ* ж., *кòси* мн.ч.: *Ша кòснъм сас кòснъ чикъмчену* ‘малка по размери нива’ (срв. БЕР, т. II, 2012: 655). Названието се среща във всички диалекти, срв. *кòса*, *кòси* ‘сърп за жътва’ (Антонова-Василева, Митринов 2011: 152).

Названието на брадва в диалекта е *брàзвъ* ж., срв. в Родопски речник названието *брàзва* със значение ‘брадва’ (Стойчев 1965: 132).

В диалекта се употребява название *шилò* ср., *шилà* мн.ч. със значение ‘шило за садене’: *Със шилусу сèйме тит ’ун* (срв. БТР 2012: 730). В други диалекти се среща друго название – *садìлка*, *сандìлка*, *ногàло* ‘колче, шило за садене’, както и отделна лексема, свързана със саденето на тютюн – *дикèл* ‘шило за засаждане на тютюнев разсад’ (Митринов 2011: 188).

Названието за лейка в диалекта е *бурзàн* м., *бурзàн’е* мн.ч. (срв. погоре). В Родопски речник е отбелязано названието *боризàн* тур. със значение, както в диалекта на с. Долен (Стойчев 1965: 131).

За назоваването на голям съд за течности служи названието *буре* ср., (срв. БЕР, т. I, 2007: 91), както и говорите в Драмско и Сярско – *бур’е*, *буре* (Антонова-Василева, Митринов 2011: 31).

Названието за дървена щайга в говора е *синдѝк* м., *синдѝц* 'е мн.ч.: *Фѝф синдѝцинс* 'е *клавѝм рѝсад*, (срв. БЕР, т. VI, 2002: 480). Подобно название е отбелязано и в южнородопските говори – *сандѝци* (Антонова-Василева, Митринов 2011: 275), а в Родопски речник *синдѝк* има значение 'сандѝк' (Стойчев 1965: 266).

Названието за рало в говора на с. Долен е *урѝлу* ср., *урѝла* мн.ч.: *Не урѝм тарлѝн* 'е *сас урѝлу*. Лексемата е мотивирана от действието *урѝ* < *ора* несв. 'обработвам земя с рало, плуг' (БТР 2012: 398; БДА. ОТ. карта № Л 61); *орало* (БЕР, т. IV, 2012: 910); *урѝлу* (Антонова-Василева, Митринов 2011: 220); *орѝло*, *пунѝл* (Митринов 2011: 188).

Названието на палешник в диалекта е общобългарско – *пѝлишник* м., *пѝлишниц* 'е мн.ч., вж. разпространението в БДА. ОТ. карта № Л 62; БЕР, т. V, 1999: 26). Подобни названия са отбелязани в южнородопските говори – *пѝлишник*, *пѝлешник* (Митринов 2011: 188).

Названието за плуг в диалекта е общобългарско – *плук* м.

Названието за дървен повод за впрягане на животно в диалекта е *хумѝт* м., от стб. хомѝтъ.

Названието за част на рало, която крепи дебелията част на воицето е *пратѝц* м. – срв. названието в Родопски речник *пратѝц* със същото значение, както и в говора на с. Долен (Стойчев 1965: 247).

Названието за юлар на животно в говора е *ѝгльф* м.: *На муленум клавѝм ѝгльф*. В БЕР е отбелязана лексемата *оглѝмник* от *оглѝвник* (БЕР, т. IV, 2012: 774). Подобно название е отбелязано и в Родопски речник *ѝглаф* със значение 'оглавник' (Стойчев 1965: 223). В други родопски диалекти се срещат названия – *аглафнѝ*, *гѝме* и др. (Митринов 2011: 191).

За назоваване на самар в говора се употребява названието *сѝмѝр* м., *сѝмѝр* 'е мн.ч.: *Ша клавѝм на мулену сѝмѝрен*, срв. *самѝр* – 'специално приспособление, направено от дървени дѝги и подплатено с възглавнички, което се слага на гърба на животно при товарене или при яздене' (БЕР, т. VI.

2002: 462). Названието се среща и в други родопски диалекти – *самàр, семèр* (Митринов 2011: 191).

Названието за двете странични възета на самара, които служат за опора при яздене или товарене на животното, е *прàшитъ* ж., *прàшит’е* мн.ч.: *Сас прàшитес’е твàрем*, срв. *прàща* със значение ‘ремък под корем на кон или магаре’ (БЕР, т.V, 1999: 616), както и названието в Родопски речник – *прàшита* (Стойчев 1965: 247).

По-голяма част от названията се срещат и в други родопски диалекти, при това са общобългарски, но се срещат и названия от чужд произход. При много лексеми мотивацията е ясна от съвременна гледна точка, тя е свързана с действието, което се извършва със съответното земеделско оръдие на труда, срв. – *òръм – урàлу, кòпъм – купàч* и др.

4. Полевъдство

4.1. Названия на житни култури

В диалекта са отбелязани редица общобългарски названия, които се различават само по фонетични особености, например такива са названията:

– *пченищъ* ж. Пшеница. Названието е общобългарско и се среща и в други диалекти;

– *увès* м. Овес. Общобългарско название;

– *ръш, рòш* ж. Ръж. Названието е общобългарско и се среща във всички диалекти;

– *арпò* ж. Ечемик, срв. в Родопски речник *арпà* от тур. език (Стойчев 1965: 124). Подобно название се среща в южнородопските говори – *арпò, арпà* (Митринов 2011: 204);

– *урис* м. Ориз;

– *мисìр* м. Царевица, срв. в БДА. ОТ. к. Л 29, както и Родопски речник *мисìр* от тур. (Стойчев 1965: 208).

За назоваване на стъбло на растение служи лексемата *стрòк, стрьк* м.

Интерес в диалекта на с. Долен представлява названието *чѐклас* м. със значение ‘осил’. То е отбелязано и в Родопски речник със същото значение – *чѐклас* (Стойчев 1965: 299). В южнородопските диалекти се срещат названия като *чѐклаш*, *чѐклас* (Митринов 2011: 204).

Широко разпространени в диалекта са названията *вѐрзанѝцъ* ж. със значение ‘сноп от царевица, слама, ръж и др.’, срв. в Родопски речник *варзанѝца* (Стойчев 1965: 136). Названието в диалекта на с. Долен е мотивирано от глагола *вѐрзвѝм* несв., както се връзва сноп слама.

Лексемата *купѐн* м. със значение ‘копа сено’, срв. в Родопски речник *кѝпа* със значение ‘копа сено’ (Стойчев 1965: 195).

В диалекта са отбелязани и немотивирани от съвременна гледна точка названия – срв. общобългарското название *слàма* ж.

4.2. Названия на окопни, бобови и бостански култури

Названието на картофи в диалекта е *патàту* със събирателно значение: *Врит сѝме патàту*. Според БДА. ОТ. к. № Л 31 в района на родопските говори е отбелязана лексемата *компири*, но се среща и *патàту*, вж. БЕР *патàти* ‘картофи’ (БЕР, т.V, 1999: 92).

Номинацията за зелен фасул и за зрял боб е *вѐсѝл’* м., *вѐсѝл’е* мн.ч., срв. в БДА. ОТ. карта № Л 30 названието *фасул* е широко разпространено. Лексемата е отбелязана и от М. Котева – *фасѝл* ‘варено ястие с цвекло, боб и пастърма’ (Котева 2015: 17-21).

За назоваване на шушулките на зеления фасул в диалекта се употребява названието *капѝчка* ж., *капѝчки* мн.ч.: *Кѝришѝм капѝчки за вѐчера*. Названието *капѝчка* е развило многозначност, защото има няколко значения – 1. Шушулка на зелен фасул; 2. Зелен фасул. В БЕР също е отбелязано названието *капѝ* със значение ‘шушулки на бобово растение’ – производно *капѝца*, *капѝчки* мн.ч. ‘зелен фасул’ (БЕР, т. II, 2012: 219).

Във връзка с това трябва да се отбележи, че в диалекта на с. Долен се среща и названието *шиш 'улкъ* ж., *шиш 'улки* мн.ч. със значение ‘сушени ябълки’: *Ша вàрем шиш 'улки за пийèне*, съответно на книж. бълг. ‘ошав’ (БТР, 1994: 606). Лексемата в говора на с. Долен представлява семантичен диалектизъм – срв. *шушулки* мн.ч. 1. Обвивка, в която се намират зрънцата на боб, грах, бакла и др. 2. Ледена висулка. Названието се среща и в други близки говори – *шиш 'ул 'ки* (Керемидчиева 1993: 341); *шушулка*, *шишул 'ки* ‘сушен плод’ (Антонова-Василева, Митринов 2011: 350), както и в речника на Найден Геров е отбелязано сложното название – *шушулкови растения* (Геров 1978: 332). В говора на с. Долен е отбелязано още едно значение, което вероятно се дължи на приликата на сухите плодове с шушулките.

Названията за грах и леща в диалекта са общобългарски – *граф* м., *лèштъ* ж.

Общото название на царевица в диалекта е *мис'р* м., но за назоваване на кочан царевица служи лексемата *мах'лкъ* ж., *мах'лк'и* мн.ч., срв. в Родопски речник *мах'лка* със значение ‘царевичен кочан със зърна’ (Стойчев 1965: 205). Лексемата *мис'р* м. е от чужд произход и българските диалекти познават разнообразни хетероними на растението царевица (БДА. ОТ. 2001: к. № Л 29). Названието *мис'р* е характерно за рупския регион – срв. *мис'р* (Керемидчиева 1993: 341); *мис'р*, *м'сер* (Антонова-Василева, Митринов 2011: 178), но се среща и в други български говори на североизток – Сливенско, Великотърновско.

Интересна в говора е лексемата *бълг'р* м., която се отличава с многозначност: ‘1. Грухана пшеница – срв. (Антонова-Василева, Митринов 2011: 30); 2. Чорба от грухана пшеница, боб и месо’. Лексемата е от чужд произход и спада към номинативните диалектни названия.

Названието на диня в диалекта е *карп'узъ* ж., *карп'уз'е* мн.ч., вж. разпространението на названието предимно в югоизточните говори в БДА.

ОТ. карта № Л 34. Лексемата е отбелязана и в Родопски речник – *карпуза* (Стойчев 1965: 182).

Названието за пъпеш е *пипòн* м., *пипòн* 'е, срв. разпространението предимно в югозападните говори, южните Родопи и гръцка Тракия в БДА. ОТ. карта № Л 35. В Родопски речник също е отбелязано названието *пипòн* като характерно за златоградските говори (Стойчев 1965: 235).

Названието за тиква е *къбàк* м. – срв. Родопски речник *кабàк* м. 'тиква' (Стойчев 1965:177), в южнородопските говори – *кабàк* м. със значение 'тиква'. (Антонова-Василева, Митринов 2011: 129).

4.3. Названия на зеленчуци и плодове

Общото название на зеленчуци в диалекта на с. Долен е *зарзавàт* м., *зарзавàт* 'е мн.ч.: *Врит ìмат зарзавàт* 'е.

Названието за домати в диалекта на с. Долен е *думàт* м., *думàту* ср. събирателно, срв. БДА. ОТ. карта № Л 32.

Названието за краставица е общобългарско *крàставицъ* ж.

За назоваване на зелка се употребява названието *лахàнъ* ж., *лахàн* 'е, срв. разпространението в югоизточните говори в БДА. ОТ. карта № Л 33, както и Родопски речник *лахàна* със значение 'зелка' (Стойчев 1965: 198).

Названието за пипер е *бибèркъ* ж., *бибèрки* мн.ч., срв. в речника на Найдено Геров *бибèръ* 'пипер' (Герв, Допълнение 1978: 23).

За назоваване на лютивичушлета се употребява названието *чұчка* ж., *чұчки* мн.

Названието за кромид лук в диалекта е *сугàн* лук м., срв. *соган* 'лук' от тур. (БЕР, т. VII, 277).

Названието за чесън в говора е *б'ал* лук. Вероятно тук мотивацията на названието е свързана с цвета на чесъна. Подобно название е отбелязано в южнородопските говори – срв. *б'ал* лук, *белук* (Митринов 2011: 206).

Названието на глава лук е *главиць* ж., а за назоваване на скилидка чесън се употребява названието *скилидъ* ж.

Интерес в диалекта представлява и названието за праз лук *прасъ* ж., срв. Родопски речник *праса* (Стойчев 1965: 247), характерно за родопските говори – *праса* (Митринов 2011: 206).

Общото название на плодни дръвчета в диалекта е *йемъи* м., *йемъи* 'е мн.ч. Подобно название е отбелязано и в южнородопските говори (Митринов 2011: 208).

Отбелязани са следните названия на плодове в диалекта на с. Долен:

– *д'унокъ* ж., *д'унки* мн.ч. Дюля. *Йътце хи галем д'ункин'е*, (срв. БЕР, т. I, 1971: 469);

– *праскъ* ж., *праски* мн.ч. Праскова. Названието е общобългарско и се среща в почти всички диалекти;

– *кайсйа* ж., *кайсйе* мн.ч. Кайсия. Общобългарско название, характерно за по-голямата част от диалектите;

– *йабалкъ* ж. Ябълка. Общобългарско название;

– *благушка* ж. Ранна ябълка. Названието е отбелязано в Родопски речник *благушка* като характерно за златоградските говори (Стойчев 1965: 130). Мотивацията на названието в диалекта на с. Долен е с ясна от съвременна гледна точка мотивация, произв. от лексемата *благ* със значение 'сладък';

– *киселиць* ж. Дребна дива ябълка, срв. Родопски речник *кисалица*, характерно название за родопските говори (Стойчев 1965: 186);

– *чурешъ* ж., *чуреши* мн.ч. Череша;

– *мушмулъ* ж. Мушмула;

– *др'анкъ* ж. Дрянка.

Според сезона и вида на крушата в говора се срещат следните названия за вид круши – *оскрушъ* ж., *оскруше* мн.ч. 'дива круша' и *карманкъ* ж., *карманки* мн.ч. 'лятна круша'; *армудъ* ж. 'есенна круша', от

тур. *armut*, срв. Родопски речник *армуда* със значение ‘вид едра есенна круша’ (Стойчев 1965: 124).

В лексико-семантичните групи повечето названия се намират в системни родово-видови отношения. Между тях има лексеми от домашен и от чужд произход, които най-често са с непрозрачна от съвременна гледна точка мотивация.

Наименованията на зеленчуците, плодовете и зърнените култури служат за образуването на различни диалектни названия, свързани в кулинарията.

IV.5. Лексико-тематична група Животновъдство

1. Названия на домашни животни

1.1. Общи названия на животни

Като общо название на домашни животни в диалекта на с. Долен се употребява лексемата *хайв̀ан* м., *хайв̀ан’е* мн.ч. – ‘домашно животно, добитък’: *Фъф с̀елусу пучт̀и врит̀ ѝмат хайв̀ан’е*, срв. БДА. ОТ. к. № Л 43 названието *хайван* е характерно за родопските говори. Тези форми са отбелязани и в речника на Н. Геров – *хайв̀анъ* и *х̀йв̀анинъ* (Геров, Ч.6 допълнение, 1978: 318). Подобно название е отбелязано и при Митринов – *хайв̀ан* със значение ‘говедо’ (Митринов 2011: 216).

Общото название на едрия рогат добитък (крава, вол, бик) в диалекта на с. Долен се назовава с лексемата *гув̀еду* ср., *гув̀ед’е* мн.ч.: *Гл̀едъ̀м с̀аму гув̀ед’е на Чук̀арен*. Тази форма е отбелязана в БЕР *гов̀едо* със значение ‘едро рогато домашно животно’ (БЕР, т. I, 2007: 257).

Названието за дребен рогат добитък (овца, коза, овен, пръч) в диалекта е *брав* м., *брав’е* мн.ч.: *За курб̀ан з̀имъ̀м брав’е*. Лексемата е отбелязана и при Й. Кирилова със значение ‘обобщено название за овца, овен, агне’ – *брав̀и* (Кирилова 2011: 55).

Характерни при названията за едър и дребен рогат добитък са прилагателните, с които се назовава големината на животните. При едрия добитък големите животни се назовават *йèдр'е гувèд'е* 'животни над едногодишна възраст': *Усфèн брàв'е за курбàн кòлим и йèдр'е гувèд'е*. Докато при дребния добитък се употребява названието – *дрèбн'е брàв'е* 'животни над едногодишна възраст': *Врит зìмът дрèбн'е брàв'е*.

За назоваване на младо женско животно се използва прилагателното име *жèнцук* ср. < *женско*: *Утèлилу са йе жèнцук теле/йàгне*.

Названието за мъжко младо животно е *м`ску*: *Нàшне и двèне са м`ски йàгнетъ*. Специфични за тях са суфиксите *-цки,-ски*, които според БДА са характерни за образуване на относителни прилагателни имена в родопските говори (БДА. ОТ. Ч. IV, 2016: карти № М 55 и М 56).

Лексемите от тази лексико-семантична подгрупа също се намират в системни родово-видови отношения. Освен това повечето названия са общобългарски.

1.2. Общи части на тяло на домашни животни

Както бе отбелязано названието на животно е *хайвàn* м., *хайвàn'е* мн.ч. Като негови части могат да се определят следните названия:

– *гивд'ò* ср. Тяло на животно, срв. в Родопски речник *гивд'ò* (Стойчев 1965: 144);

– *й`уме* ср., *й`уметъ* мн.ч. Виме. *Нàшнъ крàвъ йма йàтце гул'уму й`уме* (вж. БЕР, т. I, 2007: 148). Подобни названия се срещат в южнородопските говори – *в`уме, й`уме* (Митринов 2011: 218);

– *упàшкъ* ж., *упàшки* мн.ч. Опашка. Срв. разпространението на названието за опашка на животно в БДА. ОТ. карта № Л 44;

– *дернèк* м., *дернèци* мн.ч. Копито. *Йàтце хи са крìви дернèцин'е на крàвънъ*, срв. *дърнак* със значение 'копито' от тур. *dernak* (БЕР, т. I, 2007: 464);

– *пѐталъ* ж. Подкова. Подобно название е отбелязано и в Родопски речник – *пѐтала* (Стойчев 1965: 234). Названието е характерно и за други диалекти – *пѐтало* (Митринов 2011: 220);

– *рок* м., *рѝкве* мн.ч. Рог. Названието е общобългарско и се среща във всички диалекти.

Общото название за животинска тор е *гѝбр’ѝ* ж.: *Ше исфѝрнем гѝбр’ѝ ут пѝтунъс*, срв. *гѝбрѝ* нар. ‘тор’ (БЕР, т. I, 2007: 307). Названието *гѝбрѝ* е отбелязано в Родопски речник със същото значение, както и в говора на с. Долен (Стойчев 1965: 144). Освен това в диалекта се среща и по-новото название на изпражнения на крава – *лайнѝ* мн.ч., срв. производно: *Йѝтѝце са ѝе на лайнѝвилъ крѝвѝнъ*.

Названието за изпражнения на магаре, муле или кон е *фушкѝйе* мн.ч.

Различно е названието за тор на овца, коза, заек – *грѝпка*, срв. в Родопски речник *грѝпка* със значение ‘изпражнение на овца, коза, заек и мишка’ (Стойчев 1965: 148).

Названието за изпражнения на овца и коза в говора е *какалѝшкѝ* ж., *какалѝшки* мн.ч.: *На офѝѝне гѝбрѝнъ ѝе какалѝшки*, срв. в БЕР лексемата *какалѝшка* ‘изпражнение на овца, коза, заек, мишка и др.’ (БЕР, т. II, 2012: 150).

И в тази подгрупа лексемите се обединяват в единство в значенията си, но се противопоставят по семантичния признак род – вид.

2. Названия на едър рогат добитък

В тази лексико-семантична група са включени различни названия, свързани с характеристиката на едрия добитък според възрастта, пола, способността да се размножават, както и в зависимост от целта, за която се отглеждат.

Названието за крава в говора на с. Долен е общобългарско *крѝвѝ* ж., *крѝви* мн.ч., умалит. *крѝвинка*: *Йѝ ѝмъм аннѝ крѝвинка фѝф пѝтунъс*.

Названието е общобългарско и се среща в почти всички диалекти – *крава* (Митринов 2011: 217).

За назоваване на действието със значение ‘придобива нагон за разплод’ за кравата се употребява причастието *разгòненъ* ж.: *Кра̀въсь̀ ѝе разгòненъ̀*. Освен това в диалекта се употребява и названието *гòни са, разгòнва са* несв. 3 л.: *Разгòнилъ̀ са ѝе кра̀въсь̀*, срв. *разгòненъ̀ кра̀въ̀*.

Глаголът за означаване на действието ражда за крава е *тèли са, утèлвъ̀ са*: *Мòнъ̀ кра̀въ̀ са ѝе утèлilъ̀ двà п̀т'е*. В мотивацията на названието е залегнало името на рожбата – *тèле*, вж. *тèли са* 3 л. несв. прех. с второ значение ‘ражда се (теле)’ (БТР 2012: 642), а не на майката, както е в южнородопските говори – *кра̀вем со* със значение ‘раждам теле’ (Митринов 2011: 217).

Характерно за диалекта на с. Долен е, че при назоваването на родилото женско животно може да се отразява и бройката на новородените, като съответно се създават съставни названия с основен компонент *телilу* ср. – *анно̀ телilу, две телilа*: *Кра̀вънь̀ на б̀ука ѝе със анно̀ телilу* или описателни назовавания за действията родила едно, родила две (рожби).

За назоваването на малка по размер крава в говора се употребява прилагателното име *м̀уткъ̀, м̀учка* ж.: *На м̀ижсу̀ ѝе ѝàтцѐ м̀учка̀ кра̀вънь̀*, срв. *м̀учко* със значение ‘малко’ (БЕР, т. IV, 2012: 361).

За повикване на крава се употребява названието *м̀инка* ж.: *Їàла̀ м̀инка̀; òха̀, м̀инка̀*. В БЕР е отбелязана подобна лексема *м̀инка*, но със значение ‘малко, 10-15 годишно момиче’ (БЕР, т. IV, 2012: 108). Може да се предположи, че названието в диалекта на с. Долен *м̀инка* е свързано със значението ‘мальк, малка’, употребено с хипокористично значение за изразяване на гальовно отношение към животното. В южнородопските говори за повикване на крава са отбелязани названия като *м̀ут'ка̀, м̀учка̀, м̀ушка̀* (Митринов 2011: 217).

Названието за крава, която не е раждала, в диалекта се употребява лексемата *йиниць* ж., *йиници* мн.ч.: *Фъф пòтунън ìма анна̀ йиниць*, с делабиализация на *у > и*, вж. названието *юница* ж. от стб. *ЮНИЦА* ‘млада крава’ (Младенов 1941: 704).

За назоваване на крава, която дава много мляко, се употребява прилагателното име *продистъ* ж.: *На ìнге ìе продистъ̀ крòвънъ̀ хи*. Номинацията е мотивирана от лексемата *порòда* ‘род, поколение’ (БЕР, т. V, 1999: 530).

Специфична за говора на с. Долен е номинацията за крава, която не е млекодайна – *зинкульв крòвъ* ж.: *На Чолаквине ìе зинкульв̀ крòвънъ̀, òти ша ìа кòл’ат*. Тази лексема е отбелязана в етимологичния речник с форма *зимкуле* ‘(за крава), която е незаводена повече от една година’ (БЕР, т. I, 2007: 642), както и в Родопски речник *зинкуле* (Стойчев 1965: 169).

В диалекта на с. Долен се оформя група от названия за крава, които са мотивирани според нейния цвят. При тях се наблюдава конкуренция на различни наставки при прилагателните и производните съществителни имена:

– за назоваване на ‘шарена, многоцветна крава’ се употребява названието *пастринъ* ж.: *Нàшна крòвъ̀ ìе пàстринъ̀*, срв. *пòстър* – ‘шарен’ (БЕР, т. VI, 2002: 116);

– за назоваването на крава със светъл цвят служи прилагателното име *суръ* ж., умал. *суркъ*: *На б̀ука ìе суръ̀ крòвънъ̀*, срв. *сур* ‘светлосив, с разменени тъмни и бели коси’ (БЕР, т. VII, 2010: 579).

За назоваване на теле в говора се употребява названието *тèле* ср.: *Ïа ìмъм̀ фъф̀ пòтунъ̀с анно̀ тèле*. Названието е общобългарско и се среща във всички диалекти – *тèле* (Митринов 2011: 217).

Названието за новородено теле до шестмесечна възраст, което все още бозае мляко, е *преснèник* м., *преснèниц’е* мн.ч.: *Ша гу м̀ахк̀м̀ преснèник̀н*. Названието *преснèник* е мотивирано от лексемата *прèсну* < *пр’àсну* със

значение ‘прясно мляко’, поради това, че новороденото теле все още суче мляко от кравата. Като книжовен еквивалент би могло да се посочи названието *сукалче* ‘малко дете или животно, което още бозае’ (БТР 2012: 622).

За назоваване на теле над шестмесечна възраст служи гальовното название *бунче* ср.: *Йа̀тце ни е ло̀шу бунчесу*.

Названието за младо мъжко теле е *биче* ср., а за повикване на телето служат названията *бичка*, *бичиите* от корен *бик* + наставки, които може да се свържат със суфиксите за образуване на гальовни или увеличителни названия и с наставките *-чки*, *-шти* за образуване на относителни прилагателни имена, срв. разпространението на наставките в БДА. ОТ. Ч. IV, 2016: к. № М 55.

За назоваване на младо теле от женски пол се използва названието *мунче* ср., *мунка* ж.: *Йа̀тце ѝе пр̀стало мунчесу*, вж. по-горе названието *мунка*.

Названието за вол в говора е *вол* м., *во̀лве* мн.ч.: *Сас во̀л о̀рѝм*. Названието е общобългарско *вол* (срв. БЕР, т. I, 2007: 174) и се среща във всички диалекти – *вол*, *манда̀* (Митринов 2011: 217).

За назоваване на бик се употребява названието *бик* м., *бикве* мн.ч., общобългарско название, което се среща във всички диалекти – *бик* в южнородопските говори (Митринов 2011: 2017).

При някои от названията ясно се откроява мотивационният признак за тяхното назоваване. Освен общобългарски названия се срещат и редица терминологични названия, които са характерни за говора на селото, срв. – *бунче*, *преснѐник*, *мунка*, *зинку̀лвъ* и др.

3. Названия на дребен добитък

3.1. Названия за овен – овца – агне

Названието за овца в диалекта на с. Долен е *òфцъ* ж., *òфце* мн.ч.: *И йа глèдъм аннà òфцъ*. Названието е общобългарско и се среща във всички диалекти – *òфца* (Митринов 2011: 218).

В говора се открояват различни названия, характеризиращи овцата, според нейните качества, цвят и други външни белези.

Названието за дойна и бременна овца е *саймàл*: *Мòнъ òфцъ йе сас саймàл*, от турски *съгмàл* ‘бременна овца или коза’ (БЕР, т. VII, 2010: 651).

За назоваване на овца, която е раждала служи названието *уйàгненъ*: *Съв òфцъ йе уйàгненъ*, а глаголят, с който се означава действието ‘ражда агне’ се назовава *уйàгни са*: *Уйàгни ли са вàинъ òфцъ?* Мотивацията на названието отново е свързвана с наименованието на рожбата – *йàгне* (срв. БЕР, т. I, 2007: 3), а не както е при някои говори с названието на рожбата – *йàрем са* (Митринов 2011: 218).

Глаголят със значение ‘придобива нагон за разплод’ се назовава с лексемата *размърли са*: *На уйку са йе размърлилъ офцънъ*, производно от глагола *мърля* ‘опложда – за овца’, както и съчетанието *размърлена овца* ‘полово възбудена’ (БЕР, т. IV, 2012: 414).

За назоваване на овца, която е добила нагон за разплод, в диалекта се употребява причастието *размърленъ* ж.

Номинацията за овца, която ражда за първи път е *парвèстинъ* ж.: *Нàинъ òфцъ йе парвèстинъ*. Названието е мотивирано от числителното редно – първи (БЕР, т. VI, 2002: 71). Лексемата е отбелязана у Клепикова в южноукраинските говори – *перв’істка* ‘овца, която ражда за първи път’, разпространена по цялото течение на река Дунав (Клепикова 1974: 50).

Названието със значение ‘овца, която има много мляко’ в говора е *мледòчна* прил.: *На Топалвине йе йàтце мледòчна*, мотивирана от названието мляко и представлява специфичен словообразователен вариант.

Названието за овен е *кòч* м., *кòчве* мн.ч.: *Исен ìма кòч*, срв. в БЕР *коч* – ‘нескопен овен’ (БЕР, т. II, 2012: 685).

Названието за повикване на овена е *кòче* зват., *кòчкь* умал., хипокористично: *Кòчкь, йàла*.

За назоваване на новородено агне до 6 месеца се употребява лексемата *йàгне* ср.: *Фьф пòтунъс ìмъм йàгне*, с наличие на йотация на гласната *а*, характерна черта за голяма част от българските говори, срв. в БДА. ОТ. карта № Ф 61. Названието е общобългарско и е характерно за всички диалекти – *йèгно, йиèгно, йàгно* (Митринов 2011: 218).

Названието за агне от шест месеца до една година е *шìле* ср., *шìлетъ* мн.ч. (срв. Младенов 1941: 693). Подобна лексема е отбелязана и у Кирилова *шìле* със значение ‘агне от шест месеца до една година, полово неопределено’ (Кирилова 2011: 122).

За повикване на овцата се използват названията – *бъци, бьчки* ср., които са мотивирани от звуците, издавани от овцата. Подобни названия отбелязва Антонова-Василева, като обобщава, че те са мотивирани от междуметията, с които се призовава овцата (Антонова-Василева 2014: 3).

3.2. Названия за козел – коза – козле

Названието за коза в говора на с. Долен е *кòзь* ж., *кòзи* мн.ч.: *Исен ìма млòгу кòзи*. Названието е общобългарско, срв. *коза* (БЕР, т. II, 2012: 520).

За назоваване на дойна и бременна коза се употребява същото название, както и при овцата *саймàл*, вж. по-горе за овцата.

Названието за коза, която е раждала служи причастието *уйàренъ* ж.: *На б̀ука ìе уйàренъ козънъ*.

Глаголът със значение ‘ражда’ се назовава *йàри са, уйàри са*: *На ìнге са уйàри козъсь*. Названието *уйàренъ* е мотивирано от наименованието на рожбата – *йàре* (вж. БТР 2012: 741). За разлика от това в южнородопските

говори се употребява название – *кòзем со*, в чиято мотивация е залегнало названието на майката (Митринов 2011: 218).

В диалекта на с. Долен се обособяват различни названия за козата, според половата принадлежност.

За назоваване на женско животно, добило нагон за разплод, се употребява причастие от производния глагол *пърча* > *разпърченъ* ж.: *Нефал, вайнъ кòзь йе разпърченъ* (срв. БЕР, т. VI, 2002: 112).

Останалите названия в диалекта са свързани със специфични качества, които определят козата като дойна или коза, която ражда за първи път. Всички названия съвпадат с тези на овцата.

Названието за повикване на козата е *к̀те* ср., което вероятно е мотивирано от междуметието *к̀те-к̀те* за повикване на козата, срв. *б̀чки* при овцата.

Названието за козел в диалекта е *пърч* м., *п̀рчве* мн.ч., с предпоставно положение на еровия вокал в група *-ър*, характерно за рупските говори, срв. в БДА. ОТ. карта № Ф 145. Названието *пърч* може би е мотивирано от действието *п̀рчи* са ‘има нагон за разплод’, а в останалите диалекти се срещат названия като *козèл* и *порч* (Митринов 2011: 217). Названието *кузèл* е разгледано по-обширно от Л. Василева, която посочва, че тази дума е общославянска и при нея мотивиращо е названието на животното от женски пол (Василева 2015: 5-8).

За назоваване на малко мъжко козле в говора се употребява гальовното название *п̀рчйнка* ж., производно от *п̀рч*, образувано със суфикс *-инка*, характерно за родопските говори.

Названието за женско козле е *кузйнка* ж., производно от *кòза*, но образувано със суфикс *-инка*.

4. Названия на мляко и млечни продукти

Названието на глагола доя мляко в диалекта на с. Долен е *цѝркѝм*, *цѝркѝм* несв., срв. в Родопски речник *цѝркѝм* със значение ‘доя’ (Стойчев 1965: 298).

За назоваване на глагол със значение ‘бия масло’ се употребява названието *бѝркѝм* несв.

В диалекта са отбелязани редица общобългарски названия, които назовават продукцията от млякото:

– *м̀аслу* ср. Масло;

– *с̀ирен’е* ср. Сирене. *Ут преснѝну пр̀авем и с̀ирен’е*. Названията са общобългарски и се срещат във всички диалекти – *с̀ирение* (Митринов 2011: 152);

– *мл’̀аку* ср. със значение ‘мътеница’: *Й̀ала да ти с̀ипем мл’̀аку за п̀иен’е*. Названието е общобългарско и се среща във всички диалекти – *мл̀еко* (Митринов 2011: 152);

– *пр’̀асну* ср. Прясно мляко. *Пр’̀аснѝну гу поткв̀асвѝм за уг̀урт*. В БЕР е отбелязана лексемата *пресн̀ак* със значение ‘прясно мляко’ (БЕР, т.V, 1999: 672); *пр̀асно*, *пр̀есно*, *пресн̀ик* и др. (Митринов 2011: 152);

– *уг̀урт’* м. ‘кисело мляко’: *Уг̀урт’ен гу бѝркѝм за м̀аслу*. Названието е отбелязано в Родопски речник *уг̀урт’* тур. със значение ‘гъсто кисело мляко’ (Стойчев 1965: 285). Лексемата се среща във всички родопски говори – *уг̀урт* (Митринов 2011: 152).

Названието за каймак на прясно или кисело мляко е *см̀етанѝ ж.* ‘каймак’: *Ут см̀етанѝнѝ ст̀анвѝ м̀аслу* (срв. БЕР, т.VII, 2010: 168).

За назоваване на качеството ‘люто’ за мляко в диалекта се използва названието *фл’̀утнату мл’̀аку*, произв. от глагола *фл’̀утнувѝм* несв., срв. в Родопски речник *фл’̀утнувам* със значение ‘вкисва се’ (Стойчев 1965: 290).

В говора на с. Долен е отбелязано названието *у̀рда ж.* със значение ‘извара’: *Й̀а прод̀авѝм у̀рда*, срв. разпространението на названието –

предимно за западния дял на българското езиково землище, като на изток се среща в района на Смолянско, Ксантийско, Гюмюрджинско, Малкотърновско (БДА. ОТ. к. № Л 26). В южнородопските български говори се срещат названия като *вурда*, *урда*, *улашик* и др. (Митринов 2011: 152).

Както личи от примерите, освен общобългарски названия в различни фонетични варианти, в диалекта се срещат и заемки от балкански езици, които са широко разпространени и в други диалекти.

5. Названия на други домашни животни

Названието за магаре в говора на с. Долен е *мъгаре* ср. Названието е общобългарско и се среща в други диалекти – *магаре*, *магар'о* (Митринов 2011: 219).

За назоваване на муле служи названието *муле* ср.: *Йатце ѝе лѝшу нѝшну муле* (вж. БЕР, т. IV, 2012: 314). Подобни названия за муле са отбелязани и в южнородопските говори – *муле*, *мулин* (Митринов 2011: 220).

Названието за младо муле е *сopa* ж., умал. *сopичка*: *Ha бѝка мѝлену ѝе сopичка ѝште*. В БЕР е отбелязано названието *сopa* със значение ‘женско муле; малко муле, още неоседлано’ (БЕР, т. VII, 2010: 327), а в Родопски речник *сopa* има значение ‘младо, неоседлавано още муленце’ (Стойчев 1965: 270). В южнородопските говори също се среща подобно название – *сипа*, *сopѝ* (Митринов 2011: 2020).

Названието за прасе е *сфине* ср.: *Лани глѝдѝх сфине*, срв. разпространението на лексемата в БДА. ОТ. карта № А 38. Названието се среща в почти всички български говори – *свине*, *сфине* (Митринов 2011: 220).

Като общо название за кокошки и пилета в диалекта се употребява названието *куткѝд'ак* м., *куткѝд'аце* мн.ч.: *И ѝа глѝдѝм куткѝд'аце фѝф*

кукушарникън. Названието *куткуд'ак* е мотивирано от звуците, които птиците издават, срв. междуметието *кут-кут* (БЕР, т. III, 2012: 158).

Названието за кокошка е *кòшкъ* ж., *кòшки* мн.ч.: *Хич ни снїсьт на бѹка кòшкин'е*, срв. *кòшка* (Стойчев 1965: 192). Названието е общобългарско и се среща във всички диалекти – *кокòшка*, *кукòска* (Митринов 2011: 220).

При названията, свързани с кокошката, се обособяват различни названия, според нейните специфични характеристики или действия.

За назоваване на кокошка, която ще мъти в диалекта, служи прилагателното *разкв̀аканъ* ж.: *Ч̀ърнанъ кòшкъ ѝе разкв̀аканъ*. Названието е мотивирано от глагола *разкв̀аква се*, произведен от *кв̀ака* → *кв̀аче* (за кокошка) 'клопа преди да мъти; мъти' (БЕР, т. II, 2012: 305).

Названието за петел е *пет̀ел* м., *пет̀ел'е* мн.ч.: *Ї̀а ѝмам пет̀ел*. Названието е общобългарско (срв. БТР 2012: 432) и се среща във всички диалекти – *пет̀ел*, *п̀етал* (Митринов 2011: 221).

За назоваване на пиленце служи названието *п̀иле* ср. (срв. БЕР, т. V, 1999: 235), характерно за всички говори – *п̀иле* (Митринов 2011: 221).

Названието за патица е *п̀аткъ* ж., *п̀атки* мн.ч.: *Ф̀ьф с̀елу н̀икутри ни гл̀едът п̀атки*, срв. разпространението на названието за патица в БДА. ОТ. карта № Л 47. В южнородопските говори е отбелязано различно название – *б̀йба*, *орд̀ек* и др. (Митринов 2011: 221).

За назоваване на пуйка служи названието *мис̀иркъ* ж., *мис̀ирки* мн.ч., срв. разпространението на названието пуйка в БДА. ОТ. к. № Л 45. Това название е характерно за родопските говори.

Названието за пуйк е *мис̀ирек* м., срв. названието мисирек в БДА. ОТ. к. № Л 46.

Названието за яйце в говора *й̀айцо* ср., *й̀айца* мн.ч.: *Сек ден снїсьт й̀айца*, срв. в БДА. ОТ. к. № Ф 64, където за родопските говори е отбелязано наличие *й̀* в средисловие. Подобно е названието в южнородопските говори – *й̀ейце* за яйце (Митринов 2011: 221).

Названието за жълтък на яйце е *жалтилу* ср. За назоваване на белтък служи названието *белтилу* ср., срв. в БДА. ОТ. к. № Л 103, където са посочени различни наставки за образуване на названия за белтък. Подобни названия са отбелязани и за южнородопските говори – *желтилу*, *жёлтило*, *бело*, *бел’тилу* (Митринов 2011: 221).

Названието за перо на птица е *пèру* ср., срв. *перò* ‘птиче перо’ (БЕР, т. V, 1999: 176).

Названието за птичи изпражнения е *кùрешиницъ* ж., *кùрешиниц’е* мн.ч.: *Йàтце йма пу двòрън кùрешиниц’е*, срв. *кур* от стар. диал. ‘петел’, произв. *кùрешка* – ‘птиче изпражнение; кокоше изпражнение’ (БЕР, т. III, 2012: 142-143). Названието се среща във всички диалекти – *кùрешиница*, *кùрашиница* (Митринов 2011: 222).

Названието за питомен заек в говора е *зàйек* м., *зàйци* мн.ч., с йотация пред *е* в средата на думата, срв. в БДА. ОТ. к. № Ф 64. Названието е общобългарско и се среща в почти всички диалекти – *зàек*, *зàйек*, *зàик* и др. (Митринов 2011: 223).

По-голяма част от названията в ЛСГ са общобългарски с неясна от съвременна гледна точка мотивация. Но се срещат и редица специфични диалектни названия с ясна вътрешна форма, напр. при названията на животни, мотивирани от названията на звуците, които издават – срв.: *кòте*, *бòци*, *куткùд’аце* и др.; названия на характеристика на животните според действията, които извършват – *уйàгненъ*, *уйàренъ* и др.

IV.6. Лексико-тематична група Човек

В тази тематична група лексемите са разпределени в няколко лексико-семантични групи и подгрупи, които представят названията за човек според половите и възрастовите различия; названия за кръвно родство и родство по сватовство; части на човешкото тяло, физически качества и др. Лексемите от тази ЛТГ влизат в различни лексикални отношения помежду си.

1. Частии на човешкото тяло

Като общо название на тяло в диалекта на с. Долен се употребява названието *сна̀гъ* ж., *сна̀ги* мн.ч. ‘тяло’: *Сна̀гънъ му ѝе ѝдъце дебелъ* (срв. БЕР, т. VII., 2010: 235). Названието е общобългарско и се среща във всички диалекти – *сна̀га* ‘човешко тяло, снага’ (Антонова-Василева, Митринов 2011: 288).

1.1. Названия на глава и части на главата

Названието за глава в диалекта е общобългарско *гла̀въ* ж.: *Гла̀въсь ма бу̀ли ут ру̀кане*, (срв. БЕР, т. I., 2007: 244) и се среща в други диалекти – *гла̀ва* (Антонова-Василева, Митринов 2011: 56); *гла̀въ* (Зарово, Солунско) и др.

Общобългарско е и названието *ко̀съ* ж.: *Кос̀и́н ’е хи плетъ́м на плиткь́*. Лексемата се среща във всички български диалекти, като в нея се откриват акцентни различия – срв. *ко̀са*, характерно за западния, южния и части от североизточния диалектен ареал, а като дублет – и на по-широка територия (вж. БДА. ОТ. 2001: к № А 34). Освен с това значение в диалекта на село Долен с названието *ко̀съ* ж. се назовава и приспособлението за коситба.

Названието за чело е общобългарско – *челу́* ср., *чел’а́* мн.ч., срв. *чело́* (БТР 2012: 717).

Общобългарско е и названието *мо̀зак* м.: *Хич нѐма мо̀зак ейсо̀й чу̀л’ак*.

Като общо название за лице се употребява лексемата *о̀бръс* м.: *Изгу̀рил си ѝе о̀бръсьн*, срв. в БЕР *о̀браз* ‘човешко лице’ (БЕР, т. IV, 2012: 751). Това название е широко разпространено в диалектите, а в книжовния език се среща със значение: 1. Външните очертания, видът, изгледът на нещо; 2. Изображение (РБЕ, т. 11, 2002: 166-168). Според данните на обобщаващия том на БДА това название е отбелязано със значение ‘буза’, предимно за западния дял от българското езиково землище, като на север по р. Дунав достига и до Никополско, а на юг по поречията на Вардар и Струма – до

Солунско, а по поречието на Марица – до Дедеагачко (БДА. ОТ. 2001: к. № Л 72).

Названието за вежди в диалекта на с. Долен е *вèшкъ* ж., *вèшки* мн.ч. – фонетичен диалектизъм: *Изгүрил си йе йàтце вèшкин'е на сòбънъ*, срв. *вèжда*, *вèжки* от стб. (БЕР, т. I, 2007: 128; Мъжлекова 1990:56). Подобно название е отбелязано в много рупски говори – *в'èшка*, *вèзде* ‘вежди’ (Митринов 2011:145).

Названието *клèпкъ* ж., *клèпки* мн.ч. в диалекта има значение ‘клепач’ и ‘мигла’: *Мъскусу йма гул'үми клèпки*. Както вече бе показано, това е една диалектна лексема, еквивалентна по семантика и по мотивация на общобългарската дума *мигла*. От българските говори тя е заета в рум. – срв. *clipi* ‘мигам’ и производни от него (БЕР, т. II, 2012: 437-438). Лексемата *клèпч* със второ значение ‘мигла на око’ е разпространена в южнородопските говори – *кл'èпка*, *кл'èпкътъ*, *кл'èпки* ‘клепач’ (Митринов 2011: 145). И в родопския речник се среща същото название *клèпка* ‘клепач, мигла’ (Стойчев 1965: 187).

Общобългарски са и много от названията, назоваващи човешки органи, които се намират на главата:

– *òко* ср., *òчи* мн.ч. Очи. *Не вйди, майци, сас очин'е*, срв. *окò* (БТР 2012: 391). Названието е общобългарско и е характерно за всички диалекти – *òко*, *òку* (Митринов 2011: 145);

– *нус* м., *нүсв'е* мн.ч. Нос. Названието е общобългарско и се среща във всички диалекти – *нус*, *нуш* (Митринов 2011: 145);

– *үшо* ‘ухо’ ср. Ухо. Названието представлява фонетичен диалектизъм, срв. в други родопски говори – *үшо*, но *үсу*, *үса* (Митринов 2011: 146);

– *устà* ж. Уста. Общобългарско название;

- *зòп, зьп м., зòби, зьби мн.ч. Зьби. Зòбѝн 'е гу бул'ат, майци* (вж. БТР 2012: 209). Названието се среща във всички диалекти, но в някои ареали има различни фонетични варианти – *зон, зòби* и др. (Митринов 2011: 146);
- *кòтен зòп м., от стб. кьтънь* (вж. БЕР 1986: 232-233). И. Гаравалова отбелязва за родопските говори названия – *кòтен (зьп), кòт'ен зьп* (Гаравалова 2016: 95);
- *мадрèц,* срв. от стб. мждрьць. Често срещано название в родопските говори (вж. Гаравалова 2016: 96);
- *прèшни зòби мн.ч.* Предни зьби;
- *вен'èц м., вен'èц'е мн.ч. 'венец': Вен'èцън му ѝе йàтце надут* (срв. БТР 2012: 67);
- *йизѝк м., йизѝц'е мн.ч. 'език': Йизѝк'ен му ѝе син'* (вж. БТР 2012: 160). Названието е общобългарско и е характерно за всички диалекти – *изѝк, ѝезѝк* (Митринов 2011: 146);
- названието на буза в говора е общобългарско – *бўзь ж., бўзи мн.ч.: Бўзѝн 'е хи са кàт кьрпўзи,* срв. разпространението на названието *буза* в БДА. ОТ. к. № Л 72. В диалекта не е отбелязана лексемата *ланѝта* със значение 'буза', която се среща в южнородопските и в някои други рупски говори (Митринов 2011: 146).

За назоваване на гърло се употребява лексемата *гòрлу* ср.: *Гòрлу гу булѝ,* срв. в РБЕ *гьрло* ср., *гьрлà* мн.ч. 1. Мускулеста кухня, разположена зад устната и носната кухня, от която започват хранопроводът и трахеята у човека и животните; 2. Разг. Гръклян, дихателно гърло, ларинкс, както – *гьрло* 'началото на хранопровода и дихателната трьба', *гòрло* (Митринов 2011: 146), *гьрло* (БЕР, т. I, 2007: 303), както и Родопски речник *гьртл'ак* със значение 'гръклян' (Стойчев 1965: 149).

В диалекта на с. Долен за назоваване на *гръклян* се употребява словообразователният диалектизъм *гарчумалник м., гарчумалн'иц'е мн.ч.:* *Йадèме хи на хайвàнен'е гарчумалнец'ин'е,* виж *гьрчмак* 'гръклян' (БЕР, т.

I., 2007: 304), както и Родопски речник, където се посочва, че названието *гарчуман* е характерно за говорите в Златоград (Стойчев 1965: 143). Названието може би е мотивирано от глаг. действие *гърча* – срв. *гърча се* ‘извивам се, превивам се, свивам се’, от праслав. *кгъс* (БЕР, т.І, 2007: 304). В южнородопските български говори пък се среща названието – *гартлѝк*, *гъртлѝк* (Митринов 2011: 146).

Названието за ‘мъжец’ е *зѝполник* м. Може да се предположи, че то е мотивирано от действието *пълня* > производно от глагола *пѝлн’а*.

За назоваване на гласилки в диалекта се употребява названието *сливиц’е* мн.ч., което съвпада с общобългарското и е мотивирано въз основа на формата на съответния орган – *дрѝбни сливи*.

Със значение ‘небце’ в диалекта се употребява названието *нѝбо* ср. – словообразователен вариант на общобългарското *небце*.

В лексико-семантичната подгрупа повечето от названията са от общобългарския речников фонд. Отбелязани са някои названия с характерна мотивация като *клѝпкъ*, *гарчумалник*, *зѝполник* и др.

1.2. Названия на части от човешкото тяло

Повечето от названията, които назовават части от човешкото тяло, са общобългарски:

- *шѝйа* ж., *шѝйе* мн.ч.: *Шѝйанъ му ѝе гул’ума* (вж. БТР 2012: 731);
- *гърп* м., *гърбв’е* мн.ч.// *гѝрп* м., *гѝрпв’ѝ* мн.ч. (вж. БТР 2012: 113).

Фонетичният вариант *гѝрп* е по-характерен за традиционния говор – за говора на по-възрастните. Подобни названия, отразяващи различни фонетични различия, се срещат и в южнородопските говори – *гарб*, *гарп* (Митринов 2011: 149);

– *кѝрс*//*кърс* м. Кръст. Названието е общобългарско и се среща в почти всички диалекти;

- *рѝбру* ср., *ребрѝ* мн.ч.: *Мѝлей ребрѝнъ му са вѝдет*;

– *кòкъл’ м., кòкъл’е мн.ч.* Кост. Названието е отбелязано и в Родопски речник със същото значение – *кòкал’* (Стойчев 1965:188);

– *б̀искъ ж., б̀иски мн.ч.* Женска гърда. *Ни мòже да сàйе дèтену, òти хи са м̀учки б̀искин’е.* Названието е характерно за родопските говори, срв. Родопски речник *б̀иска* (Стойчев 1965: 129), както и при Митринов – *б̀иска, б̀иске* (Митринов 2011: 149);

– *кòсьм м., кòсме мн.ч.* Косъм. По тази особеност говора на с. Долен споделя особеностите на източнобългарските говори и на книжовния български език. За разлика от това за западните диалекти е характерна лексемата *влàкно* (БДА. ОТ. 2001: к. № Л 75).

1.3. Названия на крайници

Названието за ръка в говора на с. Долен е общобългарското название *рòкъ ж., рòки мн.ч.* // *р̀къ ж., р̀ки мн.ч.: Рòк̀ин’е му са й̀атце д̀леги.* Лексемата се среща във всички родопски говори – *рòка, ра̀к̀* (Митринов 2011: 147).

В диалекта са отбелязани и следните названия за части на ръката:

– *п̀орст м., п̀орст’е мн.ч.* // *п̀ърст м., п̀ърст’е мн.ч.* Пръсти на ръце и крака. Названието е характерно за повечето родопски говори – *порст* (Митринов 2011: 147);

– *гул’ум п̀орст, п̀ърст* със значение ‘палец’;

– *д̀лèг п̀орст, п̀ърст* със значение ‘показалец’;

– *нòкт м., нòкт’е мн.ч.* със значение ‘нокът’. Названието е общобългарско (срв. БТР 2012: 376) и се среща във всички диалекти – *нохт, нехт* (Митринов 2011: 147);

– *к̀иткъ ж., к̀итки мн.ч.* Китка на ръката. *Нав’а̀хналъ си й̀е к̀иткънъ.* Със същата лексема в говора се назовава и цвете – *к̀иткъ ж., к̀итки* ‘цветя’: *Ув’а̀хна̀ли хи са к̀иткин’е.* В диалекта се проявяват същите отношения на омонимия, както в книжовния език (РБЕ, т. 7, 1993: 432-434);

– *пригъшитъ* ж., *пригъшит’е* мн.ч. Шепа. *Клѝй ми аннѝ пригъшитъ бамбѝн’е*, срв. *пригаща* ‘шепа с две ръце’ (БЕР, т. V, 1999: 705), както и в Родопски речник *пригъшита, пригѝшита* със значение ‘две шепи заедно, свити като паничка’ (Стойчев 1965: 249). Вероятно мотивацията на названието в диалекта на с. Долен е свързана с действието *прегръщам, хващам*;

– *мишницъ* ж., *мишниц’е* мн.ч. Подмишница. Названието е общобългарско (срв. БЕР, т. IV, 2012: 143);

– *ра̀му* ср., *ра̀ма* мн.ч. Рамо на ръка. *Зѝдени хи на ра̀моту*. Названието е общобългарско (вж. БТР 2012: 545) и се среща и в други диалекти – *ра̀мо, ра̀ма* (Митринов 2011: 147).

Названието за юмрук в диалекта е *кукѝдъ* ж., *кукѝд’е* мн.ч., срв. в БДА. ОТ. карта № Л 74, където се посочва, че думата е разпространена в централните родопски говори – Смолянско. В БЕР също е отбелязано названието *кукѝда* със значение ‘плесник, юмрук’ от гръцки произход (БЕР, т. III, 2012: 97, 98). Мотивацията на названието в диалекта вероятно е свързана с кръглата топчеста форма на обекта. Подобно название е отбелязано и в южнородопските говори – *кукѝда, какѝда* (Митринов 2011: 147).

Названието за шамар в говора е *плесниѝцъ* ж., *плесниѝц’е* мн.ч.: *Плесниѝц’е ше ѝма, ѝку пѝдѝвѝш*, срв. в БДА *плесниѝца* ‘плесница, шамар’ (БДА. ОТ. карта № Л 73). Названието е мотивирано от глаголното действие *пляскам*, срв. *плесниѝк* ‘удар по буза с ръка’ (БЕР, т. V, 2012: 389-391). Подобно название е отбелязано в южнородопските говори – *плешниѝца, плесниѝца* (Митринов 2011: 148).

Названието за крак в диалекта на с. Долен е *но̀гъ* ‘крак’ ж., *но̀ги* мн.ч.; умал. *но̀жѝнка*: *Но̀жѝнкин’е са му ѝѝтѝце крѝпи* (срв. БЕР, т. IV., 2012: 673 *но̀га* ‘крак’, ‘част от тъкачен стан’) и в Родопски речник *но̀га* със значение ‘крак’ (Стойчев 1965: 221). Както посочва Ст. Стойков, това е

общославянска лексема, разпространена в западния и в южния дял на българското езиково землище (Стойков 1993: 303; к. № 2; БДА. ОТ. карта № Л 69).

В диалекта на с. Долен като части на крака са отбелязани следните названия:

– *бут* м., *бѹт* 'е мн.ч. 'бедро': *Бѹт* 'ен 'е хи са йа̀тце дебѣли, срв. в БЕР *бут* 'бедро, кълка' (БЕР, т. I., 2007: 92). Названието е общобългарско и се среща във всички диалекти – *бут* (Митринов 2011: 148);

– *кул*'ану ср., *кул*'ана мн.ч. Коляно. *Бул*'ат хи *кул*'ананъ. Общобългарско название (вж. БТР 2012: 269), което е характерно за повечето диалекти – *кол*ано, *кол*ено, *кул*ена (Митринов 2011: 148);

– *худ*ил 'у ср., *худ*ил 'а мн.ч. Стъпало. *Худ*ил 'уну гу бу̀ли, срв. *ход*ило (БТР 2012: 703). Названието е общобългарско и мотивирано от глагола *хòдѣм* несв.;

– *п*'атъ ж. Пета на крак. Названието представлява фонетичен диалектизъм, в който личи широк рефлекс на мястото на стб. *л* под ударение (срв. БЕР, т. V, 2012: 191, 192);

– *къл*чек м. Глезен на крак. Мотивацията на названието е свързана с действието *къл*чем несв. със значение 'извивам, измествам си глезена', срв. *къл*ча (БЕР, т. III, 2012: 192);

– *пѹш*тъл м. Прасец на крак. Названието е отбелязано в Родопски речник *пѹш*тал (Стойчев 1965: 236), (срв. БЕР, т. V, 1999: 281).

Повечето от отбелязаните названия в групите са от домашен произход, те са общобългарски и са с непрозрачна от съвременна гледна точка мотивация. С прозрачна от съвременна гледна точка мотивация могат да се посочат названията – *худ*ил 'у, *пригъ*штъ, *плес*ниѹъ. Между названията от лексико-семантичните групи се отбелязва семантично отношение цяло – част, напр. *снагъ* се явява цяло по отношение на частите – *гърп*, *шиѹа*, *рѹкъ*, *ногъ* и др.

1.4. Вътрешни органи

Общото названиее на бял и черен дроб в диалекта на с. Долен е *джигèр* м., *джигèр'е* мн.ч.: *Йàтце гàлем джигèрен*.

Отбелязани са следните названия на вътрешни органи:

– *дреп* м. Дроб. Тази лексема служи за образуване на сложните названиее – *б'ал дреп*; *чърън дреп*: *Б'ал'ен* и *чърнен дреп* на *хайвàнен'е хи йадèм* (срв. БЕР, т. I, 2007: 430). Названието *дреп* е отбелязано в Родопски речник със значение ‘черен или бял дроб на животно’ (Стойчев 1965: 154). Подобни названия са отбелязани и в южнородопските говори – *др'ен*, *б'ал дреп*, *чàран дреп* (Митринов 2011: 148);

– *бубрек* м., *бубрец'е* мн.ч. Бъбрек. *Бубрец'ен'е гу бул'ат*, (вж. БТР 2012: 59). Лексемата е отбелязана в Родопски речник – *бубрек*, *бубрак* (Стойчев 1965: 133) и се среща в останалите диалекти с различни фонетични варианти;

– *сòрце*, *сърце* ср., *сòрца* мн.ч. Сърце. *Пу сòрце на мèсту*. Лексемата е общобългарска (вж. БТР 2012: 631) и се среща в много други говори – *сòрце* (Митринов 2011: 148);

– *кòрф*, *кърф* ж., *кòрв'е*, *кърв'е* мн.ч. Кръв;

– *курèм* м., *курèм'е* мн.ч. Корем. *Курèмън му йе йàтце гул'ум*. Названието е общобългарско и се среща във всички диалекти – *корèм* (Митринов 2011: 148);

– *пòп*, *пъп* м. Пъп. Названието представлява типичен за родопските говори фонетичен диалектизъм (срв. БТР 2012: 523; БЕР, т. VI, 2012: 61-63). Лексемата се среща във всички родопски говори – *поп* (Митринов 2011: 148);

– *жìль* ж., *жìли* мн.ч. Кръвоносен съд; Сухожилие. *Сфàна ми са жìльсъ*, от стб. *жила* (Мъжлева 1990: 76);

– *търбу̀х* м., *търбу̀с'е* мн.ч. Стомах. Общобългарско название, срв. *търбу̀х* ‘стомах на преживно животно; голям корем’ (БТР 2012: 664);

– *чѝрвеу* ср., *чирвѝ* мн.ч. Черво. *На кра̀вин’е хи ѝадѝм чирвѝнѝ.* Названието е характерно за всички български диалекти, срв. *червѝ* със значение ‘черво, дълга еластична трѝба у човек или животно, по която минава и се усвоява храна’ (БТР 2012: 718);

– *сплѝнѝ ж.*, *сплѝн’е* мн.ч. Далак. *Їѝтѝце гѝлем сплѝнѝ.* Названието е характерно за родопските говори, срв. *сплѝна* (Стойчев 1965: 271), както и *сплѝна* диал. (БЕР, т.VII., 2010: 393). Подобно название е отбелязано и в южнородопските говори – *сплѝна* (Митринов 2011: 149);

– *жѝдѝл’чкѝ*, *жѝл’чкѝ ж.* Жлѝчка. Названието представлява фонетичен диалектизъм, типичен за родопските говори, срв. в Родопски речник *жѝдѝл’чка* (Стойчев 1965: 159);

– *пикѝл’ник* м. Пикочен мехур. Названието е мотивирано от извършваното действие *пѝкѝм* несв. със значение ‘пикая’, срв. и Родопски речник, където е отбелязано названието *пикѝл’ник* със значение ‘мѝжки полов орган’ (Стойчев 1965: 234).

1.5. Названия, свързани с отделителната и половата система

Названието за пот в диалекта на с. Долен е *знѝй ж.*, срв. разпространението на лексемата в БДА. ОТ. к. № Л 76, където се посочва, че названието е характерно за Югоизточна България.

Названието за урина е *пѝкѝл ж.* Лексемата е мотивирана от действието *пѝкѝм* несв. Тя е характерна за родопските говори – срв. *пѝкло* ‘пикоч’ (Стойчев 1965: 234).

За назоваване на задник служи лексемата *гош*, *гѝш* м. Общобългарско название.

Названието на тестиси е *мѝду*, *мѝду*, *мѝде*, *мѝде* ср. – общобългарско название.

За назоваване на penis се употребява лексемата *чур* м.

Названието на vulva е *п̀уткѣ* ж. Общобългарско название – *п̀утка* (Митринов 2011: 149).

Названието за матка в говора е *йат̀ак* м. Подобно название е отбелязано и в южнородопските говори *йет̀ак* (Митринов 2011: 149).

Повечето названия от групите са от домашен произход, те са общобългарски и с непрозрачна от съвременна гледна точка мотивация. Някои от номинациите се отличават с фонетични или акцентни варианти. Срещат се и названия с прозрачна от съвременна гледна точка мотивация, напр. *пика̀л'ник*, *гарч̀умалник* и др. Като специфични диалектни названия могат да се определят – *п̀иклъ*, *чур*, *худ̀ил'у* и др.

2. Характеристика на човека

2.1. Названия, назоваващи човек според полови и възрастови различия

Названията от тази лексико-семантична група най-често са от домашен произход, формирани на базата на българската лексика, която е в основата на местния говор. Затова и повечето лексеми са от общобългарския речников фонд.

Общото название за същество, което има способност да мисли, говори и да живее обществен живот, е *чул'̀ак* 'човек' м.: *Чул'̀акан йе нах кул̀ибънъ ут̀ишъл*, а за мн.ч. – *чул'̀аци* мн.ч.: *Мл̀огу са чул'̀ацисе ф̀ьф сел̀усу*. Лексемата е производна от стб. ЧЛОВЪКЪ и представлява фонетичен диалектизъм. В останалите диалекти названието е разпространено с различни фонетични варианти – *ч'у̀в'̀ек*, *ч'у̀в'̀ак*, *ч'ул'̀ак*, *чул'̀ак*, *чил̀ек*, *чул'̀ек*, *чул̀ек* (Антонова-Василева, Митринов 2011: 344). Подобни названия са отбелязани в речника на Т. Стойчев – *чул̀ек*, *чил̀ек* (Стойчев 1965: 303). Освен това в някои говори са отбелязани форми за мн.ч. – *чул'̀аци*, *чул'̀еци* *чул'̀ацит̀е*.

В диалекта на с. Долен названието *чил'̀ак* м. се употребява за назоваване на съпруг, мъж, с фонетична промяна на *у > и*: *Чил'̀акън ми йе*

работник. В книгата „Българска семейно-родова лексика. Енциклопедичен речник” авторите посочват, че думата има значение ‘мъж спрямо жена, която е в брачна връзка; съпруг; разг. диал. в различни облици като синоним на съпруг, мъж’ среща се по цялото българско етнокултурно и езиково (диалектно) землище (Холиолчев, Младенов, Радева 2012: 698). В речника на Н. Геров (Геров, т. V: 557) също е отбелязано *човек* със значение ‘мъж, стопанин, съпруг’, както и в РСБКЕ (т. III: 627) – срв. ‘с притежателно местоимение – мъж, съпруг’.

Характерно е, че за назоваване на множество хора в диалекта се употребява както названието *инс̀ан* м.: *Млòгу е инс̀анъс фьф сел̀усу*, срв. в БЕР *инс̀ан* ‘свят’; ‘народ, народност’ от тур. *insan* (БЕР, т. II, 2012: 81), така и сложното название *джих̀ан л̀уде* със значение ‘свят люде’: *Джих̀ан л̀уде ùмат хайв̀ан’е < с̀иһан* – през тур. от пер. ‘свят, вселена’ (ТБР 1962: 87); (вж. БЕР *люде, люди* ‘хора’ (БЕР, т. I, 1971: 549; т. III, 2012: 577). Названието *инс̀ан* със значение ‘множество хора’ е отбелязано в южнородопските говори (Митринов 2011: 140). Номинацията е разпространена сред населението от мюсюлманско вероизповедание, където влиянието на турския език е по-силно. Същевременно нейната употреба съответства на общобългарската тенденция за назоваване на това понятие с една по-различна лексема – срв. в книжовния език *хора* < гр. *χώρα* (Младенов, Ст. 1941: 670).

За назоваването на човек от мъжки пол се употребява субстантивираното прилагателно *м̀ску* ср., *м̀ски* мн.ч.: *Врит м̀скин’е са дьл̀ече*.

За назоваване на човек от женски пол в диалекта се употребява субстантивираното прилагателно *ж̀ен̀ику* ср., *ж̀ен̀ики* мн.ч., успоредно с лексемата *ж̀ень*. Названието е общобългарско и се среща в почти всички диалекти – *ж̀ена, ж̀ан̀а* (Митринов 2011: 140).

За назоваване на малко дете от 1 до 7-годишна възраст в говора се употребява названието *макс̀ун* м., умал. *макс̀унче, макс̀ун’е* мн.ч.: *Ам, ùма*

максун'е, майци. В БЕР е отбелязано названието *максу̀м* 'дете, бозайниче' (Велинград), от тур. вариант *mahsul* (БЕР, т. III, 2012: 622), в Родопски речник е отбелязано названието *максу̀м* (Стойчев 1965: 203). Наред с това название успоредно се използва и лексемата *д'ете* ср. в речта на по-младите жители: *На мѝжу д'етену*.

Названието за дете от 7 до 14 год. възраст е *д'ете* ср., *дѝца* мн.ч., умал. *дечѝнки*: *Деца̀нъ хи ка̀ра нах майцих. На бу̀ка дѝтену ѝе му̀чку*. Названието е общобългарско и се среща във всички диалекти – *д'ете, дѝт'о* (Митринов 2011: 140).

За назоваване на дете от женски пол в диалекта на с. Долен се употребява съставното название *жѝнцику д'ете*: *На ѝйку са руди жѝнцику д'ете*.

За назоваване на дете от мъжки пол се употребява лексемата *к̀пел* м., заедно с гальовното название *к̀пелче* ср.: *Бу̀ка ѝма к̀пелче*, срв. *ко̀пѝле* 'малко момче' (БЕР, т. II, 2012: 613), както и Родопски речник *к̀пеле* със значение 'момче' (Стойчев 1965: 190). Същото название за момче е отбелязано и в южнородопските говори – *к̀пел, к̀пеле* (Митринов 2011: 140).

Названието за извънбрачно дете в диалекта е *ш̀умник* м. В Родопски речник са отбелязани названията – *ш̀умник, ш̀улек* със значение 'извънбрачно дете' (Стойчев 1965: 307). Названието е отбелязано и в южнородопските говори – *ш'̀умник* (Митринов 2011: 141).

Названието на девойка в говора е *м̀омъ* ж., *м̀оми* мн.ч.: *Їа ѝмам анна̀ м̀омъ за жѝнен'е*. Общобългарско название, характерно за повечето диалекти.

Номинацията за ерген в говора е *ѝуна̀к* м., *ѝуна̀ц'е* мн.ч.: *Уха̀, ѝмам м̀логу ѝуна̀ц'е, кутрѝну са женѝн'е*.

Характерни в диалекта са и названията за възрастни хора – *ста̀ркъ* ж. 'възрастна жена, баба' и *ста̀рку* ср. 'възрастен човек, дядо': *Мѝжути ѝе у*

стàркъ. Стàркунум ÿе ÿàтце бòлну, мàйци. Названията са мотивирани от възрастта на човек като се основават на семантичния признак *стар*, срв. в БЕР *стàрка* със значение ‘баба’, *стàрко* диал. ‘брат на бащата’. Лексемите са характерни и за други родопски диалекти – *стàрко, стàрка* в южнородопските говори (Митринов 2011: 141).

Между лексемите, назоваващи човек в говора на с. Долен, се срещат и лексеми от чужд произход. Повечето от тях са с непрозрачна от съвременна гледна точка мотивация. Интерес представляват лексемите, мотивирани от прилагателното *стар* за назоваване на възрастен мъж и жена – особеност, която е често срещана в диалектите и в разговорната реч. Проявява се общобългарската тенденция за употреба на различни лексеми за назоваване на понятието ‘множество хора’. Между членовете на тази лексико-семантична група се изграждат родово-видови отношения, в които семантичното ядро се явява прототипът на общото родово понятие – *чул’ак* (*инсàн, джихàн л’уде*) се явява родово по отношение на видовете *мòску – жèнцуку; стàрку – стàркъ; максун – дèте – кòпелче – жèнцуку дèте; йунàк – мòмъ*. Във видовете названия, които са с прозрачна от съвременна гледна точка мотивация, се открояват признаци, свързани с пола *мòску – жèнцуку, жèнцуку дèте* и с възрастта *стàрку – стàркъ*. Мотивация свързана с възрастта се открива и в названието *йунàк* < от корен *йун-* (вж. Младенов 1941: 700), отбелязан в диалекта и при названията на животни – срв. *йиницъ* ‘юница’, запазен и в българското книжовно *юноша*.

2.2. Семейство

2.2.1. Названия за кръвно родство и родство по сватовство

Към тази лексико-семантична група са включени всички отбелязани названия, назоваващи кръвно родство и роднински названия по майчина и по бащина линия. Концептът семейство и неговите разновидности в българските диалекти е разгледан от М. Китанова в монографията –

„Етнолингвистични етюди” (Китанова 2010: 135). В книгата авторката разглежда различните названия на баща, майка, леля и т.н. в българските диалекти.

За назоваване на баща в говора на с. Долен, Златоградско се употребява лексемата *бубайко*, *убайко*, м., *убайци* мн.ч.: *Йа ймам бoлън убайко. Убайквусу м'асту йе мeне*. Звателната форма за баща или свекър в говора е *убо*, *убал*: *Убал, кина ше къснии?* Названието *бубайко* се е развило от тур. дума *baba* ‘баща’ (БЕР, т. I: 23), бълг. диал. *боба* и вар. *буба* диал. *бубалко*, с разширена наставка *-алко*, най-вероятно като начална звателна форма, придобила и нарицателна функция, срв. и *бубаль* и *бубаль*“ (Холиолчев, Младенов, Радева 2012: 106) от турски в българските диалекти *буба – бубал*, *бубальо*, *babalik – бабалък*. В почти всички родопски говори се среща названието – *бубайко*, *бобайко*, *бубайка* ‘татко, баща’, *убайка*, *байко*, както и лексемата *бoба* със значение ‘баща’ (Митринов 2011: 141). Единствено различна е лексемата в Драмско и Сярско – *таткув'е*, *татка* (Антонова-Василева, Митринов 2011: 304).

Названието на майка в диалекта е общобългарското название *майкъ* ж., *майци* мн.ч.: *На майкъ йе ейсѳ къшитъ*. Лексемата образува и звателна форма, производна от *майа*: *Майал*, *йала ейтѳ*. Названието майка се среща във всички български диалекти *майка* и звателна форма *майу* ‘майка’ (Антонова-Василева, Митринов 2011: 170). Същевременно прави впечатление, че в с. Долен не е отбелязана лексемата *на̀на*, която е от звукоподражателен произход и се среща често в говора на българите мюсюлмани (вж. БЕР, т. 4, 2012: 487).

Общобългарско название в диалекта е названието за дядо – *д'а̀ду* ср.: *Д'а̀дунум йе йа̀тце вазмoжен*, срв. с общобългарската лексема дядо (БТР 2012: 157). Названието се среща във всички български диалекти – *д'а̀до*, *дѐдо*, *да̀до* и др. (Митринов 2011: 141).

В говора на с. Долен се използва и названието *ба̀бъ* ж.: *Ба̀бъсь* *йе* *й̀а̀тце* *п̀р̀иста̀лъ* ‘добра’ (вж. БТР 2012: 31). Лексемата е общобългарска и се среща в други диалекти – *ба̀ба*, *ба̀бо* със значение ‘баба’ (Митринов 2011:141).

За назоваване на син и дъщеря в диалекта на с. Долен се употребяват общобългарски названия:

– *с̀и́н* м., *с̀и́нв’е́* мн.ч. Син. *С̀и́нън* *хи* *йе* *нах* *д̀ру̀ги* *да̀рж̀е́ви*;
– *д̀о̀штер’а* ж., *д̀о̀штер’е* мн.ч.: *Д̀о̀штер’асъ* *хи* *йе* *ж̀е́не́нъ* *у* *Ту̀па̀лвин’е*. *Д̀о̀штер’ен’е* *хи* *са* *уж̀е́не́ни* *д̀ру̀га̀д’е*. Отбелязаните названия се срещат и в други диалекти – *с̀и́нъ*, *с̀и́нв̀е́* ‘син, мъжка рожба’ (Антонова-Василева, Митринов 2011: 283); *с̀и́н* (Митринов 2011: 141); *да̀штер’а̀*, *дѐштер’а̀* ‘дъщеря’, *д̀о̀штере* (Митринов 2011: 141), а в Драмско и Сярско *д̀ъш’тер’ѝта*, *д̀ъшт’ер̀и́т’е* ‘дъщеря’ (Антонова-Василева, Митринов 2011: 79).

Названията за *внук* и *внучка* в диалекта на с. Долен също са общобългарски, с фонетични варианти *ф̀ну́к* м., *ф̀ну̀ц’е́* мн.ч. Внук; *ф̀ну̀чкъ* ж. Внучка: *Ф̀ну̀цин’е* *са* *пу* *гр̀ъд̀о̀вен’е*. В някои родопски диалекти се срещат и сложни названия, развити със заемка от турски *тору̀н* < *torun* ‘внук, внучка’, *ту̀ру̀н* *ко̀пел* ‘внук’ от тур, *ту̀ру̀н* *мо̀ма* ‘внучка’ (Митринов 2011: 141).

За назоваване на по-голям брат или батко в диалекта се употребява общобългарското название *ба̀т’у* м.: *Ба̀т’у* *Ахмет* *йе* *сас* *к̀ра̀вин’е*, характерно за речта на по-младото поколение. Названието *бу̀ба̀бу́лум*, *бу̀ба̀бу́м* ‘бащин брат’: *Бу̀ба̀бу́м*, *де* *по̀ши* *сас* *му̀лену* се употребява при по-старите хора (вж. БЕР, т. I, 2007: 36). В по-голяма част от родопските говори се среща названието – *ба̀т’о* (Митринов 2011: 141).

При обръщение в говора се използва звателната форма *ба̀т’ел*: *Ба̀т’ел*, *хъ* *зе́ми* *ха̀ркмъсь*. Освен това в речта на по-младите жители се

употребява общобългарската лексема *брат* м., *брàтв'е* мн.ч., а в речта на по-старото поколение названието *бубàбум*.

Названието за сестра в говора е *бу̀ка* ж. ‘кака, по-голяма сетра’, *бу̀ки* мн.ч.: *Йа̀ ймам бу̀ка. Бу̀кал, хъ клàй мисìр'ес*.

За назоваване на майчина и бащина сестра в диалекта на с. Долен служи названието *лèл'а* ж.: *Лèл'а Кìша̀ йма и кра̀въ, и му̀л'е*, производно умалително *лèлкъ*: *Йа̀ ймам две лèлки* (срв. БТР 2012: 298). Названието е общобългарско и се среща в Драмско и Сярско (Антонова-Василева, Митринов 2011: 165).

Макар и по-рядко в диалекта се употребява и названието *мѝца* ж. Леля. *Мѝца̀ йе нах ку̀либънъ*. Подобни названия за леля са отбелязани и в южнородопските говори – *лèл'о*, *лèлка*, *мѝца* < *мѝийци* < *мѝжуйца* – със значения ‘съпруга на брат на бащата’; ‘съпруга на по-възрастен брат на съпруга’ (Холиолчев, Младенов, Радева 2012: 369), (Митринов 2011: 142).

Названието за чичо в говора на с. Долен е *мѝжу* м.: *Мѝжу Ахмет ни спѝра да ра̀бути*, срв. названието *мѝжо*, *мѝджо* със значение ‘брат на баща, чичо’ (Холиолчев, Младенов, Радева 2012: 363). В говорите в югоизточния дял на българското езиково землище думата *чѝч'у* със значение ‘чичо, брат на бащата’ е отбелязана в Сярско (Антонова-Василева, Митринов 2011: 344). В южнородопските български говори също се наблюдават подобни названия – *ка̀лèко* ‘лелин съпруг, свако’, както и *амѝджо*, *мѝжо* със значение ‘чичо, мъж на леля’ (Митринов 2011: 142).

За назоваване жената на чичото в диалекта се употребява названието *ѝнге* ж. ‘жена на брат, чичова жена’: *Фъ̀ф ейс̀ф к̀шитъ̀ йе ѝнге Ахмèтца. Пу тар̀лин'ѐ йе са̀му ѝнге*, срв. *ѝнге* ‘стрина’ от тур. диал. *уенге* със значение ‘братова жена, снаха’ (БЕР, т. II, 2012: 76), както и в Родопски речник *ѝнге* ж. ‘стрина’ (Стойчев 1965: 172).

Названието за съпруг на бащина сестра в говора на с. Долен е *к̀лèку* м.: *К̀лèкал, де по̀диш*, срв. *ка̀лèко* ‘лелин съпруг, свако’ (БЕР, т. II., 2012:

163), в Родопски речник *калѐко* (Стойчев 1965: 179), в Драмско и Сярско – *калѐко*, *кал'ѐку* ‘мъж на леля’ (Антонова-Василева, Митринов 2011: 134), както и в южнородопските говори – *калѐко* (Митринов 2011: 142).

Названието за майчин брат в диалекта е *уйку* м. ‘вуйчо’: *Кр̀авин'е са на уйку. Фьф г̀орнань м̀халь са учин̀а и уйку*, което съответства на фонетичния вариант *уйчо*, широко разпространен в българските диалекти (Холиолчев, Младенов, Радева 2012: 668). В Родопски речник също е отбелязано названието *уйко* м. със значение ‘вуйчо’ (Стойчев 1965: 285).

Названието за съпругата на вуйчото в говора е *учин̀а* ж.: *Учин̀а б̀ъркь мл'аку*, срв. *учина* ‘съпруга на брат на майка’ (Холиолчев, Младенов, Радева 2012: 677), както и Родопски речник *учин̀а* ж. със значение ‘вуйна’ (Стойчев 1965: 288). Като еквивалент на названията *уйко* и *учин̀а* се явяват общобългарските думи – *вуйчо*, *вуйна*. Подобни названия са отбелязани и в южнородопските говори – *уйко*, *учин̀а*, *учина* (Митринов 2011: 142), както и в говорите в Драмско и Сярско – *уйка*, *уйко*, *уйк̀а* ‘вуйчо’, *учин̀а* ‘вуйна’ (Антонова-Василева, Митринов 2011: 48).

Названието за братовчеди от майчина сестра в говора е *лелвин'е дец̀а*: *Сев'е са лелвис'е дец̀а*, а за назоваване на ‘братовчеди от майчин брат’ се употребява названието *уйквин'е дец̀а*: *Пу Софийа са уйквин'е дец̀а*.

Названието за племенник е *уйкув син* м., а за племенница *уйкв̀ь д̀оштер'а* ж.

За назоваването на близък роднина, роднини в селото успоредно се употребяват две названия, в речта на по-младите жители се използва названието – *в̀тْرِешен* м., *в̀тْرِешни* мн.ч.: *В̀тْرِешни сме сас Ахм̀етца*. Докато при по-старите хора се среща названието – *тар̀аф*, произв. *тар̀афски*: *Не сме, м̀айци, тар̀аф сас н̀ехи*. Названието *тар̀аф* е отбелязано в Родопски речник със значение ‘сродник, свой, род’ (Стойчев 1965: 276). Лексемата *в̀тْرِешен* е отбелязана и в южнородопските говори – *в̀дтْرِешен*, *в̀т̀тْرِешен*, *в̀ат̀тْرِешен* ‘близък роднина’ (Митринов 2011: 142).

Основните названия в диалекта са предимно общобългарски с непрозрачна от съвременна гледна точка мотивация, но се срещат и диалектни названия от чужд произход като *бубайко*, *бука*, *мижу*, *инге* и др. Някои роднински названия на лица от женски род са производни от съответните названия за мъже – срв. *уйку*, *учина*. Характерно е образуването на сложни названия за назоваване на братовчеди – *лелвин 'е деца*, *уйквин 'е деца*, както и употреба на лексема, мотивирана от понятието *вътре* за назоваване на близък роднина – *вътрешен*.

2.2.2. Названия, свързани с годеж и сватба

В тази лексико-семантична подгрупа са отбелязани названия, които са свързани с годежа и сватбата в едно семейство.

За назоваване на любим мъж или жена се употребяват названията *гъл'ник* м., *гъл'ниця* ж.: *Севе са гъл'ници*. Лексемите са се развили от глагола *гъл'ам* несв. 'обичам': *Йа гъл'ам йа̀тце мон чил'ак*, (срв. БЕР, т. I, 2007: 228), както и Родопски речник *гъл'ам* със значение 'обичам, любя' (Стойчев 1965: 142). От глагола *гъл'ам* се образува и отглаголното съществително име *гълене* ср. със значение 'любов', срв. *галѝло* със значение 'обичане, любене' (Стойчев 1965: 142). Тези названия са характерни за родопските говори – *гъленик*, *гъл'ник*, *гъление*, *галѝло* (Митринов 2011: 143). Така родопският район се разграничава на диалектно равнище по разпространение на лексеми от лексико-семантична група, означаващи *обичам*, *обич*, *любов*, *любим* и т.н., мотивирани от глагола *гъл'ам* > *гъля*. Освен тази лексема в диалекта се използва и глаголната форма *бендѝсвѝм* несв. със значение 'харесвам, одобрявам' заемка от турски: *Ал хи бендѝсвѝш ейнеф л'уде*, (срв. БЕР, т. I, 1971: 42) и Родопски речник *бендѝсвам* със значение 'харесвам, одобрявам' (Стойчев 1965: 128).

Както вече бе отбелязано, названието за девойка в говора е *мѝмъ* ж., а за ерген *йунѝк* м.: *Фѝф селѝсу йма млѝгу мѝми и йунѝц 'е за жѝнен 'е*.

Традиционни за родопския ареал и за диалекта на с. Долен са названията за сватовници – *мумàри* мн.ч., *мумàр* м.: *Мумàри ша духудът вечèръс*, срв. в Родопски речник *момàр* със значение ‘пратеник на момчето да иска момата’ (Стойчев 1965: 209); (БЕР, т. IV, 2012: 328). Названието *мумàр* е мотивирано от същ. име – *мома*.

Интерес в диалекта на с. Долен представлява успоредната употреба на глаголите със значение ‘сгодявам се’ – *глав’а* и *венчàйа*: *Имàмън ше хи венчàйе* и причастието *венчàни* със значение ‘сгодени под ръководството на Имам’: *Ухà, венчàни са ейсèф*. Може да се предположи, че отбелязаната глаголна форма *венчàйа* в говора е по-нова и се среща в речта на по-младото поколение.

За назоваването на годеник и годеница в селото се употребяват названията *главенìк* м., *главенìцъ* ж. Подобни названия се срещат в южнородопските български говори (Митринов 2011: 143). Лексемите в диалекта са мотивирани от действието *главя се*.

Названието за сватба в диалекта е *женìлкъ* ж.: *Сòвечер ше ìма женìлкъ*. Посоченото диалектно название е мотивирано от глаг. действие – *женя се, ставам жена*, производно от *жена*. Подобни са названията и в южнородопските български говори за женитба – *жèнение, жòнение; свàтбъ, ж’енìлка* и др. (Митринов 2011: 143).

За назоваване на булка, младоженка в говора на село Долен служи лексемата *нив’àста* ж.: *Вечèръс уйкути ше пойма нив’àста*.

Названието за младоженец е общобългарско – *зет* м.

Както бе отбелязано номинацията за съпруг в говора на с. Долен е *чил’ак* м., *чил’аци* мн.ч.: *Чил’акън ми ìе на рабутъ*. В български тълковен речник лексемата *човèк* се среща с разговорно значение ‘мъж’ (БТР 2012: 722). Подобно название е отбелязано и от Г. Митринов в южнородопските говори – *чул’ак, чилèк* (Митринов 2011: 140). В речника на Н. Геров (Геров, т. V, 1978: 557) също е отбелязано *чловек* със значение ‘мъж, стопанин,

съпруг’, както и в български тълковен речник (948-949) – срв.: ‘с притежателно местоимение – мъж, съпруг’.

Интерес в диалекта на с. Долен представлява названието за съпруга, като в речта на по-младото поколение се употребява названието *жѐнъ* ж., *жѐни* мн.ч.: *Мòсъ жѐнъ ѝе фѣф џѐхън*. А при по-старото поколение се употребяват названията *б̀улла*, *б̀улка* ж. със значение ‘съпруга, омъжена жена, която носи забрадка’. Това название се употребява и при обръщение: *Б̀улла Айшъл, пòдай ми х̀аркмин’е*. *Б̀улка Нефъл, ѝ̀ала џ̀тре нах нам*. Обикновено в речниците названието се отбелязва със значение ‘туркиня, кадъна’ – срв. *б̀ула* (БЕР, т. I, 2007: 88; Геров, т. I, 1975: 89, РРДД, 1974: 45).

Названието за снаха в диалекта е *нив’̀аста* ж.: *Нив’̀аста ѝ̀ма тит’̀ун*. Същата лексема се употребява в говора и със значение ‘булка’: *В̀елку ша по̀йма сов̀ечер нив’̀аста*. *Фѣф с̀елусу ѝ̀ма млòгу нив’̀асти*; *Веч̀еръс џ̀йкуту ше по̀йма нив’̀аста*, срв. невяста ‘булка в деня на сватбата; снаха спрямо по-възрастните роднини на мъжа’ (БТР 2012: 365). Подобно е названието в говорите в Драмско и Сярско – *нев’̀аста*, *нив̀ѐста* със значение ‘младоженка, булка’ (Антонова-Василева, Митринов 2011: 204).

В диалекта на село Долен няма специално название за свекър, а се употребява названието със значение „татко” – *буб̀айко* и *уб̀ал* – звателна форма < *уб̀айко*: *Буб̀айко ѝ̀е нах колибанъ*. *Уб̀ал, ал ше к̀с̀ниш џ̀урт?*

Названието за свекърва е както и за майката – *м̀айкъ* (виж по-горе): *Уб̀ал, де е м̀айкъ*, както и в звателна форма – *м̀айа* > *м̀айал*: *М̀айал, ѝ̀ала?*

За назоване на вдовец и вдовица се използват лексемите *здов̀ец* м. и *здов̀ицъ* ж., които представляват фонетични диалектизми, срв. в Родопски речник *здов̀ица* със значение ‘вдовица’ (Стойчев 1965: 168).

Названието за разведен мъж в диалекта е *буш̀та* м., а за разведена жена – *изф̀иренъ жѐнъ* ж.

Названието за бременна жена е *т̀ешкъ* ж., срв. лексемата в Родопски речник *т̀ешка* > *т̀ошка* със значение ‘бременна жена’ (Стойчев 1965: 280).

За назоваване на родилка служи названието *руждѐл'ницѝ* ж., срв. в Родопски речник *рождѐл'ница* със значение 'родилка' (Стойчев 1965: 259).

В разгледаната лексико-семантична група интересни са названията с ясна вътрешна форма като *гàл'ник*, *женѝлкѝ*, *мумàри* и др. Успоредната употреба на две названия за назоваване на едно и също понятие се дължи на възрастовите различия между жителите, поради което в речта на по-старото население преобладават названия от турски произход. Освен това заради мюсюлманското вероизповедание се дължи отсъствието на специални названия за свекър и свекърва. Като специфично диалектно название може да се определи названието за разведен мъж *буштà*.

3. Означаване на качества на човека

В тази тематична група се отделят два основни класа – физически качества, свързани с признаци на външността; психически качества и характеристики на човека като индивид и личност. Много от лексемите, които се включват в тази лексико-семантична група по своята граматична характеристика спадат към прилагателните имена. В рамките на основното семантично съдържание се разграничават отделни лексико-семантични групи. При анализа на лексемите се отделя внимание на мотивационните признаци, отразени в названията, с прозрачен от съвременна гледна точка облик. Най-често срещаните типови отношения между прилагателните имена в лексико-семантичните групи са синонимията и антонимията. Употребата на различни прилагателни имена, описващи човек в родопските диалекти, образуват синонимни редове на макродиалектно равнище, които от своя страна влизат в антонимни отношения. Лексикалните единици, означаващи физически и психически свойства на човека, лесно образуват качествени антонимни двойки прилагателни имена, а синонимите, обединени от едно общо значение, образуват синонимни редове.

3.1. Названия, назоваващи качества, свързани с външния вид на човек

Прилагателните имена имат свое собствено ‘положително’ и ‘отрицателно’ (антонимно) значение. Именно тези качества на човека са представени в опозиционни двойки.

За назоваване на висок човек в говора на с. Долен, Златоградско се употребява лексемата *дл’ок*, *дл’ек* м., но в ж.р. *дл’егъ* се употребява с вторично значение ‘висок’: *Чил’акън ми ѝе йдѝце дл’ог*, срв. *дълъг* ‘който има голямо или определено разстояние до края си’; *дл’ег* ‘висок’ Габрово, Ксантийско, Асеновградско Златоградско (БЕР, т. I, 1971: 456–457). Наред с названието в село Долен, в другите родопски диалекти се употребяват названия, означаващи ‘висок човек’ като: *висо̀чък*, *г’ол’ак*, *жигарѝт*, *здѝгнат*. Думите *висо̀к* и *жигарѝт* са употребени с основното си значение ‘дълъг, висок’ (БЕР, т. I, 1971: 152–543). Названието *висо̀чък* е производно от думата *висо̀к* с основно значение ‘който има по-голям размер отдолу нагоре’ (БЕР, т. I, 1971: 152). Лексемата *здѝгнат* отразява основния семантичен признак по форма ‘издигнат нагоре’, свързана с качеството ‘висок’. При прилагателното *жигарѝт* вътрешната форма е непрозрачна, срв. в етимологичния речник произв. от *jigari* заето от бълг. *жигра* (БЕР, т. I, 1971: 543). В речника на Т. Стойчев с основно значение ‘дълъг’, а съответно и ‘висок’ е отбелязано прилагателното *г’ол’ак* (Стойчев, 1965: 145). В семантичен план прилагателните *висо̀к*, *длог*, *здѝгнат* се свързват пряко с назоваването на определена пространствена характеристика на външния вид като образуват един общ синонимен ред – представляват думи, назоваващи един концепт (Българска лексикология и фразеология, т. I, 2013: 556).

За назоваване на нисък на ръст човек в говора на с. Долен се употребява прилагателното *крѝп* м.: *Крѝпи хи са ножѝнкин’е*. В останалите

родопски говори също се среща прилагателното *кръп*//*крап*, срв. *крап* ‘къс’ (БЕР, т. II, 2012: 716); *кръп* (БЕР, т. III, 2012: 49-50).

Друга антонимна двойка в говора на с. Долен представляват прилагателните за физически качества – ‘голям’ (едър) и съответно ‘малък’ (дребен) по размери човек. Като название за едър човек в говора на с. Долен се употребява прилагателното *гул’ум* ‘едър по размери’ м., *гул’уми* мн.ч., което се използва и със суфикс за гальовност, умалителност – *Гул’умки хи са дечѝнкин’е*. Названието е употребено с основното си значение ‘значителен по размери’ (БЕР, т. I, 2007: 262), а освен това се среща и в други диалекти – *голѝм*, *гул’ам* (Митринов 2011: 168).

За назоваване на малък (дребен) човек в говора се използва прилагателното *дрѝмен* м.: *Дрѝмни хи са дечѝнкин’е*. Названието е отбелязано в Родопски речник – *дрѝмен* със значение ‘дребен’, а в останалите родопски говори се среща и вариант *мѝтек* ‘малък’ (Стойчев, 1965: 154-211). Включването на богата гама от умалителни прилагателни със семантика на гальовност към синонимния ред представлява характерна особеност на родопските говори.

При названията за ‘слаб’ и ‘пълен’ човек в диалекта на с. Долен също се откриват синонимни редове между основните антоними. Названието за физически слаб човек в говора е *мѝршаф* м., *мѝршави* мн.ч., с пряко значение ‘слаботелесен’: *Дѝтену на бѝка ѝе мѝршаву*. В етимологичния речник лексемата *мѝршав* е отбелязана със значение ‘слаб’ (БЕР, т. III, 2012: 430). Семантиката на това прилагателно се отнася пряко към характеристиката на тялото, плътта на човека. В другите родопски говори се срещат и някои различни прилагателни, които означават ‘слаб човек’ като *гѝрч’еф*, *пѝхтаф*, *цѝглаф* (БЕР, т. I, 1971: 303). Прилагателните *пѝхтаф* и *цѝглаф* са отбелязани в речника на Т. Стойчев със значение ‘слаб, мършав’ (Стойчев, 1965: 236–298). Прилагателното *цѝглаф* със значение ‘който е като цигла’ (Младенов 1941: 676) е отбелязано със следните значения в БТР:

1. Който расте на високо, но е слаб и тънък; 2. Слабо, неплодородно, пещъчливо място (БТР 1973: 1093). В южнородопските говори са отбелязани названия – *тѐнак*, *т'òнак*, *т'èнак* със значение ‘тънък, слаб’ (Митринов 2011: 169).

За назоваване на ‘пълен човек’ в диалекта на с. Долен се употребяват успоредно две прилагателни имена *кòрмест* и *пълън* м.: *Мон чил'ак ѝе йàтце пълън*. В семантичен план едното прилагателно име назовава един от най-характерните признаци на дебелия човек – наличието на голям изпъкнал корем, а друго название се основава на пренос в значението си ‘пълен’ към значение ‘дебел’. Справката в етимологичния речник показва, че думата се употребява с преносно значение – *пълън* 1. В който е заето всичкото място; 2. В който има много неща; ненакърнен; цял; всеобхватен, достигнал най-висок предел; дебел, тлъст’ (БЕР, т. VI, 2002: 43). В южнородопските говори се срещат прилагателни – *дебѐл*, *кòрмест* със значение ‘шишко, с голям корем; бременна жена’ (Митринов 2011: 168). В останалите родопски диалекти се употребява и лексемата *дебѐлан*, която е производна от *дебѐл* ‘който има голям или определен напречен размер; тлъст, пълен’ (БЕР, т. I, 1971: 328).

Друга антонимна двойка в говора представляват названията за ‘красив’ и ‘грозен’ човек. За назоваване на красив човек служи прилагателното *кàматен* м.: *Йàтце ѝе кàматну мѝскуну*, срв. БЕР *кàматен* със значение ‘красив, хубав’ (БЕР, т. II, 1979: 184). Д. Вакарелска-Чобанска също отбелязва лексемата *кàматен* със значение ‘красив’ (Вакарелска-Чобанска 2002: 279). В някои родопски говори се срещат названия като *хубаф*, *кàматен* със значение ‘красив, хубав’ (Митринов 2011: 167). Л. Антонова описва разпространение на прилагателно *масен//масин* в крайния югозападен дял, в западния и в югоизточния дял на българското езиково землище със значение ‘хубав’. Тя отбелязва, че то се открива в селата Бобощица и Дреновене, Корчанско, в текстовете на А. Мазон, в писмени

документи с общо значение ‘хубав’, а в миналото със значение ‘личен’ (Антонова-Василева 2011: 218-224). В останалите родопски говори са отбелязани лексеми като *ка̀матан*, *г̀издаф*, *г̀издилан* със значение ‘красив’ (БЕР, т. I, 1971: 241). Във всички названия основният семантичен признак е свързан с физическата характеристика на човека. Интерес представляват и прилагателните *г̀урж`ум* и *намд̀ар*, които са отбелязани в Родопски речник със значение ‘хубав, красив; стегнат, напет’ (Стойчев 1965: 148-215). Лексемата *намд̀ар* със значение ‘именит, строен, напет’ е заемка от гръцки език, влязла от персийски през турски (Антонова-Василева 2013: 1-10). Л. Антонова отбелязва, че в българските диалекти прилагателното име *хубав* се среща с характерните и за книжовния български език значения: 1. Хубав на външен вид, красив; 2. Който се харесва на сетивата; приятен, вкусен, добър; 3. С достоинства, който попада на ума, на духа; 4. Доброкачествен. (Антонова-Василева 2012: 520).

Интересна особеност в диалекта на с. Долен е употребата на наречието *х̀убав`е* със значение ‘добре; добре съм’ при отговор на въпроса: *Как си; Как сте?* – *Х̀убав`е сме, майци*. Названието е отбелязано и от Л. Антонова-Василева в българските говори в Преспанско, където авторката посочва, че то обикновено се употребява при поздрав, както и за изразяване на съгласие (Антонова-Василева 2012: 520-522). Прилагателното *хубав* функционира в книжовния език и в диалектите със значение ‘добър’, който е с достоинства, по което се свързва и прилагателното *х̀арен//̀арен* – заемка от гръцки език (Антонова-Василева 2013: 1-10).

Като прилагателно със значение ‘грозен’ за човек в говора се употребява названието *пар̀атик* м., чието основно значение е ‘развален, негоден’: *Фьф с̀елусу има мл̀огу пар̀атки л`уде*. Употребата със значение ‘грозен, нехубав’ в този случай е вторична – *Пар̀атик`е чул`акън* – срв. в Родопски речник *пар̀атек*, *пар̀атик* ‘свободен, незаеа в работата, опасен; грозен, некрасив, развален, лош’ (Стойчев 1965: 231); *пар̀атик* ‘свободен,

празен, без работа; прен. лош, зъл' (БЕР, т. V, 1999: 67), които се срещат в други диалекти, а понякога и в общобългарския речников фонд, но с различни фонетични или морфологични диалектни вариации – срв. напр. *грòзни* (в стара разширена форма на прилагателното), *парàтик*, *парàтиф*, 'грозен, нехубав човек'. В южнородопските говори със значение 'хубав' се срещат названия *хубав*, *убаф*, *ка̀матен*, а със значение 'лош' – *парàтек*, *парàтик*, *нефелит* и др. (Митринов 2011: 167).

За назоваване на физически силен човек в с. Долен успоредно се употребяват прилагателните *йàк* м. 'силен': *Йàтце ѝе йàку м̀скуну*, характерно за речта на по-младите жители, срв. в БТР як 'силен, мощен; траен, здрав, издр̀жлив' (БТР 1973: 1131) и *кувет'лийь* в речта на по-старите жители, произв. от същ. име *кувèт* със значение 'сила'.

Със значение 'слаб' за човек в говора се употребява прилагателното *х̀рба̀л* м.: *Йàтце хи ѝе х̀рба̀ливу д̀тену*. То е производно от съществителното име *х̀рба* 'слаб, м̀ршав или кокалест, прег̀рбен човек' (БТР 1973: 1087). Семантичните компоненти при прилагателното *х̀рба̀л* е свързан с физическата сила на човека. В останалите родопски говори се срещат прилагателни като *йак*, *кувет'ли* 'силен човек' (Стойчев, 1965: 194); *силън*; за слаб – *х̀рбуль*; *кендихàлес* – срв. БЕР *кенд̀и-хàл* 'своенравен, особен, който е с широка р̀ка; слаб физически и душевно' (БЕР, т. II, 1979: 328).

В тази лексико-семантична група и подгрупа се наблюдават названия, които са общобългарски и от чужд произход. Между лексикалните членове на групите се наблюдава противопоставяне на лексемите по различни семантични признаци, например в антонимните двойки 'висок – нисък', 'дебел – слаб', 'голям – малък' и др. Наличието на различни лексеми, обединени в общност в значението си, представят различни синонимни редове.

3.2. Прилагателни имена, назоваващи човек по определени качества на личностната му характеристика

В тази подгрупа при прилагателните имена също се разкриват различни антонимни двойки.

Названието за умен човек в диалекта на с. Долен е *паметлиџ* м. ‘умен’, *паметлиџи* мн.ч.: *Паметлиџи са врит жєнџкин’є*. Лексемата е с прозрачна вътрешна форма (мотивация), основният семантичен признак е свързан със съществителното име *памет*, срв. Н. Геров *паметлиџ* ‘който има голяма памет; умен’; *пàмятъ* ‘памет, ум, акъл’ (Геров 1901: 9–10). В родопските диалекти са отбелязани и други названия като: *акаллџ*, *акълџа*, *йумовџт*, *умни*, *учкун* с основен семантичен признак, който има ‘ум’, произв. *акълџа* от тур. *akilli* (БЕР, т. II, 1979: 8); (Стойчев, 1965: 68). От турски произход е и названието *учкун*, отбелязано в Родопски речник, със значение ‘умен, хитър’ (Стойчев 1965: 288). Лексемите *йумовџт*, *умни* са производни от лексемата *ум* ‘умен, надарен с ум’ (БТР 1973: 1043).

За назоваване на качеството ‘глупав’ в говора на с. Долен служи лексемата *будал’аџ* м.: *Фџџ селòсу џма џàтџе будал’аџ инсàн*. Тя е производна от *будалà* разг. ‘глупак’ чрез тур. от араб. (БЕР, т. I, 2007: 86). В останалите родопски диалекти се срещат названия *азанлџк*, отбелязана в говорите в Гюмюрджинско и Ксантийско, както и производни *будалès*, *бейхутин* в Родопите със значение ‘глупав човек, заплес’, *девекèл* ‘глупав’ (Стойчев 1965: 128-150); *недòмаслен* ‘глупав, малоумен, смахнат’ (БТР 1973: 529); *недомèтнат* със значение ‘глупав, ненормален’ (Стойчев 1965: 220); *чалџк* тур. ‘луд’ (Стойчев 1965: 283-298); *тунџк* от тур. със значения 1. Тъп, глупав; 2. Мълчалив, мрачен (БЕР т. VIII, 2017: 398).

Друга двойка антоними в говора представляват названията за ‘добър, кротък’ и ‘лош’ човек. За назоваване на добър човек се употребява лексемата *хайрен* м., производна от турското наречие *хайр* ‘добро, добрина, благодеяние’ (РЧБЕ 1982: 942); *хàрен* ‘който е с достойнства; добър’ (БТР

1993: 1020). Подобна лексема е отбелязана и разгледана от Л. Антонова-Василева – *xàрен/àрен*, която посочва, че прилагателното е заемка от гръцки и се употребява със значение ‘добър’ в българските говори в Албания (Антонова 2012: 526-528). В останалите родопски диалекти се срещат сходни фонетични варианти като: *aйрен, арабийиз, àрну, хàран, hàрну* производни от *xàрен*. Номинацията *хубав* е отбелязана и от Д. Вакарелска-Чобанска със значение ‘добър’ (Вакарелска-Чобанска 2002: 188).

Интерес в диалекта на с. Долен представлява названието за ‘послушен’ човек прилаг. *пр̀истал* м.: *Млòгу ѝе пр̀истал*, срв. *приста̀л* (БЕР, т. V, 1999: 734). Лексемата *пр̀истал* е отбелязана в Странджа, в Старозагорско и в Сливенско със значение ‘добър’. Тя се среща и в Горанските говори със значение ‘красив’. (Антонова 2016). Нейното присъствие в диалекта на с. Долен доказва, че въпреки наличието на редица иновации, той пази архаични черти, характерни за лексиката на региона.

Названието за лош човек в говора е *хаирс̀з̀ин* м.: *Й̀атце ѝе хаирс̀з̀ин ейс̀д̀й чул`àк*. В РЧБЕ названието е отбелязано *хаирс̀з̀ин* със значение ‘лош човек’ (РЧБЕ 1982: 942). В други родопски диалекти за ‘лош’ човек се използва названието *клет*, срв. ‘злочест, нещастен; злонравен, лош, зъл, проклет (БЕР, т. II, 1979: 439-440). А в някои диалекти се срещат названия като *михлухàт*, производно от глагола *михàля* ‘залавя се с безполезни работи; не е с всичкия си ум, хлопа му дъската’ (БТР 1973: 463); *нефел̀ита* – според етимологичния речник, тя е производна от диалектното *нефел̀ит* ‘лош, opak, невъзпитан’, определено от М. Филипова-Байрова като гръцка заемка (БЕР, т. IV, 1995: 629); *нèхубаф* вж. по-горе лексемата *хубаф*, *хаирс̀з̀ин*; *ч`уфтел̀ие* от тур. ‘лош, opak, проклет’ (Стойчев 1965: 303). Всички тези названия се включват в синонимния ред на основното прилагателно ‘лош’.

Друга група антоними в говора на с. Долен представляват названията със значение ‘сладък’ – ‘кисел’, които се употребяват с преносни значения

и при характеристиката на човека. Названието за ‘сладък’ човек в диалекта е *блак* м.: *Блак ѝе чул’акъс*, срв. *благ* – ‘добър, кротък; сладък, вкусен’ от стб. *благъ* (БЕР, т. I, 2007: 52). Разпространението на лексемата е отбелязано в БДА. ОТ. к. № Л 97. Названието е характерно за повечето родопски диалекти – *благ*, *блак* (Митринов 2011: 169).

За назоваване на ‘кисел’ човек в диалекта се използва лексемата *л’ут* м., срв. в БДА. ОТ. карта № Л 101, където е посочен ареал в родопските и южнотракийските говори, в района на Странджа и на североизток в Преславско.

И в тази група между лексикалните единици се наблюдава противопоставяне на названията по различни семантични признаци, напр. ‘умен – глупав’, ‘горчив – сладък’, ‘добър – лош’ и др. В някои групи названия се образуват синонимни редове, напр. при названията за ‘добър’ и ‘лош’ човек се наблюдава отношение на синонимия между лексемите, които влизат в състава на синонимния ред.

4. Означаване на действия, прояви и състояния на човека

4.1. Психическа и физическа дейност на човека

В тази подгрупа са разгледани названия на действия, които не засягат пряко друго лице. За назоваване на глагола ‘бягам’ в говора на с. Долен, Златоградско се употребява лексемата *тòрча*, *търча*, *търчем* несл.: *Търчем нах кравънъ*, срв. *бягам* ‘отдалечавам се с тичане’ (БТР 2012: 61). Подобно название е отбелязано и в южнородопските говори – *тòрчем* (Митринов 2011: 170).

Със значение ‘хлъзгам’ се употребява глаголът *сурнъм*, *сурнъм са* несл.: *Сурнът са дечинкин’е*, срв. *сурна се* със значение ‘плъзвам се, пързаям се’ (БЕР, т. VII, 2010: 585).

Глаголът *лèжъм* несл. в говора на с. Долен се употребява със значение ‘спя, почивам си’: *Кинà правии, бұка? – Лèжъм на кривàтес*, срв.

диал. ‘спя, преспивам, ношувам’ (РБЕ, т. V, 1987: 382). На мястото на съгласната *ж* в средисловие понякога се чува *з* в думи като *лèжъм* → *лезим*; *жил’и* → *узили ма* и др.

Със значение ‘хвърлям’ в диалекта се използва фонетичният вариант на лексемата *ф̀̀рнем* несв.: *Исф̀̀рнем п̀̀тунъс*, срв. с лексемата *хвърлям* с второ значение ‘освобождам се от нещо непотребно’ (БТР 2012: 698).

За назоваване на действието ‘давам храна на животно’ в диалекта се употребява глаголят *м’̀̀тъм* несв.: *М’̀̀тъм на кра̀̀вине с’̀̀ну*, срв. от стб. метатн (Мъжлекова 1990: 115); *мятам, м̀̀тна* ‘хвърлям’ (БЕР, т. IV, 2012: 447).

В говора на с. Долен със значение ‘викам някого, викам с висок глас’ се употребява глаголят *ру̀̀към* несв.: *Ру̀̀към б̀̀ка да са уз̀̀йе* ‘отзове’. *Ша ру̀̀кнъм б̀̀ка нах н̀̀м*, от стб. *рыкатн, рыкаџ, ру̀̀кам* ‘викам, извиквам някого’ – срв. в БЕР *ру̀̀кам, ру̀̀кна* ‘викам’ (БЕР, т. VI, 2002: 340). Разпространението на названието е отбелязано в БДА. ОТ. к. № Л 84 и Л 85. Названието *ру̀̀към* в диалекта се употребява и със значение ‘каня на гощавка, суфра и др.’: *Ру̀̀към на суфр̀̀*, срв. в Родопски речник *ру̀̀кане* със значение ‘канене на годеж, сватба, кръщение и др.’ (Стойчев 1965: 260).

Със значение ‘искам’ в диалекта се употребяват успоредно два глагола *ѝ̀штъм* несв.: *Й̀̀а ша ѝ̀штъм панѝ̀ци ут б̀̀ка*, вж. *искам, ѝ̀щам* (БЕР, т. II, 2012: 87). Глаголят е наследен от старобългарски – срв. *искати, ѝ̀щџ* (Мъжлекова 1990: 93) и често присъства в речта на по-младите жители. Другият глагол – *ра̀̀чем* несв. със значение ‘искам, желая’: *Й̀̀а й̀̀атце ра̀̀чем пат̀̀ту* се употребява от по-възрастните хора в селото, от стб. *рачнтн, рачџ* (Мъжлекова 1990: 163), срв. разпространението на названието в БДА. ОТ. карта № Л 86. В южнородопските говори се срещат названия *ѝ̀скам, ѝ̀стам* (Митринов 2011: 170).

В диалекта на с. Долен се употребява глаголят *в̀̀рем* несв. със значение ‘ходя, вървя’: *Ша в̀̀рем нах мъ̀̀га̀̀зине́н*, срв. в БЕР *в̀̀рвя* – ‘движи се (пеш), ходя’ (БЕР, т. I, 2007: 209).

Със значение ‘паля огън в печката’ се употребява глаголят *ва̀л’ам* несв.: *Ва̀л’ам со̀бъ̀съ*, срв. в БЕР *валя* ‘клада огън’ (БЕР, т. I, 1971: 115), както и в Родопски речник *ва̀л’ам* с второ значение ‘паля огън’ (Стойчев 1965: 135).

Със значение ‘закрива, засенчва, пази сянка’ в говора се употребява глаголят *занѝча>занѝчѐм* несв.: *Ей̀сва̀ ми з̀̀нѝча сл̀̀нц̀̀су*, срв. в Родопски речник названието *занѝчѐм*, *занѝцам* със значение ‘закривам, затулям’ (Стойчев 1965: 164).

Глаголят със значение ‘бързам’ представлява своеобразен фонетичен вариант *бо̀рдзам*, *б̀̀рдзам* несв.: *Б̀̀рдзам нах ма̀йк̀̀ь*, срв. в БДА. ОТ. карта № Л 90: *Б̀̀рдзам да мѐтн̀̀ьм му̀лену̀м*. В южнородопските говори са отбелязани названия *бо̀рзам*, *б̀̀рзам* (Митринов 2011: 170).

Глаголят със значение ‘събирам’ се употребява с фонетичен вариант *збѝръм*: *Збѝръм па̀та̀ту у Метко*. Названието е общобългарско и се среща във всички диалекти.

Глаголят със значение ‘студено е, студи’ в диалекта е *м̀̀ра̀зи*, *м̀̀ра̀зи ми* несв.: *Й̀̀а̀тце ми м̀̀ра̀зи*, срв. названието *м̀̀ра̀зи* в Родопски речник със значение ‘студено е, студи’ (Стойчев 1965: 210).

Употреба на глагол *чѐкн̀̀ьм* несв. в говора със значение ‘чупя, разчупвам’: *Чѐкн̀̀ьм л’ап*.

Със значение ‘късам’ се употребява глаголят *к̀̀ъ̀ц̀̀ьм* несв. ‘късам’: *Мѝж̀̀ьл*, *к̀̀ъ̀ц̀̀ьй ей̀сѐф бѝбѐрки* (вж. БЕР, т. III, 2012: 228). Подобно название е отбелязано и в южнородопските говори – *ко̀цам* (Митринов 2011: 171).

Глаголят *к̀̀ъ̀ск̀̀ьм*, *к̀̀ъ̀сн̀̀ув̀̀ьм* несв. има значение ‘хапвам, похапвам, храня се’: *Ша к̀̀ъ̀сн̀̀ьм ма̀лку, о̀ти съ̀м й̀̀а̀тце гла̀нна*, (срв. в БЕР, т. III, 2012: 230).

Със значение ‘люлея се’ се употребява общобългарският глагол *л’ул’ам са* несв.: *На Хадралес са л’ул’ам* (вж. БТР 2012: 309). Названието е отбелязано и в други родопски говори – *л’ул’ем са* (Митринов 2011: 170).

Със значение ‘яздя’ се употребява глаголят *й̀а̀хъм* несв.: *Ша й̀а̀хъм му̀лесу* (срв. БТР 2012: 741).

За назоваване на действието ‘докосвам’ се използва лексемата *ба̀ръм* несв.: *Ба̀рни кра̀въсъ*, срв. *пипам* ‘докосвам с ръце’ (БТР 2012: 436). Подобно название се среща и в южнородопските диалекти – *ба̀ром* (Митринов 2011: 171).

Осен тези названия на действия, в тази подгрупа могат да се открият и някои антонимни двойки глаголи. Отношение на антонимия се откриват при глаголите *кривя, скривам – намирам*. За назоваване на действието ‘кривя’ най-често се употребява глаголят *скрѝвъм* несв.: *Скрѝвъм хи парин’е* (вж. БЕР, т. III, 2012: 15).

Със значение ‘намирам, намеря’ в говора се употребява глаголят *нахо̀дъм, най̀дъм*: *Ша най̀дъм кра̀вънъ пу тарлис’е*; *нахо̀да: Мѝжду ша хи нахо̀да кра̀вин’е*, от стб. *наитн, наидж, наидети* (Мъжлекова 1990: 119), срв. и в БЕР *найда* ‘намеря’ (БЕР, т. IV, 2012: 447). В южнородопските говори се среща глагол от несв. вид – *нахо̀дем, нахо̀дам, нахо̀дим* със значение ‘намирам’, както и *скрѝвам* със значение ‘кривя’ (Митринов 2011:171).

Друга двойка антоними представляват глаголите със значение ‘започвам – свършвам’ в с. Долен. За назоваване на действието ‘започвам, захващам’ се употребява глаголят *зафа̀тъм* несв.: *Ал, зафа̀тихте да ур̀ет’е, бу̀кал*, срв. названието в Родопски речник *зафа̀там* със значение ‘захващам’ (Стойчев 1965: 166), (БЕР, т. V, 1999: 566).

Със значение ‘завършвам, свършвам, приключвам’ се употребява глаголят *кра̀тъм* несв.: *Кра̀тих йа, майци, ра̀бутъсъ*, срв. БЕР *кратя* със значение ‘свършвам’ (БЕР, т. II, 2012: 724). Тук вероятно мотивацията на

названието е свързана с приключването, прекратяването на дейността, която извършва говорещото лице.

Антонимна двойка названия в говора на с. Долен представляват и глаголите със значения ‘слагам, поставям – махам’.

За назоваване на глагола ‘слагам, поставям’ в диалекта се използва лексемата *клавъм* несв., *клада* св.: *Клади хи на синийанъ*, срв. *клавам*, *кдам* ‘турям, слагам, поставям’ (БЕР, т. II, 2012: 409).

Със значение ‘махам’ се употребява номинацията *махъм*, *махкъм* несв.: *Махкъм врит еменийес’е*, вж. *махам*, *махна* ‘вдигам нещо от мястото му’ (БЕР, т. III, 2012: 691).

В тази лексико-семантична подгрупа при антонимните двойки често номинациите са с непрозрачна от съвременна гледна точка мотивация. При други двойки се употребяват общобългарски названия с различни фонетични варианти.

4.2. Дейности, свързани с взаимоотношенията между хората

Като отделна подгрупа може да се обособят глаголите, назоваващи действия, свързани с взаимоотношенията между хората. Отбелязани са някои диалектни глаголи в говора като:

– глагол със значение ‘отглеждам дете’ *кутем* несв. ‘отглеждам’, *изкутих* св.: *Йа ни рабутем, оти кутем д’ате*, срв. *кутем* в Родопски речник със значение ‘отглеждам, храня, грижа се за някого’ (Стойчев 1965: 198); *кутя* ‘отглеждам, пазя’ (БЕР т. III, 2012: 163). Названието е характерно за по-голяма част от родопските говори – *кутем*, *кут’а* Митринов 2011: 171);

– с близко значение на по-горе описания глагол е и названието *чувъм* несв. ‘пазя; грижа се за някого или нещо’, който може да бъде определен като синоним: *Ни мөгъм да дойдъм, оти чувъм на бұка децанъ*,

срв. глагола *чу̀вѝм*, отбелязан в Родопски речник със значение ‘пазя, браня’ (Стойчев 1965: 302), (БТР 2012: 102).

Както вече бе посочено със значение ‘обичам’ в говора на с. Долен се употребява глаголят *га̀л’ам* несв.: *Га̀л’ам врит дечѝнкин’е* (срв. БЕР, т. I, 2007: 228). Глаголят е характерен за родопските диалекти.

В диалекта на с. Долен се употребява глагол *убѝдѝм* несв. със значение ‘посещавам някого’: *Ша вѝрем да убѝдѝм ста̀ркѝ*. Лексемата е отбелязана в БЕР като *обѝждам, обѝдя, обѝда*, с вторично значение ‘обикалям, обхождам, навещавам, наглеждам’ (БЕР, т. IV, 2012: 742). Подобно название се отбелязва и в южнородопските говори – *обѝдвам, обѝдувам, обѝг’увам* и др. (Митринов 2011: 171).

Употреба на фонетичен вариант в диалекта *пѝдѝвѝм* със значение ‘псувам’: *Йѝтѝце пѝдѝва мѝжу*, срв. *псувам* (БТР 2012: 519).

Със значение ‘закачам, дразня някого’ в диалекта се употребява глаголят *ха̀лѝм* несв.: *Нимѝй ха̀ла д’ѝтену*. Като негов еквивалент се явяват лексемите *дразня, закачам*. Названието е отбелязано в Родопски речник *ха̀лам* със значение ‘пипам, закачам, дразня’ (Стойчев 1965: 294). Подобни названия се срещат в южнородопските говори – *ха̀лам, ба̀ром* (Митринов 2011: 171).

За назоваване на предмет, действие, храна или друго нещо, което е в готов вид, се употребява лексемата *хазѝр* прил.: *Йѝденесу ѝе хазѝр*.

Със значение ‘няма значение, не е важно, не пречи’ се използва лексемата *ха̀ир*: *Ал, ѝмаиш пр’ѝсну?- Ха̀ир!* Лексемата е многозначна, защото се употребява и със значение ‘добро, благополучие’ срв. – *ха̀ир* м.: *Йѝтѝце ха̀ир да ѝмаиш*.

Посочените диалектни названия показват близостта на говора с южнородопските български говори. Освен общобългарски названия в диалекта се открояват и много интересни названия като *прѝстал, ку̀тем, чу̀вѝм, мра̀зи* и др. Наличието на лексемата *прѝстал* показва, че доленският

говор се включва в широкия ареал, обединяващ югоизточните и крайните югозападни говори, за който проф. Л. Милетич пише: „Единството на българския език въпреки многото му диалектни различия от най-крайните му граници на изток, до албанската зона, е най-важният етнографичен белег“ (Милетич 1993: 119).

5. Храни и хранене на човека

5.1. Общо название на храна и хранене

Като общо название със значение ‘храна’ в говора се използва лексемата *й̀а̀ден’е*, *й̀а̀диу* ср. ‘храна’: *Й̀а̀денесу гу кл̀ав̀ъм нах син̀ий̀асъ*. Мотивацията на названието е свързана с глагола *ям* при еднаквост на основния семантичен признак, отразен в общобългарската дума *ядене*. Такава лексема е отбелязана и в други родопски диалекти – *й̀а̀дево*, *й̀а̀диу* (Антонова-Василева, Митринов 2011: 354); *й̀ѐдение*, *й̀а̀то*, *й̀ем̀ек* (Митринов 2011: 150); *й̀а̀денк’е* – Девинско (Стойков 1993: 281).

5.2. Названия на храна според времето на храненето

За назоваване на сутрешно ядене в говора на с. Долен се употребяват две названия – *пр̀ог’ума* ж. при по-старото население и названието – *са̀ба̀лахин*, умалителното *са̀ба̀лахинка* ж. – при по-младото: *Са̀ба̀лахинка к̀ъ̀ск̀ъм к̀а̀ша*. Мотивацията при названието *са̀ба̀лахинка* идва от времето на извършваното действие – ‘сутрин’, срв. *са̀ба̀лахин* нар. ‘сутрин’, вж. *са̀ба̀х* ‘сутрин, утро’ → разг. *съ̀ба̀хлен* нар. ‘сутрин, утре сутринта’ (БЕР, т. VI, 2002: 393). Лексемата спада към номинативните (терминологични) диалектни названия, като при това се проявява с различни фонетични варианти в говорите – *съ̀ба̀хлайне*, *са̀ба̀хл̀ъм*, *съ̀ба̀хлем* и др. (БЕР, т. VI, 2002: 394). Подобни фонетични и словообразователни варианти се срещат и в южнородопските говори – *пр̀огима*, *пр̀ог’ума* ‘сутрешна закуска’ (Митринов 2011: 150). Названието е характерно и за други родопски говори

саба̀хлен – *саба̀лайн* и др. нареч. ‘сутрин’ (Антонова-Василева, Митринов 2011: 273). Същото название е отбелязано и в говора на Ропката – *про̀г’ума* в (Керемидчиева 1993: 341).

Названието за обедно ядене в говора на с. Долен е *планѝна* ж. И тук мотивацията на названието е свързана с времето на храненето от *пладнѝна* нар. ‘времето по обяд’: *Кла̀лъ съм планѝна на собъ̀нъ. Пладнѝна ѝе ста̀налу вѐче*, срв. *планѝна* диал. ‘обяд, почивка на обяд’ (БЕР, т. V, 1999: 302-303). По данни на БДА. ОТ. к. № Л 20 названието *пладнѝна* е разпространено сред родопските говори. То е отбелязано и в говора на Ропката – *пладнѝна* ж. ‘времето в 12 часа на обед’ (Керемидчиева 1993: 341); *планѝна*, *ѝам напла̀ден* ‘обяд; храна за обяд’ (Митринов 2011: 150); *пладнѝна* ‘обедно време’, ‘обяд, пладне’ (Антонова-Василева, Митринов 2011: 240).

За назоваване на следобедна закуска в говора се използва названието *икиндѝйя* нар. ‘следобедна закуска, времето между 16 и 18 часа’: *Пу икиндѝйя зѝмъм аптѐс и са кла̀нем*, вж. *кла̀ня* ‘навеждам, наклонявам се; правя следобедна молитва’ (БЕР, т. II, 2012: 418). Лексемата *икиндѝйя* е заемка от турски произход и се среща с различни фонетични варианти и в други говори, срв. *ѝкиндѝйе* – БДА. т. II. Югоизточна България. к. № 213; *икиндѝя* (БЕР, т. II, 2012: 62); *икиндѝя*, *икиндѝйѐ* (Антонова-Василева, Митринов 2011: 125); *икиндѝйз* (Керемидчиева 1993: 341); *икиндѝя* диал. остар. (БЕР, т. II, 2012: 62).

Названието на вечеря е *вѐчера* ж. ‘храната по вечерно време, вечеря’ < *вѐчер’е* нар. ‘вечерно време’: *Кла̀въм вѐчера. Вечѐръс ѝе ѝа̀тѝе хла̀дну*. За разпространението на названието вж. БДА. ОТ. карта № Л 21. Названието се среща и в други диалекти с различни фонетични облици – *вѐчере*, *вѐчера* (Антонова-Василева, Митринов 2011: 38); *вѐчере*, *вѐчера* (Митринов 2011: 150).

В лексико-семантичните групи, назоваващи храна и видовете хранения между названията, се наблюдава отношение на род – вид, напр.

номинациите, които назовават храната, според времето на приготвяне като *икъндийа*, *планина*, *вечера* са видови по отношение на родовото название – *йъден’е*, но се различават по семантичните признаци ‘сутрин – вечер’, ‘обяд – следобяд’, съдържащи се в значението и отразени в мотивацията на названията.

5.3. Названия за хляб, тестени изделия и тестени продукти

Названията за брашно и тесто в говора на с. Долен са общобългарски – *бръшну* ср.; *т’асту* ср.

Интерес представлява названието за мая *пòтквас* м. Очевидно е, че названието е мотивирано от извършеното действие. В южнородопските говори са отбелязани названия като *пòтквас*, *пòткваса*, *прòзим* и др. (Митринов 2011: 152).

В говора на с. Долен се употребява общобългарското название *л’ап* м. Хляб. *Пèкъм л’ап фъф собъсъ*. Названието е общобългарско и се среща във всички диалекти – *леп*, *хл’ап* и др. (Митринов 2011: 150).

Употребява се и названието *кумàт* м., *кумàт’е* мн.ч. Парче хляб. *Отчèкни хи кумàт*, срв. *чèкнъм* ‘късам’ и *кумàт* ‘къс хляб’ < от *комàт* (БЕР, т.ІІІ, 2012: 128).

Названието за филия хляб е *филйа* ж. А за назоваване на залък хляб се употребява названието *зàла* ж. Подобни названия за комат и филия са отбелязани и в южнородопските говори – *комàт*, *филйа*, *зàл’а* (Митринов 2011: 151).

Названието за троха от хляб в диалекта е *трòхъ* ж., *трòхи* мн.ч.: *Трòсни месàлес, òти йма трòхи*. Названието е общобългарско, срв. *трòхà* (БТР 2012: 659) и е характерно за повечето диалекти – *трòха*, *крух*, *рòнка* (Митринов 2011: 151).

Като общо название за баница с различен вид пълнеж в говора на с. Долен се употребява лексемата *клин* м., *клин’е* мн.ч.: *Ша прàвем клин за*

планина. Специфичното при начина на приготвяне на тази баница е, че тя се пече от двете страни като се обръща с помощта на уред, наречен *крък*. Вероятно мотивацията на лексемата е свързана с клинообразната форма на парчетата, която обикновено се употребява при поднасянето на баницата. Названието се среща и в други диалекти със значение *клин* ‘баница с 2 и повече кори, между които се поставят ориз, тиква, кочан и др.’ (Витанова 2005: 62); в южнородопските говори *клин* м. ‘парче баница’ (Антонова, Митринов 2011: 144). Докато в БЕР названието *клин* е отбелязано с различни значения, сред които се открива и значението ‘късче баница’ (БЕР, т. II, 2012: 451).

В диалекта на с. Долен се откриват интересни диалектни названия за баница според пълнежа между корите – напр. названието за *пататник* е *стърганик* м. ‘баница с картофи, пататник’. Мотивационният признак на названието е свързан с действието *стържа*, поради начина, по който се обработват картофите и от уреда, назован в диалекта – *стъргалу* ‘ренде’, ‘кухненско ренде’ (БЕР, Т. 7, 2010: 527). Лексемата е специфична за говора на с. Долен, тъй като в останалите диалекти се срещат други названия със същото значение – напр. в говора на Ропката се употребява лексемата *пататник* ‘баница с картофи’ (Керемидчиева, 1993: 341). Между тези две думи в диалекта на с. Долен и говора на Ропката се наблюдава отношение на междудиалектна хетеронимия.

Интерес представлява и названието за баница с пълнка от ориз – *уризник* м., *уризниц* ‘е мн.ч.: *Пра̀вем уризник совечер*, срв. *оризници* (БЕР, т. IV, 1995: 922).

Друго название за баница в диалекта представлява лексемата *прòсутник* м. ‘баница с праз лук или зеле’: *Испèклъ сьм прòсутник на сòбьсь*. Думата е с непрозрачна от съвременна гледна точка мотивация. В БЕР се среща *прòсукник* със значение ‘баница със зеле, без кори’ (Долен, Момчилградско); ‘сладка ливадна билка, лапад или градински спанак,

нарязани на ситно, объркани с брашно и печени като баница с мазнина' – Златоград (БЕР, т. V, 1996: 775). В говора на Ропката е отбелязана лексема *прòсур* със значение 'безквасна пита' (Керемидчиева 1993: 341).

Названието за вид тестено печиво е *кулàк* м., *кулàци* мн.ч. със значение 'мекица, тестяна питка, пържена в мазнина', обикн. мн.ч.: *Пържъм кулàци на сòбъсь*. В БЕР е отбелязано названието *колàк* със значение 'кравай; геврек' (БЕР, т. II, 2012: 546). Названието се среща и в други диалекти – *кулàк, локмò* (Митринов 2011: 151). Лексемата е отбелязана и при М. Котева – *колàк* м. със значение 'пържена в мазнина малка питка от меко тесто' (Котева 2015: 21).

В диалекта на с. Долен, Златоградско се среща и лексемата *смидал* м. 'гощавка при раждане на дете; обредна царевична питка със захар и масло': *Рудилу са йе дèте на Топалвине, ша прàвет смидал*. Това тестено изделие се приготвя при раждане на дете като вид почерка на близки роднини и комшии. Названието е отбелязано в Родопски речник *смидал* м. със значение 'угощение с пита, полята с масло, дадено от родилката в дома ò три дни след раждане' (Стойчев 1965: 269). Лексемата е отбелязана и в други селища, срв. *смидал* 'всяко раздробено нещо' (Хасково); 'погача, пита, понуда' (Смолянско) *смидаль*, диал. 'питка, намазана с мед, омесена веднага след раждане' (БЕР, Т. 7, 2010: 175-177). В речника на Филипова-Байрова е отбелязано названието *смидал* със значения 'къс хляб, полят с масло'; 'гощавка при раждане на дете, понуда'; 'всяко раздробено нещо' от новогръцки (Филипова- Байрова 1969: 157-184). Според БЕР със сходна етимология е и названието *симида*, което е възприето чрез турски *simit, simid*, ост. *semid*, а то е адаптирано от гръцки (БЕР, Т. 6, 2012: 653). В южнородопските говори също се среща названието *смидал* със значение 'ритуално ястие, гощавка за посетителите на родилка; угощение с пита, полята с масло, в дома на родилката три дни след раждането' (Митринов 2011: 153).

Названието за вид тестено печиво, чиято употреба има обредна функция, представлява и лексемата *гѐз'а* ж. ‘празнично угощение, което се приготвя при сватба’: *Зàфчеръ уйквен син имѐха гѐз'а*. Лексемата е терминологично диалектно название. Както личи от примера тя е многозначна. С нея се назовава не само ритуалният хляб, но и самият ритуал, при който неговото поднасяне изпълнява основна функция. В речника на Т. Стойчев е отбелязано названието *гезò, гезè* със значение ‘угощение, което кумът дава на младоженците’ (Стойчев 1965: 143).

Названието за качамак в диалекта е *качàмак* м.: *Прàвем качàмак на сòбъсъ*, срв. разпространението на названието в БДА. ОТ. к. № Л 28. Названието се среща и в други говори *качѐмак* със значение ‘ястие от царевично брашно’ (Анотнова, Митринов 2011:139); *качамàк* (Митринов 2011: 151); (БЕР, т. II, 2012: 289); (Котева 2015: 22).

Друго название на тестено изделие представлява лексемата *тигàници* мн.ч., умал. *тигàнички* обикн. мн.ч. ‘бухти’: *Пържем тигàнички фѳф тигàнес*, чийто номинационен признак идва от съда, в който се приготвят – *тиган*.

Интерес в диалекта представлява и названието на вид тестено печиво *ка̀шник* м. ‘сладкиш, приготвен в тава’: *Прàвем ка̀шник*. Мотивацията на названието идва от вида на сместа – каша, която се пече в тава. Диалектната дума се употребява и в други говори – напр. *ка̀шник* м. ‘царевична пита, опечена в тава, или царевичен хляб’ (Керемидчиева 1993: 341). При В. Радева също се употребява *ка̀шник* ‘баница без кори’ (Радева 1982: 32), а в БЕР е отбелязано *кашник* със значение ‘каша’ (БЕР, т. II, 1979: 302).

Название на вид тестено ястие е *тра̀ханъ* ж. ‘каша, приготвена от тестени изсушени късчета от тесто с квас’: *Сабàлахин к̀снув̀м тра̀ханъ*. Названието е широко разпространено и с известни различия в тълкуването се среща в много други говори, напр. в южнородопските говори – *тра̀хана* ж. ‘вид вариво от смяна на хромел царевица и фасул’ (Антонова, Митринов

2011: 313). В речника на Н. Геров *трахана* ж. ‘стрило тесто на зърна и изсушено за готвено; ‘каша, варена от трахана’ (Геров, Т. V, 1978: 352), думата е от гръцки произход. В БЕР *тархана* има значение ‘сушени тестени зрънца, които се употребяват за ядене; каша приготвена от такива зрънца; изсушен квас, стрит и сварен с прясно мляко’ (БЕР, т. VII, 2010: 828-829).

Повечето лексикални единици от лексико-семантичните подгрупи са общобългарски. Особен интерес представляват терминологичните диалектни названия като *смидал*, *гѐз’а*, *прòсутник* и др. Много от домашните и чуждите названия са с непрозрачна вътрешна форма, но се срещат и диалектни думи с ясна мотивация, напр. *стѐрганик* – мотивирано от начина на приготвяне, *ка̀шник* – мотивирано от вида на тестото, *поткв̀аса* – мотивирано от функцията при приготвянето на храната и др.

5.4. Названия, свързани с дейности по приготвяне на храната

В говора на с. Долен са отбелязани следните названия на действия, свързани с приготвянето на храната, които са общобългарски:

– *гòтвем* несв., *в̀арем* несв., *п̀ек̀ъм* несв., *п̀ѐрж̀ем* несв., *др̀обем* несв.

Със значение ‘запържвам’ се използва названието *кавард̀ис̀в̀ъм* несв.

За назоваване на глагола *точа* се употребява названието *тòчем* несв.

Със значение ‘квася’ *подкв̀ас’ам* несв.

За назоваване на глаголите *цедя* и *соля* се употребяват общобългарски названия – *ц̀едем*, *с̀олем* несв.

Названията на тези действия често са отбелязани като номинационен признак на названията за храни, свързани с начина на приготвяне.

На първо място тук трябва да се отбележат храните, при които начинът на приготвянето е тясно свързан със спецификата на изходните продукти. Христо Вакарелски отбелязва, че общото название на всички бобови растения като хранителен продукт е свързано обстоятелството, че

растенията като боб, леща, грах и др. се употребяват обикновено в сварен вид, затова те се наричат – *варива, вариво, варво* (Вакарелски 1977: 185; Архив на БДР).

Названието на варен шарен боб в говора на с. Долен е *варву* ср. ‘варен шарен боб с целина’: *За вѐчера сѐм клàлъ варву на сòбънъ*. Названието е мотивирано от глагола *варя* > *варем* със значение ‘поставям на огън нещо да ври; приготвям ядене чрез варене’ (БТР 2012: 64).

Названието на варен гъст, сух бял боб в диалекта е *свърѐн въсу̀л*: *Фѳ тѐнжуранъ òма свърѐн въсу̀л* ‘за планѝна;

– *свърѐни д’у̀нки* ‘компот от варени дюли’ – *Фѳ тѐнжуранъ òма свърѐни д’у̀нки*.

В говора на с. Долен се употребяват и други названия на храни, мотивирани според начина на приготвяне:

– *пѐкън къба̀к* м. ‘печена, тиква’: *И блàчку ша кѐснѐм пѐкън къба̀к*;

– *свърѐн къба̀к* м. ‘варена тиква’: *Фѳ тѐнжуранъ òма свърѐн къба̀к*;

– *пѐкън мисѝр* м. ‘печена царевица’: *Ша кѐснѐм пѐкън мисѝр*.

Отбелязани са и названия, мотивирани от действието *пѐржѐм* гл.:

– *спѐржѐну патàту* ‘пържени картофи’: *За вѐчера òма спѐржѐну патàту*;

– *спѐржѐни бибѐрки* ‘пържен пипер’: *Фѳ тигàнен òма спѐржѐни бибѐрки*;

– *спѐржѐни ч̀чки* ‘пържени, лютивичушки’ – *Клàй си ут спѐржѐнисе ч̀чки*;

– *спѐржѐни дребòлийе* ‘пържени дреболии’ – *Ша кѐснѐм спѐржѐни дребòлийе ут тигàнес*.

При названието *тиганѝк* м., обикн. мн.ч. *тиганѝци* като основен мотивационен признак е залегнало наименованието на съда, в който те се приготвят: *Пѐржѐм тиганѝчки фѳ тигàнес*, срв. по-горе.

Отбелязани са и названия на храни, мотивирани от действието *паря*:

– *попàръ* ж. ‘пържен хляб с масло и гореща вода’: *Сабàлахинка к̀̀ск̀̀м попàръ*, срв. в БЕР *попàра* ‘надробен хляб във вода, чай или мляко’ (БЕР, т. V, 1999: 523). Думата се среща и в други диалекти – напр. *попàра* ‘надробен хляб във вода, чай или мляко’ (Котева 2015: 23);

– мотивирано от действието *надробявам* е названието *надрòбен уг̀̀рт* м. ‘кисело мляко с хляб’: *Н̀̀ска с̀̀м к̀̀снал̀̀ с̀̀му надрòбен уг̀̀рт*. То съдържа и компонент, назоваващ продукта, от който ястието е приготвено – *уг̀̀рт* ‘кисело мляко’.

5.5. Названия на храни, мотивирани от наименованието на продуктите, от които те са приготвени

Към тази лексико-семантична подгрупа се отнасят лексеми, чийто мотивационен признак ясно се свързва с продуктите, от които те са приготвени. Понякога названието на ястието съвпада с названието на продукта и по този начин двете се включват в семантичния обем на една лексема. Така е при названието *б̀̀лг̀̀ур* м. със значение ‘чорба от грухана пшеница, боб и месо’: *Прав̀̀м б̀̀лг̀̀ур с̀̀му на суф̀̀р̀̀*. По-горе бе описано названието *б̀̀лг̀̀ур* м. със значение: ‘1. Грухана пшеница, 2. Чорба от грухана пшеница, боб и месо’. Както личи от примера, посочен тук, това ястие се приготвя обикновено на така наречената *суф̀̀р̀̀* – ‘празнично угощение’.

Многозначност се наблюдава в някои говори и при названието на ястието *тра̀̀ханъ* ж.: *Й̀̀ат̀̀це г̀̀алем тра̀̀ханъ*, мотивирано от продуктите на приготвяне. Лексемата се среща и в южнородопските говори – *тра̀̀хна*, *тра̀̀хана* (Митринов 2011: 151).

В други случаи названието на ястие е производно от названието на съответния продукт – срв. *урѝ̀зник* м. баница с плънка от ориз, *урѝ̀зници* мн.ч.: *Прав̀̀ем урѝ̀зник сов̀̀ечер*.

В говора на с. Долен се срещат и названия, образувани от две лексеми, които се използват за назоваване на различни по състав названия на кулинарната лексика. Така например названието на растението *мисѝр* служи като мотивационен признак и при образуването на названия на храни от царевица:

– *мисѝруф кула̀к* м. ‘царечивна питка’: *Пѝкъм на со̀бъсъ мисѝруф кула̀к*;

– *мисѝруф л’ап* ‘царевичен хляб’: *Мѝсем мисѝруф л’ап*.

Редица названия се образуват с компонент *ма̀нжъ* – лексема, която е заемка от турски, срв. в БЕР *ма̀нджа* ‘гозба, ястие’ → чрез тур. *манса* (БЕР, т. III, 2012: 645).

Така в диалекта се оформя група от названия, образувани с компонент *ма̀нжъ* и компонент, назоваващ продукта, от който е приготвена манджата – срв.:

– *бибѝркинь ма̀нжъ* ж.: ‘яхния//ястие с чушки’: *Ста̀рисе йа̀тце га̀лим бибѝркинь ма̀нжъ*;

– *лу̀квъ ма̀нжъ* ж. ‘яхния//ястие, която се приготвя от лук и пипер’: *За вѐчера ша кла̀м лу̀квъ ма̀нжъ*;

– *въсу̀л’въ ма̀нжъ* ж.: ‘яхния с фасул’. *Кла̀лъ съм зафчѝра въсу̀л’въ ма̀нжъ*.

С компонент *чорба* и втори компонент, назоваващ продукта, от който чорбата е направена, се образува и друга група названия, означаващи различни видове супи:

– *купрѝввъ чорбъ* ж. ‘чорба от коприва’: *Купрѝввъсъ ша йа̀ правѐм на купрѝввъ чорбъ*. Лексемата *коприва* е общобългарска;

– *урѝзвъ чорбъ* ж. ‘чорба с ориз и мляко’: *Пра̀вѝм йа̀тце урѝзвъ чорбъ*;

– *гра̀фувъ чорбъ* ж. ‘чорба от грах’: *За пла̀нина йма гра̀фувъ чорбъ*.

В тази лексико-семантична подгрупа названията се обединяват по общност на основното значение – вид ястие, но се различават по наименованието на продукта, от който са приготвени.

От същия тип е и групата на названия, които представляват названия с елемент *каша*:

– *бѐллъ кàшъ* ж. ‘каша, приготвена от бяло пшенично брашно’: *Нѐкъф път си прàвѐм сабàлахин бѐллъ кàшъ*;

– *въсу̀л’въ кàшъ* ж. ‘каша със сварен боб’: *Не йàтце си гàлим въсу̀л’въ кàшъ*;

– *мис̀рвъ кàшъ* ж. ‘каша от царевично брашно’: *Пучти сек сабàлахин к̀ск̀м мис̀рвъ кàшъ*.

В говора се употребява названието *сърми* мн.ч., което е широко разпространено в българските диалекти и е характерно за родопските говори (вж. БДА. ОТ. к. № Л 23), както и за южнородопските – *сарма̀*, *сармѝ* (Митринов 2011: 153).

Лексемата *сърми* се среща и при названия с компонент, означаващ продукта, от който *сармите* са направени:

– *з’ѐл’ви сърмѝ* мн.ч. ‘зелеви сарми’: *Ша прàвем з’ѐлви сърмѝ нѐска*;

– *лòзви сърмѝ* мн.ч. ‘лозови сарми’: *Лòзвис’е сърмѝ са л’у̀ти*.

Названието за салатата в говора е *сàлъ* ж. ‘салата’: *Ша прàвѐм фьф панѝцасъ сàлъ* (срв. БЕР, т. VI, 2002: 438).

За назоваване на туршия в говора на с. Долен служи названието *р̀сул* м.: *Фьф буркàн’е прàвѐм р̀сул*. Подобни названия са отбелязани и в южнородопските говори – *сàла*, *сàло*, *р̀сол*, *р̀сал*, *р̀сала* ‘туршия’ (Митринов 2011: 153). Лексемата *р̀сул* е широко разпространена в диалектите със значение ‘кисело зеле, сок от кисело зеле’. Тя произлиза от праслав. **arz-salъ* (БЕР, т. VI, 2002: 160). Може да се отбележи, че има основание да се отдели семантичен компонент сол > солен, който е

мотивационен за названието *ра̀сул*, отбелязано в говора на с. Долес със значение ‘туршия’.

Названията от всички лексико-семантични подгрупи се обединяват по своето основно значение, тъй като представляват названия на храни. При някои от тях се наблюдава семантично отношение цяло (холоним) – част (мероним), напр. *л’ап – кума̀т, за̀ла, трòха*. Други названия се обединяват в подгрупи по допълнителни признаци – напр. продуктът, от който са приготвени, начинът на приготвяне, видът на ястието – *каша, чорба* и др. Така в лексико-семантичната група за название на храни и хранене се организират подгрупи, които се основават на обединение и противопоставяне по различни допълнителни семантични признаци.

IV.7. Лексико-тематична група Устройство и обзавеждане на дома

1. Названия на къща, строеж и други

Общото название на къща в говора на с. Долен е *кòитъ, к̀шитъ, ж., к̀шит’е, кòит’е*, мн.ч.: *Кòит’есе сме си хи не град̀или*. Названието е общобългарско и се среща във всички диалекти – *кòи́та, кòи́то* (Митринов 2011: 173).

За назоваването на малка къща, извън селото се употребява названието *кулѝбъ ж., кулѝби* мн.ч.: *Айша ѝе нах кулѝбъ̀нъ* (вж. БЕР, т. II, 2012: 555). Названието се среща във всички диалекти – *колѝба, кулѝба* (Митринов 2011: 174).

За назоваване на стена, зид на сграда се употребява лексемата от турски произход *д̀вар м., д̀вар’е* мн.ч.: *Д̀варъс хи ѝе п̀аннал*, (срв. БЕР, т. I, 2007: 442).

Названието на строителния материал вар в диалекта е *кирѐч м.: Сас кирѐч ма̀жъ̀т д̀варен’е* от турски произход (вж. БДА. ОТ. к. № Л 19; БЕР, т. II, 2012: 380); *кирѐч* (Митринов 2011:174).

Други интересни названия на постройки в диалекта са:

– название със значение ‘хамбар’, в който се съхраняват зърнени култури и храна за животните, се употребява лексемата *д̀ам* м., *д̀аме* мн.ч.: *Фъф д̀амън кл̀авъм пченѝцъ, ръш, с'̀ану*, от тур. *dam* ‘обор, навес’ (БЕР, т. I, 2007: 316). Според картата на БДА названието е характерно за Югоизточна България – Родопите и Странджа, като се среща и на север в централните балкански говори и Великотърновско (БДА. ОТ. 2011: к. № Л 53);

– постройка с лечебен кабинет се назовава *зд̀равнъ* ж., *зд̀равни* мн.ч.: *Ша йдъм нах зд̀равнънъ*.

1.1. Названия на части и обекти от къщата

Както вече бе отбелязано, названието на къща в говора е *к̀оштъ*, *к̀ъштъ*. Като обединени от значението ‘части на къщата’ са отбелязани следните названия:

– *в̀рた* ж., *в̀рти* мн.ч.: *У н̀ам в̀ртин'е са мл̀огу*. Названието е общобългарско и се среща във всички диалекти – *врат̀а*, *варт̀а* (Митринов 2011: 174);

– названието на външна врата пред къщата е *п̀ортъ* ж., *п̀орт'е* мн.ч.: *Вр̀ит ймът п̀орт'е упр̀еш к̀оштен'е*, срв. *п̀орта* ‘широка и солидна врата на двор откъм улицата’ (БЕР, т. V, 1999: 532);

– за назоваване на стълба се употребява лексемата *ск̀аль* ж., умалително *ск̀алкъ* ж., *ск̀алки* мн.ч.: *Мл̀огу са н̀ашне ск̀алки*, вж. *ск̀ала* със значение ‘стълба’ (БЕР, т. VI, 2002: 717). Подобно название е отбелязано и в южнородопските говори – *ск̀ала* ‘стълба’ (Митринов 2011: 175).

Названието за балкон в диалекта на с. Долен е *х̀одер*, *одер* м.: *Ша м̀етъм х̀одерън*, срв. разпространението на названието в БДА. ОТ. к. № Л 1. Според БЕР названието се свързва с *одър* – вероятно от праслав. * *a-drъ*, с първоначално значение ‘настилка от дърво’ (БЕР, т. IV, 2012: 809-812). В южнородопските български говори за балкон са отбелязани названията – *одар*, *одер*, *одерка* (Митринов 2011: 174).

1.2. Названия на помещения в къщата

Названието за стая в диалекта на с. Долен е *худайà*, *одайà* ж., *худайè* мн.ч., с протеза на съгл. х: *Фъф худайàнъ хи са др̀ипин'е* 'дрехи' – вж. разпространението в БДА. ОТ. к. № Л 2, както и *одая* 'стая' (БЕР, т. IV, 2012: 793), докато в южнородопските говори се срещат названия – *удайè*, *одарàса* (Митринов 2011: 174).

За назоваване на спалня служи лексемата *худайà за лезèн'е* ж., наред с по-новото название *спàл'н'ъ* ж., *спàл'ни* мн.ч.: *Не лез̀им фъф спàл'н'ънъ*.

Названието за кухня и трапезария е *худайà за йàден'е* ж.

За название на 'мазе' служи лексемата *зèмалник* м., *зèмалниц'е* мн.ч.: *Фъф зèмалникън клàвъм патàтуну* – словообразователен вариант на книжовното *з̀имник* (вж. БЕР, т. I, 2007: 634, 642).

Всички лексикални единици от лексико-семантичните подгрупи се обединяват от единство в значенията си, че означават помещения в къщата, но се различават по конкретното помещение, което назовават. В семантичните отношения основно отношение е цяло – части. Освен общобългарски думи често се срещат и думи от чужд произход.

1.3. Названия на предмети и обекти в стаята

Названието за огнище вътре в стаята е *уджàклък* м. от тур. *осак*.

За назоваване на 'печка' се използва лексемата *сòбъ* ж.: *Вàл'ам сòбъсь* (вж. БЕР, т. VII, 2010: 263).

Със значение 'щипка за ловене на нещо горещо в печката; маша' се употребява лексемата *дилàф* м., *дилàфе* мн.ч.

Названието за кюнец е *бур̀ийа* ж., *бур̀ийе* мн.ч.: *Ша ч̀истем бур̀ийен'е* (срв. БДА. ОТ. к. № Л 4). Названието е заемка от турски език, широко разпространена в източнобългарските говори (Младенов 1941: 50).

За назоваване на комин успоредно се използват две названия, в речта на по-младите жители се употребява общобългарското название *кум̀ин* м.,

кум̀ин'е мн.ч.: *Кум̀ин'ес'е хи ч̀истѐм л'̀атус*, а в речта на по-старите хора се употребява названието *бадж̀а* ж., *бадж̀е* мн.ч. – заемка от турски, широко разпространена в българските говори (БЕР, т. I, 1971: 25; БДА. Т. I. ЮИБ. к. № 199; БДА. Т. III. ЮЗБ. к. № 227). Подобни названия се срещат и в южнородопските говори – *кум̀ин*, *бадж̀о* (Митринов 2011: 175).

Със значение 'дим' в диалекта се употребява лексемата *т̀урм̀* ж., а действието 'пуши' се назовава с глагола *т̀урми* несв.: *Й̀атце т̀урми соб̀ъсъ*, виж названието *дим* (БДА. ОТ. карта № Л 5).

За назоваване на 'нещо, което миреше на пушек' се употребява названието *кат* м.: *Мир̀исъ ент̀ерийасъ на кат*. От картата на БДА. ОТ. личи, че и двете лексеми са характерни за родопските говори.

1.4. Названия на мебели

За назоваване на шкаф, секция се употребява лексемата *биф̀ет* м.: *Мес̀алкин'е са на биф̀ет̀н* (вж. БЕР, т. I, 2007: 106).

В говора на с. Долен лексемата *ду̀ла̀п* м. има значение 'скрин': *Прик̀ен'е хи кл̀ав̀ът ф̀ъф ду̀ла̀п'ене* (виж по-долу *прик'̀е* ж.).

Названието за рафт на шкаф е *полѝцъ* ж.

За название на ниска кръгла маса служи лексемата *син̀ийа* ж.: *На син̀ийасъ й̀а̀дем* (вж. БДА. ОТ. карта № Л 6; БЕР, т. VI, 2002: 673).

Названието за легло в диалекта е *крив̀ат* м., *крив̀ат'е* мн.ч.: *С̀енни на крив̀атен* (вж. БЕР, т. II, 2012: 728).

Названието за прозорец в говора е *п̀ен̀дж'урь* ж., *п̀ен̀дж'уре* мн.ч.

Между посочените лексеми от различните лексико-семантични подгрупи се срещат названия от домашен и от чужд произход – често с непрозрачна от съвременна гледна точка мотивация. Основните названия в анализираните лексико-семантични групи, отбелязани в диалекта, често съвпадат с общобългарските, но се срещат и диалектни названия като *двар*, *да̀м*, *п̀отун*, *х̀одер* и др. Отбелязани са специфични фонетични и

словообразователни варианти като *хòдер*, *зèмалник* и др. В различните лексико-семантични подгрупи се открояват отношения от типа общи – видови названия и цяло – части, напр. общото название (хипероним) за назоваване на постройка, която се обитава от човека – *к̀шитъ*, *к̀шитъ* и видово название (хипоним) – *кул̀бъ*; название на цяло – (холоним) – *к̀шитъ*, *к̀шитъ* – название на част от цялото – (мероним) – *худай̀*, *хòдер* и др.; названия на стая – (холоним) – *худай̀* – названия на части и обекти в стаята – (мероними) – *удж̀клък*, *кум̀н*, *сòбъ*, *бадж̀*, *крив̀т*, *биф̀ет*, *дул̀н*, *син̀йя* и др.

1.5. Названия на текстилна покъщнина

Като общо название на завивки и текстилна покъщнина се използва лексемата *прик'è* ж., гръцка заемка според М. Филипова-Байрова със значение ‘чеиз, зестра’ (БЕР, т. V, 1999: 713). Първичното значение на названието *прик'è* е чеиз със значение ‘дрехи, постелки, покъщнина, които невястата донася в дома’, срв. *чеиз*, *прид*, *придан*, *вено*, *премяна* (РБЕ 2012, т. 14). Значението ‘покъщнина’ фигурира в тълкуването на РБЕ. Според народната традиция при задомяването си невястата трябва да донесе в новия си дом предварително приготвена текстилна покъщнина – *прик'è* или *чеиз*.

Отбелязани са и някои основни названия на различни елементи от покъщнината:

– *худ'алу* ср., *худ'ала* мн.ч. Одеало. Названието представлява фонетичен диалектизъм с протетично *х* и развитие на мекост на мястото на изпадналата гласна – срв. изходната форма в БЕР *од̀ло*, *од̀ало*, *од̀ати*, *од̀ти* (БЕР, т. IV, 1995: 799);

– за назоваване на възглавница се използва лексемата *в̀згланицъ*, *в̀згланицъ* ж., *в̀згланици* мн.ч.: *Пòтпри са на в̀згланицъсь* (вж. БДА. ОТ. карта № Л 3). В южнородопските говори са отбелязани названия като *в̀згланица*, *в̀зглавница*, *òзленица* и др. (Митринов 2011: 180);

- със значение ‘калъпка на възглавница’ се употребява названието *възглафкъ* ж., *възглафки* мн.ч.;
- названието за покривка на маса в говора е *месалкъ* ж., *месалки* мн.ч.: *Клай месалкъсь на синийанъ* (срв. БЕР, т. III, 2012: 753);
- за назоваване на постелка се употребява названието *постелкъ* ж., *постелки* мн.ч.: *Перьм л’атус постелкин’е*. Тук названието е мотивирано от глагола *постильм* < *постеля* (срв. БЕР, т. V, 1999: 549; в южнородопските говори са отбелязани названията – *поителка*, *постелке*, *поитилък* (Митринов 2011: 180).

2. Названия на инструменти и домакински средства за обработка на тъкани и прежда

Като общо название за игла в говора на с. Долен се употребява названието *игль* ж., *игли* мн.ч., а за назоваването на много голяма по размер игла служи лексемата *губеркъ* ж., *губерки* мн.ч.: *Сас губеркъ са шийе съмарен*. Подобни названия се срещат в южнородопските говори – *игла*, *гуперка*, *уберка* (Митринов 2011: 182).

Интерес в диалекта на с. Долен представлява названието със значение ‘безопасна игла’ – *зайгль* ж., *зайгли* мн.ч.: *Клай зайгльсь на пънтòлет’е, òти са ти гул’уми*.

Названието на куки – игли за плетене в диалекта е *спйцъ* ж., *спйц’е* мн.ч.: *Плетьм сас спйц’е* (срв. БЕР, т.VII, 2010: 391).

Названието за вълна в говора е общобългарско, с характерния за диалекта рефлекс на еровата гласна – *вòлнъ*, *вълнъ* ж.

За назоваване на чекрък служи лексемата *вòртка*, *въртка* ж. Лексемата е мотивирана от действието *въртя*.

За назоваване на прежда в диалекта се употребява название *прèлу* ср., мотивирано от действието *преда*.

От действието *върти* и глагола *въртя* е мотивирано и названието на вретено – *варѐтену* ср.

За назоваване на хурка се употребява фонетичният диалектизъм – *фуркѝ* ж., която е заемка от латински (Младенов 1941: 673).

3. Названия на кухненски съдове и прибори

Като общо название на домакинска посуда в диалекта се употребява лексемата *сахѝн*, *сахѝн* м., *сахѝн'е*, *сахѝн'е* мн.ч. В БЕР се среща лексемата *сахѝн* със значение ‘медна чиния; меден разлят съд, блюдо’ (БЕР, т. VI., 2002: 515).

Названието на съд за хранене е *панѝцѝ* ж., *панѝцѝ'е* мн.ч.: *Сѝпни мл'ѝку фѝф панѝчкасѝ*, срв. в БЕР *панѝца* със значение ‘разлят и дълбок глинен съд за ястие’ (БЕР, т.V, 1999: 45). Подобни названия са отбелязани и в южнородопските говори – *панѝца*, *сахѝн*, *та̀са* и др. (Митринов 2011: 177).

Названието на лъжица в говора е общобългарско – *лайѝцѝ* ж., *лайѝцѝ'е* мн.ч.: *Кла̀ди хи лайѝцѝ'ен'е*. То се среща и в други родопски говори (Митринов 2011: 177).

Названието за вилица е *вилѝ* ж., вж. разпространението на названието в БДА. ОТ. карта № Л 7. В другите родопски говори са отбелязани названия като *вилѝ*, *чата̀л*, *итѝпкѝ* (Митринов 2011: 178).

За назоваването на домакински нож служи лексемата *нош* м., *но̀шв'е* мн.ч., а названието за джобен нож е *чекѝйѝ* ж., *чекѝйѝе* мн.ч.: *Подѝй ми но̀ш*. И двете названия са широко разпространени в други диалекти – *нош*, *но̀ша*, *чѝкѝйѝе*, *чекѝйѝа* и др. (Митринов 2011: 182).

Названието на ‘съд, който се използва за печене’ в говора на с. Долен е *та̀вѝ* ж., *та̀вѝ* мн.ч.: *Фѝф та̀вѝнѝ ѝма стѝрганик*.

Със значение тенджера се употребява лексемата *тѝнѝжура* ж., *тѝнѝжур'е* мн.ч. Названието е общобългарско и се среща във всички диалекти.

4. Названия на съдове за течности

В диалекта на с. Долен е отбелязан фонетичен вариант *шишà* ж. със значение ‘шише’.

Названието за чаша в говора е *шашиàк* м., *шашиàц* ’е мн.ч.: *Нàлей вòдъ фъф шашиàкъс*.

Названието за котел с различна големина е *хàркма* ж., *хàркми* мн.ч., умал. *хàркмичка*: *Нàлей мл’àку фъф хàркмичкасъ*. По данни на БДА. ОТ. карта № Л 11 названието *харкома* се среща в почти всички родопски говори, както и в южнородопските български говори – *хàркома*, *хàркама* (Митринов 2011: 178). Днес в речта на доленци названието *хàркма* се употребява и със значение ‘кофа’, тъй като този съд изпълнява същата функция, каквато в миналото е изпълнявал големия меден съд.

Отбелязано е названието *казàн* м., *казàн’е* мн.ч. със значение ‘варел, съд за варене на буркани’: *Фъф казàнес върìм буркàнен’е*, срв. лексемата в БЕР *казàн* със значение ‘голям котел; съд за варене на ракия или розово масло’ (БЕР, т. II, 2012: 137).

Със значение ‘съд за поливане на вода при тоалетно почистване’ се употребява названието *ибрìк* м., *ибрìц* ’е мн.ч.: *Клàй ибрìкес*, срв. *ибрìк* диал. остар. ‘глинен или меден съд за поливане вода при миене’ (БЕР, т. II, 2012: 2).

Със значение ‘лейка’ се употребява названието от турски произход *бурзàн* ’ м., *бурзàн’е* мн.ч.: *Зàлей сас бурзàнен*.

Названието за леген в диалекта е *лехèн* м., *лехèн’е* мн.ч.: *Фъф лехèнен пèръм дрìтин’е*, срв. *лехèн* > *лехèн* ‘недълбок, обикновен метален съд за миене и пране’ (БЕР, т. III, 2012: 342).

Названието на съд за биене на мляко в диалекта е *бурìлу* ср. Според изследванията на М. Сл. Младенов то е характерно за източните родопски говори (Младенов 1980: 179-184).

Интерес в диалекта на с. Долен представлява по-новото название за биене на мляко *бъркачкъ* ж. ‘уред, чрез който се разбива киселото мляко, за да се получи масло и мътеница’: *Фъф бъркачкасъ бъркъм мл’акуну*. При названието *бъркачкъ* мотивацията на лексемата се е развила от глагола *бъркъм* несв. със значение ‘бия, разбърквам’.

5. Названия на предмети от бита

Названията за метла и лопатка в говора на с. Долен са общобългарски – срв. *мѣтль, лупатъ* ж.: *Дай мѣтльнъ да исмѣтъм*. Лексемите се срещат във всички диалекти – *мѣтла, старгач* (Митринов 2011: 182).

За назоваване на ‘ножица’ е отбелязан фонетичен вариант на общобългарската лексема, който обикновено се среща във форма *pluralia tantum* – *нойце* мн.ч.: *Подъй ми нойцѣн’е*.

Названието за кръгла дъска за точене на кори за баница в диалекта е *крѡк, крѣк* м. ‘тънка кръгла дъска за точене на кори’: *Ша тѡчем на крѣк*. По данни на БДА. ОТ. к. № Л 6 названието се среща в централните и южните Родопи.

Названието за точилка в говора на с. Долен е *тучилкъ* ж., *тучилки* мн.ч. Лексемата е мотивирана от названието на действието, което се извършва с предмета, от глагола *точа*.

Названието за ренде в говора е *стъргалу* ср., срв. БЕР със значение ‘кухненско ренде’ (БЕР, т. VII., 2010: 527).

При названията от лексико-семантичните групи – предмети от бита и от къщата, инструменти и съдове се срещат думи от домашен и от чужд произход, напр. – *бурилу, шашиак, харкма* и др. Често те са с непрозрачна от съвременна гледна точка вътрешна форма, но се срещат и случаи, при които се проявява мотивация според действието, което се извършва със съответната вещ, напр. – *постѣлкъ, вѡртка//вѣртка, бъркачкъ, тучилкъ, прѣлу, стъргалу*. Някои названия са мотивирани според своята форма –

крѝк//крѝк или според названието на друг предмет със сходна функция – *но̀йца < нож*.

V. Обобщение на лексикосемантичните отношения на названията от отделните лексико-тематични и лексико-семантични групи и подгрупи

Изследването на номинацията в лексикалната система на говора на с. Долен позволява да се проследят принципите на обозначаване на реалиите от различните ЛТГ и ЛСГ – номинация по характерен признак, по форма, свойство, действие и др.

При анализа на номинацията, мотивиращият признак на лексемите дава възможност да се определи какви признаци са залегнали в основата на тези наименования, а именно да се разкрие връзката на обекта с езиковото му изразяване (вж. Пернишка 1993: 44).

Голяма част от диалектните названия в говора на с. Долен имат ясен мотивиращ признак (МП). Според мотивационните признаци названията се разпределят в няколко групи.

1. Названия с ясен от съвременна гледна точка мотивиращ признак

1.1. Названия, мотивирани от основен семантичен признак качество и производни от съществителни и прилагателни имена

Към тази група спадат названия, мотивирани от някакво качество, напр. названия за човек според възрастта и пола на човек – *ста̀ркѝ, ста̀рку, жѐнѝку дѐте, мѝску, ѝуна̀к*; названия за храни – *пр'а̀сну* ‘прясно мляко’; названия на характерни качества на животни, свързани с ролята им в стопанството – *продѝсть*, мотивирано от съществително име *поро̀да*;

уй̀а̀гненъ от същ. име – *й̀а̀гне*; *уй̀а̀ренъ* – *й̀а̀ре*; названия, мотивирани според признака цвят – *жалтѝлу* и *белтѝлу*; на животни – *сѝнек*, производно от синия цвят по главата на гущера; *пастрѝнъ* от *пѝстър* ‘шарен’; *сѝркъ* от *сур* ‘светлосив; с размесени тъмни и бели коси’; на растения – *сѝнъ бѝлкъ*, мотивирано от цвета на растението; *куштрѝвъ* от *костряв* – ‘твърд и остър като кост’; названия за действия, мотивирани от обект – *уштѝни*, срв. *штѝне*; *риба̀р* от същ. име – *риба* и др.

1.2. Названия, мотивирани от основен семантичен белег действие и производни от глагол

Тук спадат названия на лица – *га̀л’ник* и *га̀л’ницъ*, мотивирани от глагола *га̀л’ам*; названия на обреди – *женѝлкъ* от гл. *женем*; названия на части на тялото – *клѝпкъ*, производна от глаголното действие *клѝпъм*; *гарчѝмалник* от глагола *гѝрча се*; *мѝлешник* от глагола *мѝл’ам*; *пригѝштъ* – прегръщам, хващам; *худѝл’у* от глагола *ход’а*; *пѝстелкъ* – *пѝстелвъм* ‘постеля’; *бѝрка̀чкъ* – *бѝркъм* ‘бия мляко’; *мѝтль* – *мѝтъм*; *тучѝлкъ* – *точа*; *стѝргалу* – *стѝржа*; *купач* – *копъм*; *блестѝнкъ* – *блести*; *ска̀къл* – *скача*; *па̀дѝнъ* – *пада*; *буда̀к* – *боде*; *вѝйкъ* – *вее*; *пика̀лник* – *пѝкъм*; *вѝрзоп* – *вѝрзвам*. Мотивирани от начина на приготвяне са названията – *ва̀рву*, *свѝрѝн въ̀сул*, *свѝрѝни д’ѝнки*, *свѝрѝн къ̀бак*, мотивирани от глагола *варя*; *пѝкън къ̀бак*, *пѝкън мисѝр* от глагола *пека*; *спѝржѝни бибѝрки*, *спѝржѝни чу̀чки*, *спѝржѝни дрѐбѝлийе* от гл. *пѝржа*; *по̀пара* от гл. действие *попаря*.

1.3. Названия, мотивирани от основен семантичен белег обект и производни от съществителни имена

В тази група са включени названия с основен семантичен белег характерен за понятието обект и производни от съществителни имена – напр. названия на качества на човек – *ко̀рмест*, *памѝтлиф*, *ака̀ллъ*, *акъ̀лиа*, *й̀умовѝт*; названия за земя и диворастящи растения – *трѐвѝву*, *тр’а̀въ*,

ерѝква, езм̀акву, чем̀урву, кеп̀урву, кумс̀алвѝ – кумсал ‘песѝкливо място; вид прѝст; песѝчлива почва’, вѝрл̀акву от вѝрл̀ак ‘стрѝмнина’, кѝмен̀акву, произв. от камѝк, ус̀ойкву от ус̀оде ‘място, неогрявано от слѝнце’, равн̀иште от равнина ‘обширна земна повѝрхност без големи възвишения и вдлѝбнатини’; биб̀еркинѝ тр̀авѝ от съществително име биб̀еркѝ и др. Кѝм тази група спадат и названия на храни, мотивирани от наименованието на продукта, от който са приготвени – ур̀изник, произв. от продукта – ур̀из; л̀уквѝ м̀анжѝ от същ. лук, биб̀еркинѝ м̀анжѝ, вѝсу̀л’вѝ м̀анжѝ; купр̀ивѝвѝ ч̀орбѝ, гра̀фувѝ ч̀орбѝ; мис̀ируф кул̀ак, мис̀ирув л̀ап, произв. от продукта – мис̀ир ‘царевица’; шиѝ ’улки от същ. – шиѝ ’улка ‘резен яб̀лка за ошава’ и др.; клин, произв. от формата клин; мум̀ари – производно от мома; названия на храни, мотивирани от времето на приготвяне – саб̀алахинка ж. – от наречието саб̀ах ‘времето сутрин’; план̀ина, – пладн̀ина ‘времето на обяд’; ик̀индийа – ик̀индия ‘времето следобяд’; вѝчера – вѝчер ‘вечер’.

1.4. Названия, мотивирани според характерен белег, свързан с цвят, форма, звук и др.

В тази група са отбелязани названия, чийто мотивационен признак е свързан с формата и цвета на назования обект или характерен звук, свързан с него. Тук може да се посочат, напр. названието *жа̀б’ек*, произв. по цвят и форма на *жаба*; *вѝшѝвицѝ* по форма – *вѝс, вѝсца*; *кутк̀уд’аце*, произв. от междуметието *кут-кут/кѝт/кѝт*; *м̀ачка* от междуметието за повикване на котка – *мач-мач*; *кѝте, бѝци/бѝчки, кѝте*, произв. от междуметия; *баз̀ук*, производно от междуметието *бѝз-бѝз*, с което се означава звукът, който издава брѝмбарѝт.

1.5. Лексико-семантични парадигми в говора

При названията с ясна от съвременна гледна точка мотивация може да се открият семантични модели – лексико-семантични парадигми (ЛСП). Те

представяват названия от една ЛТГ или от ЛСГ, които се различават по еднотипно отразени в номинацията допълнителни семантични признаци.

За термина лексико-семантична парадигма в работата се използва дефиницията, посочена от В. Радева (Радева 2017: 133), а преди това и от Ф. П. Филин (Филин 1957: 525).

При прегледа на названията от ЛТГ Животновъдство ясно личи, че глаголите, които означават действието раждане образуват семантична парадигма или модел. Тя е съставена от еднотипни от семантична гледна точка лексеми, които се обединяват по значение ‘раждане на животно’, а се различават по наименованието на вида на малкото животно, напр. за назоваване на крава, която ражда теле > *тèли са/утèлвѣ са*; за овца, която ражда агне > *ягни се/уй̀а̀гни са*; за коза, която ражда яре > *яри се/ уй̀ари са*.

Подобен лексико-семантичен модел е и при названията за назоваването на нагон за разплод – *разгòнєнь, разм̀рлень, разп̀рчень, разкв̀акнь*. Всички тези названия имат общност в значенията си – означават животно, което е придобило нагон за разплод, а се различават по названието на действието – оплождане при съответното животно.

При названията, назоваващи храни, лексемите се обединяват в лексико-семантични парадигми – напр. при названията с елемент *манжъ*: *л̀уквѣ м̀анжѣ, биб̀ерквѣ м̀анжѣ, в̀с̀улѣ м̀анжѣ*. Всички тези названия следват един общ модел или лексико-семантична парадигма. Те са тясно свързани помежду си с общност в значението си, но се променят по номинационния признак – продуктът, от който са приготвени, изпълняващ ролята на диференциален семантичен признак (вж. Радева 1982: 56). Други названия на храни в говора, при които се наблюдават подобни семантични отношения са напр. – *б̀еллѣ к̀ашѣ, в̀с̀ул'вѣ к̀ашѣ, мис̀ирѣвѣ к̀ашѣ*. Тези названия образуват лексико-семантична парадигма//модел, защото имат общност в значението си, че са приготвени като каша, но се различават семантично по названието на продукта, от който е приготвена кашата.

Лексико-семантична парадигма//модел се оформя и при названията на храни по начин на приготвяне като – *варву, свър̀ен въ̀су̀л’*, *свър̀ен къ̀ба̀к*, *свър̀ени д’у̀нки* и др. Общността в семантичен план е мотивираността от начина на приготвяне – варене, а различието по елемента, означаващ продукта, от който са приготвени – *сп̀ър̀ж̀ѐну пат̀ату*, *сп̀ър̀ж̀ѐни биб̀ѐрки*, *сп̀ър̀ж̀ѐни чу̀чки*, *сп̀ър̀ж̀ѐни дрѐб̀о̀лийе* и др.

ЛСП се наблюдава и при названията за земна почва и обработваема земя според качествата и състава им: *трев̀иву м’а̀сту*, *ер̀кву м’а̀сту*, *езма̀кву м’а̀сту*, *чем̀ур̀ву м’а̀сту*, *кеп̀ир̀ву м’а̀сту*, *кумс̀алву*. Подобен модел се наблюдава и при названията на различните видове ниви или градини, мотивирани от начина на обработването им – *натур̀ену*, *искуп̀ану*, *изур̀ану*, *нав̀адену*, *пус’а̀ту*.

ЛСП се образува и при названията за нива според местоположението или изложението ѝ – *въ̀р̀ла̀к*, *п̀ъ̀з̀ла̀к*, *къ̀мен̀а̀к*; *ус̀о̀й̀кву*, *прис̀о̀й̀кву*, *рав̀нѝште* и др. Лексемите се обединяват по общ семантичен признак – означават място за земеделска дейност, но се различават по местоположение и изложение.

По наличието на семантична диференциация названията от ЛСП се различават от синонимните редове, в които семантичните различия градира в рамките на една скала.

2. Немотивирани от съвременна гледна точка номинативни (терминологични) диалектизми

При тези лексеми мотивацията за тяхното назоваване не е ясна от съвременна гледна точка. Такива лексеми са – *ер̀к*, *курку̀бацъ*, *смѝда̀л* ‘обредна погача при новородено дете’, *г̀ез’а* ‘обредна погача при сватба’, *бу̀нче* ‘теле над 6 месечна възраст’, *пр̀о̀сутник* ‘баница с праз лук или зеле’, *кач̀а̀мак* ‘бъркано, варено ястие от царевично брашно със запръжка от лук и месо’, *бубу̀лкъ* ‘буболечка’, *суф̀р̀ъ* ‘празнично угощение’, *з̀емалник*, *г̀ър̀мѝкъ* и др.

3. Семантични отношения между немотивирани от съвременна гледна точка названия в различните ЛТГ и ЛСГ

Немотивирани от съвременна гледна точка названия се свързват в различни типове семантични отношения помежду си.

3.1 Семантични отношения хиперонимия – хипонимия

При лексемите от редица ЛТГ и ЛСГ се наблюдават различни по тип семантични отношения – напр. при названия за човек, тяло на човека; къща, стая, селскостопанска лексика и др. се изразяват йерархични семантични отношения от типа общи родови названия към частни видови названия. Хиперонимията е разглеждана от много учени като Ем. Пернишка, Т. Бояджиев, В. Радева и др. В. Радева отнася хиперонимията към парадигматичните отношения на думите. Тя пояснява, че: „...отразява отношението род : вид, при което родовото название обобщава номинацията на класа предмети, а видовото класифицира предметите чрез особености, които ги характеризират като разновидности на общото родово название (Радева 2017: 170-171).

При названията на земеделската лексика между лексикалните единици се изграждат родово-видови отношения, например названието *нива* със значение ‘обработваема земя извън селището’ е родово по отношение на отделните видови названия за обработваема земя извън селото – *м’асту*, *тарлѐ*, *кочур*, *чѐур*, *чѐкъм*: *Пу тарлин’е сѐйме патату*, *мисѐр*, *пченицѐ*. *Местасъ ни са зѐгрѐдени, да не влѐзѐт хайван’е*.

Отношение на род : вид – хипероним : хипоними се проявява и при названията за назоваване на плевели, напр.: хипонимите – *жѐб’ек*, *куштрѐвъ*, *въшиѐвицѐ*, *ерѐк*, *бибѐркинѐ тр’ѐвъ*, *сѐвлек*, *жалѐвикѐ*, *сѐнѐ билкѐ* са видови по отношение на родовото название (хипероним) – *тр’ѐвъ* ‘трева;

плевел'. Всички тези названия са разновидности на общото родово название.

3.2. Семантични отношения холонимия – меронимия

При семантичното отношение от типа холоним : мероними или цяло : част, названието на цялото (холоним) се свързва с названията за номинация на отделните му части, които се наричат мероними. В диалектната система на с. Долен, например холонимът – *снагъ* се свързва меронимите – *гладъв*, *гърп*, *рѣки*, *ноги*.

При названията на глава лексемите също влизат в отношение на цяло : част – напр. холоним – *гладъв*, в който се включват меронимите – *мозък*, *обръс*, *вѣшки*, *око*, *клѣпкъ*, *чайн'ѐ*, *вен'ѐц*, *зоп*, *йизик*, *иййа*, *косъ*.

Семантично отношение цяло : част се наблюдава и при названията на крайници, напр. холоним – *рѣкъ*, свързан с меронимите – *киткъ*, *пѣрст'е*, *нокт'е*, *пригѣштъ* и др.

Същите семантични отношения се наблюдават и при названията на крак и неговите части, напр. холоним – *ногъ*, в който се включват меронимите – *бут*, *кул'ану*, *пѣрст'е*, *худил'у*, *пиштъл* и др.

При названията на къща и други постройки също се наблюдава отношение на цяло : части, напр. названието *кѣштъ* е холоним, изграден от меронимите – *вѣртà*, *пòртъ*, *скàль*, *худайà*, *спàл'н'ъ* и др.

Подобно семантично отношение между лексемите се наблюдава и при названията за стая, нейните части и обектите в нея, напр. холоним – *худайà*, в който се включват меронимите – *уджаклък*, *кумин*, *сòбъ* 'печка' (в някои диалекти съществува като хетероним със значение 'стая'), *криват*, *бифѐт*, *дулàn*.

Между лексемите от групата названия за покъщнина и предмети от бита също се наблюдава отношение на цяло : части, напр. холонимът – *прик'ѐ* включва меронимите – *худ'алу*, *вѣзглафкъ*, *месàл*, *пòстелкъ*.

Отношение на цяло : части има и между названията за кухненски съдове, прибори и уреди, напр. към холонима *сахън'е* се отнасят меронимите – *паниџъ, тавѝ, тѝнжуръ, шапшак*.

3.3. Отношение на синонимия и антонимия

Много често при характеристиката на названията се проявяват отношения на синонимия и антонимия между лексемите. Синонимията свързва лексеми (а също и равностойни на думи фразеологизми и сложни названия) – синоними (БЛФ, т. I, 2013: 556). Близките по значение думи, употребени в един голям кръг от различни териториални диалекти, образуват синонимни редове на макродиалектно равнище. Синонимите се обединяват според общото им смислово съдържание в синонимни редове (Бояджиев 2011: 138).

Антонимията е парадигматична семантична връзка на противопоставяне на две и повече различни лексеми от една част на речта по значения за напълно противоположни понятия за признаци, предмети, действия, явления или отношения (БЛФ, т. I, 2013: 565).

При названията за качества най-ярко се очертават отношенията на синонимия и антонимия. В лексико-семантичната група на названия, означаващи физически качества на човек, се открояват синоними, които се обединяват според значението си в различни синонимни редове на микродиалектно равнище. Те се срещат и в близки родопски диалекти. В работата за съпоставка се посочват лексеми от Родопски речник на Т. Стойчев, както и от редица други диалектни трудове и Български етимологичен речник т. I – VII.

3.3.1. Синонимия в диалекта

По-характерни синонимни редове при названията с неясна от съвременна гледна точка мотивация, отбелязани в говора, са названията на

човек по различни негови физически качества, напр. за ‘висок човек’ – *длег* (Долен), *висòчък*, *г’òл’ак*, *жигарàт*, *здìгнат*. Тези прилагателни образуват един общ синонимен ред с общо значение ‘висок човек’, всички те представляват думи, назоваващи един концепт (срв. БЛФ, т. I., 2013: 556).

Със значение ‘слаб’ са отбелязани следните синоними – *м̀ршав* (Долен), *г̀рч’еф*, *п̀хтаф*, *ц̀глаф*, които се обединяват в синонимен ред.

Синонимите със значение ‘красив, хубав’ – *ка̀матен* (Долен), *г̀здав*, *г̀здилан*, *г’урж’ум* и *намд̀р* се присъединяват към синонимния ред на основната общобългарска дума ‘хубав; красив’.

При прилагателните, назоваващи човек според определени интелектуални качества, се открояват синонимите – *пам̀тлиф* (Долен), *акал̀*, *ак̀лиа*, *йумов̀т*, *ум̀ни*, *учк̀н*, които се обединяват в един синонимен ред от общото значение ‘умен’.

В синонимен ред се обединяват и синонимите с общо основно значение ‘глупав’ – *буда̀л’аф* (Долен), *азанл̀к*, *бейх̀тин*, *девек̀л*, *недом̀тнат*, *тун̀к*.

Такива са и синонимите за назоваване на лош човек – *хаирс̀зин* (Долен), *нѐхубав*, *ч’уф̀телие*, които се обединяват в синонимен ред от общото значение ‘лош’ и много други.

3.3.2. Антонимия в диалекта

При анализа на лексемите се откроява и друг тип семантично отношение между названията, които са противоположни по значение – антонимия. В езикознанието е утвърдено мнението, че лексикалната антонимия представлява „семантично отношение между две противоположни значения на различни лексеми”. За да се определят лексикалните единици като антоними, те трябва да принадлежат към една и съща част на речта и да означават „понятия за признаци, предмети, действия, явления или отношения, които са взаимно противоположни

поради това, че заемат полярно противопоставените крайности на по-общо (родово) понятие, което има и междинни степени, или изчерпват, покриват изцяло това понятие като две единствени негови възможности” (Пернишка, Василева 2014: 9). Осен това при антонимите един и същ техен общ семантичен и логически признак се основава на съпоставянето (Бояджиев 2011: 145). Най-характерна е антонимията при прилагателните имена, назоваващи определени качества на човек, напр. за физически голям човек – *гул’ум* и противоположната лексема за физически малък човек – *дрѐмен*. Лексемите *гул’ум* – *дрѐмен* едновременно означават степен на физическо качество (на човек), така и предизвикват асоциация на противоположна неразривна връзка между тях.

Други подобни антонимни двойки са прилагателните със значение ‘слаб’ – ‘пълен човек’ – *мѝршав* – *пѝлѝн*; ‘красив’ – ‘грозен’ – *ка̀матен* – *пара̀тик*; ‘умен’ – ‘глупав’ – *памѝтлиф* – *будàл’аф*. Антоними се срещат и при глаголите – ‘крия’ – ‘намирам’: *скривѝм* – *находѝм*; ‘слагам’ – ‘махам’: *кладѝм* – *ма̀хкѝм* и др.

3.4. Отношение на омонимия

Омонимите са думи, които в дадена диалектна система съвпадат по звуков състав, по ударение и по граматична форма, но са напълно различни по значение. Според Т. Бояджиев това са „...думи, които са еднакви по звуков или буквен състав, но различни и независими по значение са омоними” (Бояджиев 2011: 111). Той обяснява различието между омонимията и полисемията, като подчертава, че при омонимията, различните значения на думата не са свързани етимологично помежду си (Бояджиев 2011: 113).

В диалекта на с. Долен се срещат много лексикални омоними като: *киткѝ*¹ – костта непосредствено до дланта на ръката, *киткѝ*² – цвете (вж. РБЕ, т. VII, 1993, <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/китка>); *кодѝ*¹ – човешка коса,

*кòсь*² – уред за косене; *б̀у̀ка*¹ – по-голяма сестра, *б̀у̀ка*² – широколистно дърво; *уб̀ид̀ъм*¹ – посещавам някого, *уб̀ид̀ъм*² – нагрубявам някого; *сон̀а*¹ – младо муле, *сон̀а*² – голяма пръчка, тояга; *й̀уме*¹ – виме на животно, *й̀уме*² – човешко име. Между някои от названията се е развила диалектна омонимия, която е възникнала след фонетични промени, напр. при названието *б̀ун̀че*¹ – теле над 1 годишна възраст, *б̀ун̀че*² – детско елече; *план̀ина*¹ диал. – обяд, почивка на обяд, *план̀ина*² – голямо земно възвишение, омоним, който е възникнал в диалекта вследствие на фонетични изменения; *п̀ъл̀ън*¹ – дебел човек, *п̀ъл̀ън*² – съд, в който е заето цялото място, *п̀ъл̀ън*³ – който е изчерпателен за дадена област и др.; *пр̀аш̀ем*¹ – прекопавам, след изникване на посев, *пр̀аш̀ем*² – окопавам пръстта около посева, за да се очисти от бурени и плевели, *пр̀аш̀ем*³ – вдигам прах; *п̀ор̀с(т)*¹ – пръст на човешка ръка или крак, *п̀ор̀с(т)*² – земна пръст.

3.5. Многозначност на думите

Многозначните думи са думи със сложен семантичен обем. Те имат повече от едно значение в диалектната система, но връзката между отделните значения е неразривна. В диалекта се отбелязани редица многозначни думи, в чиито отделни значения има близка връзка и голямо сходство. Еднозначните и многозначните думи и така нар. полисемия е разгледана от много учени като В. В. Виноградов, А. И. Смирницкий, Л. А. Булаховски, О. С. Ахманова, А. П. Евгениева, Д. Н. Шмельов, Р. А. Будагов, Ю. Д. Апресян, А. В. Калинин, Н. М. Шански, В. Г. Гак, Л. А. Новиков, Д. Мирчева, Е. Пернишка, М. Попова и пр. Василка Радева също разглежда многозначността на думата като присъствие на повече от едно значение (Радева 2017: 100).

За диалекта на с. Долен, Златоградско могат да се посочат следните по-характерни многозначни думи: *ст̀ар̀къ* 1. Баба. 2. Стара жена, *ст̀ар̀ку* 1. Дядо. 2. Стар човек. При тази двойка лексеми общата връзката между

значенията е лексемата *старина* ‘старческа възраст’; *кодан*’ 1. Попова лъжичка. 2. Бухалка за пране на дрехи. 3. Кълка от месо. Общата семантична връзка между названията е прилика по форма на предмета – бухалка; *коделе* 1. Мъжко бебе. 2. Извънбрачно дете. 3. Обидно название за момче, мъж. Общата връзка между значенията е лексемата - син; *клин* 1. Баница с пълнеж. 2. Заострено в единия край парче от желязо или дърво, използвано за затягане или за разцепване на дърво. 3. Парче плат, вшито за разширяване на дреха. 4. Панталон, който надолу се стеснява и е плътно по краката. Названията са с ясна семантична връзка – прилика по форма – клин; *вътрешен* 1. Близък роднина. 2. прил. Който се намира в границите на нещо. 3. Предназначен за вътре. 4. Който се отнася до душевността, свой. Общата връзка между лексемите е ‘близостта от вътре’, въпреки че са различни по съдържание; *кръп* 1. Нисък човек. 2. Къс, кратък. Общата връзка между тях е значението ‘малък по-размер’; *постелкъ* 1. Килим, пътека. 2. Постеля. Общата връзка между названията е глаголът ‘постилам’; *крък* 1. Ниска кръгла дъска за точене на кори. 2. Заобиколена от окръжност плоскост. 3. Предмет с такава форма. Всички тези названия характеризират лексемата *кръг*, а връзката между тях се основава на формата кръг, която притежават, въпреки че са структурно различни; *булка* 1. Туркиня, кадъна със забрадка. 2. Жена в деня на сватбата си. 3. Млада омъжена жена. 4. Снаха. Всички тези названия се основават на общото значение между тях ‘омъжени, с було на главата’; *шши ’улки*, *шши ’улка* 1. Компот от сушени ябълки, резен сушена ябълка. 2. Продълговата обвивка на семената (зърната) на някои растения и др. Тук при тези названия общата връзка между названията е формата, която ги оприличава, макар че са различни по съдържание. Названието *рукъм* 1. Викам някого. 2. Викам на висок глас. Общото между тях е извършването действие – *рукане* и др. Названието *пиле* със значения 1. Малкото на кокошката. 2. Малка дребна птица, от рода на врабчетата. В говора на с.

Долен лексемата *пiле* се използва като общо название на дива птица, както това е и в други говори.

3.6. Семантични диалектизми

Семантичните диалектизми са думи, които съвпадат по звуков състав, ударение и граматична форма с книжовните, но са различни от тях по значение. Според В. Радева „...при семантичните диалектизми диференцирането се основава на значението на думата при пълно съвпадение на формалната ѝ страна със съответната книжовна дума” (Радева 1982: 19). М. Младенов ги нарича още смислови диалектизми: „семантични (смислови) диалектизми, които напълно съвпадат по своя звуков строеж със съответни думи в книжовния език, но се различават от тях по основното си лексикално значение или имат някое друго, допълнително лексикално значение, което е присъщо на лексикалните им съответствия в книжовния език” (Младенов 1967: 22-23).

Като пример за семантичен диалектизъм в говора на с. Долен може да се посочи названието *чувъм*, който е многозначен, но едно от значенията му е различно спрямо книжовното значение – срв.: *чувъм* 1. Гледам, пазя дете. 2. Възприемам слухово. 3. Съобразявам се със съвет, напътствие. Всички тези значения характеризират лексемата *чувъм*, имат връзка с общото значение ‘възприемам слухово’, макар че са различни по съдържание. Освен това названието може да се посочи и названието *мрѝзи* 1. Студено е. 2. Не обичам някого, нещо и др.

4. Особености на лексикалната система, които не са пряко свързани със семантичните отношения между названията в диалекта

Освен по различните семантични характеристики на названията, които вече бяха посочени (напр. отношения общо-родово; цяло : части;

синонимия, антонимия и др.) в лексикалната система на говора на с. Долен може да се отбележат и редица други диалектни различия в лексиката.

В ономаσιологичен план при характеристиката на диалектните названия се очертават три основни типа – структурно-семантичните диалектизми (фонетични, граматични, словообразователни), териториални (хетероними) и етимологични (домашни и чужди). Според Ст. Стойков лексикалните (речниковите) различия между диалектите се проявяват в структурно-семантичния характер на думите, и такива, които се отличават по обсега на тяхното разпространения (вж. Стойков 1993: 314-317).

М. Младенов диференцира лексикалните диалектизми като частични (непълни) – „...такива лексикални единици, които имат свои точни смислови съответствия в книжовния език и в други говори. Непълните диалектизми са предимно съществителни имена, с които се означават предмети от всекидневния бит”. Освен тях той разграничава и пълни диалектизми, като изтъква, че: „...към пълните истински диалектизми се отнасят такива лексикални единици, които нямат лексикални съответствия в книжовния език” (Младенов 1967: 15; 21-26).

4.1. Лексикални номинативни (терминологични) диалектизми

Златоградският говор се отличава с немалко специфична за диалекта лексика, по-интересни, от които са – *преснèник*, *б̀унче*, *ст̀б̀рганик* ‘пататник’, *б̀ълг̀ур* ‘чорба от грухана пшеница, боб и месо’, *в̀арву* ‘варен шарен боб’, *гарч̀умалник*, *х̀одер*, *з̀емалник*, *п̀остелк̀ь*, *з̀а̀игл̀ь*, *ша̀пиш̀ак*, *бурз̀ан* ‘лейка’, *ст̀ежер*, *к̀анус*, *синд̀ик*, *бу̀ш̀та*, *з̀а̀полник* и др. В тях най-често се разкрива спецификата на местната култура, а те изразяват и образно-емоционалното виждане на носителите на диалекта. Освен това названията от своя страна се подразделят на пълни и частични диалектизми:

– пълните диалектизми са думи, които съдържат корени, които не се срещат в книжовния език, като – *смид̀ал*, *б̀унче*, *пр̀од̀сутник* и др. Срещат се

и такива пълни диалектизми, които съдържат книжовни корени, напр.: *стърганик, върлак*;

– при частичните диалектизми названията имат точни смислови съответствия в книжовния език и в другите диалекти. Такива са лексемите *нив'а̀ста, мѝца, учина̀, усойкь̀, присойкь̀, върлак, купач* и много други.

4.2. Словообразователни диалектизми

Като друг тип диалектни различия в лексикалната система се открояват словообразователните диалектизми. Словообразователните диалектизми както отбелязва М. Младенов, са: „диалектни думи, които се различават от свои лексикални съответствия в книжовния език само по словообразователните елементи, с които са оформени” (Младенов 1967: 23). В. Радева твърди: „те са образувани от общобългарски произвеждащи основи, но с форманти, диалектни по форма, значение или употреба. Те биват инвентарни – т.е. оформени с неприсъщи за книжовния език наставки или представки; дистрибутивни диалектизми образувани с общобългарски словообразователни морфемни, които се отличават с особености в дистрибуцията (разпределението)” (Радева 1982: 17-18).

Като словообразователни диалектизми могат да се посочат названия като – *бъзл'ан, тревивь̀, къмена̀кву, гарчумалник, ска̀къл, зема̀лник, нѐбо* и др.

4.3. Фонетични диалектизми

Стойко Стойков отбелязва, че диалектните различия се класифицират като фонетични, граматични и лексикални. Според М. Младенов при описанието на лексиката като фонетични диалектизми може да се определят: „диалектни думи, които се различават от своите лексикални книжовни съответствия по някоя фонетична особеност, която не може да бъде обяснена с фонетичните закономерности на говора” (Младенов 1967: 15; 21-26). В повечето случаи под фонетичен диалектизъм се разбират думи

със специфична фонетика, фонетика на отделната дума. Според терминологията на Ст. Стойков фонетичните диалектни думи външно се различават поради звуковия им състав, дължащ се на фонетични промени (Стойков 1993: 314).

В говора на с. Долен може да се посочат редица примери на диалектни различия в лексиката, които се дължат на фонетични промени. При повечето названия се наблюдава вмъкване, изпадане или промяна на гласни или съгласни звукове такива са – *чул'ак*, *чил'ак* (с. Долен), *ч'ув'ек*, *ч'ув'ак*, *ч'ул'ак*, *чул'ак*, *чил'ек*, *чул'ек*, *чул'ек* (Антонова-Василева, Митринов 2011: 344), *чул'ек*, *чил'ек* (Стойчев 1965: 303), *чул'ек* (Митринов 2011: 140); *спл'инъ* (Долен, Златоградско), *спл'ина* (Ксантийско, Гюмюрджинско), *спл'йна* (Зарово, Солунско); *уйку* (Долен, Златоградско), *уйку* (Зарово, Солунско), *уйка*, *уйко*, *уйка* (Драмско и Сярско), *уйко* (Ксантийско, Гюмюрджинско); *йуме* (Долен, Златоградско), *вуме*, *йуме* (Ксан., Гюм.), *йуме* (Ропката), *вуме* (Бар., Ян., Баск., Вр., Гор., и др.); *вось* (Долен, Златоградско); *пчениць* (Долен, Златоградско), *ч'рву* (Долен, Златоградско); *жол'чкъ* (Долен, Златоградско); *здовец* (Долен, Златоградско) и др.

5. Характеристика на лексиката от гледна точка на нейния произход

Освен по диалектни различия лексиката на с. Долен може да се характеризира и според нейния произход на домашни и чужди думи.

Лексикалната система на с. Долен отразява живота и културата на населението. Тя включва както названия от общобългарския речников фонд, така и диалектни названия, които най-често са характерни за рупските говори. Според произхода си думите в диалекта на с. Долен са домашни – такива, които са познати от старобългарските писмени паметници или спадат към общославянската лексика и думи от чужд произход, заети от

турски, гръцки или други контактни езици, които са проникнали на българската езикова територия по исторически причини.

5.1. Домашни думи

Разгледана от към произход лексиката на с. Долен, в по-голямата си част, има домашен характер – *чул'ак* 'човек', *главъ* 'глава', *вешкь* 'вежди', *дòштеръ*, *мàйкь*, *рѣкь* 'ръка', *ногъ* 'крак', *òко*, *син'*, *р'ака* 'река', *жèнь*, *мòмь*, *крàвъ*, *пр'асну*, *женìлкь*, *òфцъ*, *кòзь* и много други.

5.2. Думи от чужд произход

След извършена справка в Български етимологичен речник (том 1–7), както и в речника на М. Филипова-Байрова – „Гръцки заемки в съвременния български език речника” в лексикалната система на с. Долен значителна част от думите, разбира се и по исторически причини, са от турски произход, такива названия са – *убàйко*, *бубàйко* 'баща', *ìнг'е* 'жена на брат, чичова жена', *будал'àф* 'глупак', *ибрìк* 'чайник, посуда за тоалетно почистване', *икìндийа* 'следобедна закуска, времето между 16 и 18 часа', *тарлѣ* 'нива', *чéйр* 'ливада', *чемур* 'кал', *азмàк* 'мочур, тресавище', *казмѣ* 'търнокоп', *сьмàр* 'седло на животно', *хайр*, *дернèк*, *уджàклък*, *гàргъ*, *гèз'а* 'гощавка при сватба' и много други. Вековното съжителство на българи и гърци на Балканите, включително в границите на Византия, е причината за наличието на думи от гръцки произход в диалекта – *месàлкь* 'кърпа', *смидàл* 'обредна, царевична питка със захар и масло', *пипòн'*, *врис*, *прик'è* и др.

6. Мястото на лексиката на с. Долен сред диалектната лексика на българския език

Съпоставянето на диалектната лексика на с. Долен с други съседни близки или далечни диалекти, както и с книжовния език разкрива

богатството от многообразие на диалектни хетероними на българското езиково землище.

В българското езикознание са предложени различни термини относно названията на едни и същи предмети и явления в различните говори като диалектно лексикално множество (Младенов 1968: 261-272); лексемно множество (Радева 1979: 107); хетероними (Холиолчев 1978: 163), а също така и Л. Василева, която ги определя като „хетероними за означаване на названията за едно понятие (една семема) върху цялата българска езикова територия” (Василева 2009: 19).

В говора на с. Долен при названията от различните ЛТГ и ЛСГ, както и от различните диалекти, се оформят множество хетеронимни групи. В работата са разгледани няколко хетеронимни групи, които са разпределени в 8 лексико-семантични групи: Названия на части на човешкото тяло; Названия, назоваващи кръвно родство и родство по сватовство; Названия, означаващи външни физически качества на човек; Названия на храни, напитки и тяхното приготвяне; Названия на селскостопански диворастящи растения; Названия на земеделски оръдия на труда и сечива; Названия на животни; Названия на диви животни и др. За съпоставка на названията е ексцерпиран материал от Родопски речник; Говорът на Ропката; Говорът на село Зарово, Солунско, Речник на българските говори в южните Родопи, Драмско и Сярско и др. Традиционна земеделска и животновъдна лексика от говорите по Средна Струма; Българско словно богатство и др. В работата се представят по-характерните хетероними, от различните лексико-тематични групи на говора. Към хетеронимите се посочват и различни словообразователни варианти на лексемите, защото те се проявяват като сходни с тях различни лексеми.

6.1. Хетероними при названията на части на човешкото тяло

Хетероними със значение ‘лице’ – *òбръс* (Долен, Златоградско), *лище*, *òбраш-òбрас* (Ксантийско и Гюмюрджинско), *сурат* (Ропката), *лици* (Зарово, Солунско).

Хетероними със значение ‘гръклян’. В тази група част от лексемите са мотивирани от глагола *гърча се* (БЕР, Т. I: 304). Такива хетероними в говорите са образувани от сходен корен *гърч-*, *гърт-*, но с различни наставки: *-ник*: *гарчумалник* (Долен, Златоградско); *-ман*: *гърчуман* (Ропката); *-лак*: *гартлак*, *гъртлак* (Ксантийско и Гюмюрджинско); *гърлу* (Зарово, Солунско).

Хетероними със значение ‘стомах’ – част от лексемите са с еднакви корени, производни от глагола *меля* (БЕР, т. III: 729) – *мелешник*, *търбух* (Долен, Златоградско), *мелешник* (Ксантийско, Гюмюрджинско), а останалите названия в другите говори са с неясна от съвременна гледна точка мотивация – *мидà*, *стомàх* (Ксантийско, Гюмюрджинско), *търбух* (Ропката).

6.2. Хетероними при названията, назоваващи кръвно родство и родство по сватовство

В лексико-семантичната група се включват различни названия за баща, по-голям брат, по-голяма сестра, вуйчо, братовчед и др.

Хетероними със значение ‘баща’ – част от думите са от турски произход: *убайко* (Долен, Златоградско), *бубайко*, *бобайко*, *бубайка* (Ксантийско, Гюмюрджинско), *бубайу* (Ропката), от тур. дума *baba* ‘баща’, други са домашни думи *татку* (Зарово, Солунско), *татку*, *татка*, мн. ч. *таткув’е* (Дрямско, Сярко) за означаването на една и съща дума ‘баща’.

Хетеронимия се отбелязва при думите, които служат за назоваване или обръщение към по-голям брат – *бат’у* (Долен, Златоградско), *бат’о* (Ксантийско, Гюмюрджинско), *б’èбу* (Зарово, Солунско).

Хетеронимия се проявява при назоваването и обръщението към ‘по-голяма сестра’ – *б̀у̀ка* (Долен, Златоградско), *а̀бла* (Ксантийско, Гюмюрджинско), *д̀д̀д̀* (Зарово, Солунско).

6.3. Хетероними при названията, означаващи външни физически качества на човек

Към тази лексико-семантична група се включват прилагателни имена, които оформят множество хетеронимни групи.

Хетероними със значение ‘добър човек’ – в една част от българските говори хетеронимите са мотивирани от същ. име *хай̀р* със значение ‘добро, добрина, благоденствие’ (РЧБЕ 1982: 942) и със суфикс *-ен*: *хай̀рен* (Долен, Златоградско), *ха̀рен/а̀рен* (Драмско, Сярско), *ай̀р’ен* (Ропката), *блак* (Зарово, Солунско).

Хетероними със значение ‘лош човек’ – *хаирс̀з̀ин* (Долен, Златоградско), *михл’уха̀т* (Ропката), *нефелѝта* (БЕР), (БТР) – *кл’ет*, *зл̀б̀ин* (Зарово, Сол.). А в останалите говори названията са образувани с еднакви представки – *пара̀тик*, *пара̀тек*, *пара̀тик* (Ксант., Гюм.). Всички названия макар и формално да се различават, назовават едно и също понятие.

Хетероними със значение ‘глупав човек’ – *бу̀дал’а̀ф* (Долен, Златоградско) с мотивираща основа от тур. *бу̀дала̀* (БЕР, т.І., 1971: 86); *бей̀ху̀тин*, *д̀век̀ел*, *недом̀етнат*, *туну̀к* (Родопски речник), *азанл̀к* (Сярс. и Драм.), *нед̀масен* (Ропката), *глуп̀ец* (Белограчишко), *глуп̀ач* (Врачанско), *га̀ндзало* (Прилепско) и др.

6.4. Хетероними при названия на храни, напитки и на действията при тяхното приготвяне

Хетероними със значение ‘храна’ – *йа̀ден’е*, *йа̀диу* (Долен, Златоградско), *йа̀дево*, *йа̀диу* (Драмско, Сярско), *й̀едение*, *йа̀то*, *йем̀ек* (Ксант., Гюм.), *йа̀денк’е* (Девинско), *й̀ед’ъ̀у̀* (Зарово, Сол.).

Хетероними със значение ‘мекици’ – *кулàк*, *кулàци* (Долен, Златоградско), *кулàк*, *локмò* (Ксан., Гюм.), *лънгидъ*, *питул’ицъ* (Зарово, Солунско).

Хетероними със значение ‘закуска’ – една част от хетеронимите са с опорен компонент, мотивиран от съществителното име *сабàх* със значение ‘сутрин, утро’ от турски произход (БЕР, т. VI., 2002: 393) – *сабàлахинка* (Долен, Златоградско), *събàхлайне*, *сабàхлъъм*, *събàхлем* (БЕР, Т. V., 1996: 751-752)), *сабàхлък* (Ксан., Гюм.), а другите названия представляват заемка от гръцки – *прòг’ума* (Долен, Златоградско), *прòгима* (Ксан., Гюм.), *прòг’ума* (Ропката), *прòймъ* (Зарово, Солунско).

Хетероними със значение ‘баница с праз лук или зеле’ – названията представляват словообразователни диалектизми, образувани с помощта на наставка *-ник*: *прòсутник* (Долен, Златоградско), *пръзàрн’ик* (Зарово, Сол.), с изключение на лексемата – *прòсур* (Ропката).

6.5. Хетероними при названия на диворастящи растения

Хетероними със значение ‘живовляк’ – повечето хетероними са образувани с помощта на различни наставки: *-(ав)ика* – *жалъвикъ* (Долен, Златоградско), *жилавика*, *з’йлавинка* (Ксан., Гюм.), *жилавика* (Ропката, Асенв.), *жилавика* (Търновско), *жилавика* (Странджа); чрез наставки *-(ов)ник*, *-(овн’ак)*: *жилòвник* (Елена; Свищов; Ловеч; Омуртаг и др.), *жилòвн’ак* (Конопчие, Старозагорско; Айтос; Сливен; Троян); *-(ав)ек*: *жилàвек* (Ракитово, Велинградско; Смолянско и др.); *-(ов)ец*: *жилòвец* (Муселиево, Никополско; Пловдивско); *-(ав)ец*, *-(авъц)*: *жилавец* (Говедарци, Самаковско; Костендилско и др.), *жилàвъц* (Кратово); *-(виц)*: *т’èгъвиц* (Зарово, Солунско).

Хетероними със значение ‘дива мащерка’ – една част от простите хетероними са с мотивираща основа от названието *вòлен* ‘който е без ограничения, свободен’ (БТР 2012: 80) и образувани с наставки *-(ика)*, *-*

(ика), -(ица) – вòленикъ (Долен, Златоградско), вòл'еника (Ропката, Асен.), вòленика, вòленица (БЕР, т. I., 1971: 174-176). В говора на с. Зарово, Солунско е отбелязано друго название *тримбицъ* (Зарово, Солунско).

Хетероними със значение ‘плевел тученица’ – названията са с ясна семантична връзка – прилика по форма, от същ. име – *жаба*, образувани с различни наставки -як, -'ек, -êк: *жа̀б'ек* (Долен, Златоградско), *жѐбêк* (Ксан., Гюм.), с наставка -ина: *ж'а̀бетина* (Ропката, Асен.), *за̀батина* (Ксан., Гюм.) и др. В някои диалекти се срещат други названия *ту̀шница* (Средна Струма), *ч'ъ̀ку̀т'* (Зарово, Солунско).

6.6. Хетероними при названията на земеделски оръдия на труда и сечива

Хетероними със значение ‘брадва’ – една част от хетеронимите са образувани с еднакви корени. В диалекта на с. Долен е отбелязано название *бра̀звъ*, което съвпада с книжовното и е разпространено в други български диалекти – *бра̀звъ* (Долен, Златоградско), *бра̀два* (Ксан., Гюм.), *бра̀два* (Драм., Сяр.), *бра̀два* (Бургаско, Шуменско, Велико Търновско и др.), *бра̀дба* (Як., Др., Дж., Чак.). В други диалекти са отбелязани различни названия – *балт'ийа* (Пазар., Разл. и др.), *бълт'ийъ* (Зарово, Солунско), *секѝра* (Софийско, Дупнишко и др.).

Хетероними със значение ‘права желязна лопата за копаене’ – в говора на с. Долен се употребява название, което съвпада с книжовното – *лупа̀тъ* (Долен, Златоградско), *лапа̀та* (Ксан., Гюм.), *лупа̀та*, *лупа̀тата* (Драмско, Сярско), *убръ̀шитач* (Ропката, Асен.), а в други диалекти е отбелязано названието *лизга̀р*, което е заемка от гръцки (Средна Струма; Габровско, Асеновградско – срв. БЕР, Т. III, 1986: 397).

6.7. Хетероними при названията на домашни животни

Хетероними със значение ‘добитък’ – в говора на с. Долен е разпространено названието от турски произход: *хайв̀ан’е* (Долен, Златоградско), *хайв̀анъ* (Геров, Ч.6 допълнение, 1978: 318), *хайв̀ане* (Ксан., Гюм.), *айв̀ан* (Ропката, Асен.). В други рупски говори са разпространени различни названия – *стòкъ* (Зарово, Сол.), *живот̀ин’а* (Бар.), *ж̀ивина* (Суш.).

Хетероними със значение ‘копито’ – в говора на с. Долен е отбелязана лексемата от тур. дума *dernak*: *дерн̀ек* (Долен, Златоградско), *д̀ърна̀к* (БЕР, т. I., 1971: 464). В други рупски говори са отбелязани названия, които са заемки от гръцки – срв. *п̀етало* (Ксан., Гюм., вж. БЕР, Т. V, 1999: 193), а в някои от тях се среща и домашното *копито*: *коп̀иток* (Баск., Др., Сен., Суш., Цап.), *коп̀ито* (Бар., Вр., Сен., Сткр.).

6.8. Хетероними при названията на диви животни

Хетероними със значение ‘гъсеница’ – отбелязано е широко разпространеното в българските говори название с опорен компонент *в̀еси* (БЕР, т. I., 1971: 214), образувани с помощта на наставка *-ник* – *в̀есеник* (Долен, Златоградско), *в̀есеник* (Як., Др., Чак., Дж.); с наставка *-ица*: *в̀есеница* (Ропката, Асен.). Отклонение от тази тенденция е отбелязана в Ксантийско и Гюмюрджинско, срв. – *ка̀лка*, *к̀ълка*.

Хетероними със значение ‘светулка’ – в повечето родопски диалекти са отбелязани сходни названия – *блест̀унк̀ь* (Долен, Златоградско), *бл̀ест̀унка* (См., Ар., Мн., Ас.), *бл̀’ешт̀унка* (Ропката, Асен.). Но в други рупски говори се среща и название – *л̀ъск̀ьвиц* (Зарово, Сол.).

Хетероними със значение ‘попова лъжичка’ – по отношение на тази лексема рупските говори не са единни, в говора на с. Долен е отбелязано названието *ко̀пан’* (Долен, Златоградско), а в съседните диалекти се срещат

други разнообразни названия, срв. – *казанче* (Велинградско), *калугер* (Гоцеделчевско), *пълагуница* (Еленско), *скурдукопън* (Зарово, Сол.) и др.

От прегледа на анализираните названия в говора на с. Долен, Златоградско по лексико-семантичните групи могат да се направят следните **изводи:**

В различните лексико-тематични групи (ЛТГ) и лексико-семантични групи (ЛСГ) се открояват лексемите от домашен произход – *чул'ак, йаден'е, вярву, бабъ, мѝмъ, жѝнъ* и от чужд произход – *икиндийа, бубайко, убайко, гѝз'а, дернѝк, инг'е, дилѝф* и много други. Характерно е, че при редица лексеми ясно се откроява употребата на общобългарски морфеми, които се прибавят към чуждите по произход корени – срв.: *ерѝквѝ* от *ерѝк*, *езмаквѝ* – *езмак*, *чемурѝвѝ* – *чемур*, *кепурѝвѝ* – *кепур*, *кумсѝлѝвѝ* от *кумсѝл* и др. Така чуждите по произход лексеми се адаптират към словообразователните и граматичните особености на българския език. Преобладаващата част от лексиката в диалекта на с. Долен е общобългарска и общославянска, което личи от прегледа на лексиката в редица ЛТГ – напр. названията на частите на човешкото тяло.

Ясно се открояват номинативните (терминологични) диалектни названия като – *урда, смидѝл, кѝшник, кѝпус, стѝжер* и др.

Между лексемите се открият и фонетични диалектизми като – *д'у̀нки, въ̀су̀л', чу̀чки, жѝл'чкѝ/ жѝл'чкѝ, здовѝц* и др.

Като семантични диалектизми могат да бъдат определени названията *чу̀вѝм* със значение 'пазя, отглеждам', *убѝдѝм* – 'посещавам някого', *мра̀зи* – 'студено е' и др.

В диалекта са отбелязани и някои специфични диалектни названия като – *стѝрганѝк, прѝсутник, суфрѝ, зѝмалник, дарѝгѝвицѝ* и др.

При прилагателните имена, характеризиращи външните и вътрешните белези на човек в говора на с. Долен, Златоградско, както и в другите родопски говори и книжовната лексикална система, се употребяват

множество двойки антоними и омоними. Вътре в антонимните двойки отделните типове прилагателни образуват ЛСГ от синонимни редове, които съдържат прилагателни, отразяващи качествени характеристики на човека на микродиалектно равнище. Открояват се различни прилагателни за означаване на едно и също понятие, които формират различни синонимни редове. Това от своя страна разкрива богатството от диалектни ареали по българското езиково землище.

При лексикосемантичната характеристика на названията голяма част от названията се разпределят в лексико-семантични парадигми, в зависимост от тяхната семантика и диференциация. В тези групи при някои названия ясно се откроява мотивационният признак, който е залегнал ляга в основата на номинацията, напр. в няколкото подгрупи в лексикосемантичната група на названия за домашни животни се открояват названията за бременно женско животно и за родило женско животно, които са със сходна семантика и сходна мотивация, образувайки лексикосемантични парадигми. Подобни парадигми се наблюдават и при ЛСГ на названията за храни и тяхното приготвяне, където ясно се откроява мотивационният признак за тяхната номинация.

VI. Заключение

Изводи на изследването

Задачата на изследването да се опишат основните фонетични и морфологични особености на говора на с. Долен, Златоградско, който не е включен в системата на БДА и не е бил обект на самостоятелно проучване, за да се определи неговото място сред родопските говори, сред рупските говори и в диалектната система на българския език, е изпълнена.

В настоящата работа чрез прилагането на избран теоретичен модел на изследване се класифицира лексикалният материал на говора на с. Долен, Златоградско в различни ЛТГ и ЛСГ. Направено е описание на основните фонетични и морфологични особености на говора, за да се определи неговото място в диалектната система на българския език.

Описанието на лексикалните единици се извърши въз основа на лично събран диалектен материал и на материал ексцерпиран от писмени и архивни източници за родопските и рупските говори – диалектни речници, данни от речник на Българския език, Български етимологичен речник, Български диалектен атлас и др., които подпомагнаха при анализа и съпоставката на диалектните явления в процеса на работата.

От направеното проучване и постигнатите резултати следва обобщението, че са изпълнени задачите, поставени в увода на дисертацията, което доказва и реализацията на целта на изследването да се опишат основните фонетични, морфологични и лексикални особености на говора на с. Долен, Златоградско.

В резултат на анализа на емпиричния материал се установяват следните **изводи**:

1. Изследването на говора показва по безспорен начин принадлежността му към родопските, а в по-широк план и към рупските диалекти по редица особености:

– по застъпници на носовите и еровите гласни в говора на с. Долен, Златоградско преобладава застъпник *ъ* на задната носова и задната ерова гласна, но се срещат и примери със застъпници *о, ъ*, която е характерна черта на родопските говори срв.: *дѡш, дѡштере, пѡп*, но и *пѣтен, рѡка, кѣштен'е* и др. По тези особености говорът на с. Долен може да се причисли към така наречените *ъ* – *говори*, но при наличието и на рефлексии на типичните за *о, ъ* – *говорите*. За разлика от централните родопски говори в диалекта предната носова и предната ерова гласна обикновено проявяват самостоятелен развой и не съвпадат с рефлексите на задната носова и задната ерова гласна – срв.: *зѣт', тѣшкѹ, дѣн'*. В единични примери се среща и застъпник *о* на мястото на стб. *а* – *гл'ѡдам*, както и широк изговор на застъпника на предната носова гласна – срв. *п'ѡтъ* ж. 'пета', в който личи широк рефлекс на мястото на стб. *а* под ударение;

– по застъпници на стб. ятова гласна – звук *'а*, с предходна мекост, напр.: *л'ѡтус, мл'ѡку, чул'ѡк* и звук *ѣ* пред срички с предни гласни: *бѣлен, млѣчен* и др., но в позиция след съгласните *ж* и *ч* – *жѣби, чѣши* и др. В диалекта се наблюдават и много дублетни форми със или без наличие на преглас *ѡ/а > ѣ/е*: *кѹчѣн'*, но *ѡгне, ѡм, ѡбълки, ѡден'е* и др;

– често срещана е редукция на гласната *е > и*: *ѡизѡк, чиимѣ, чирвѡ*. Отбелязан е и изговор *чѡрѡу*, в който се открива гласна *и* на мястото на *е* под ударение. Отбелязана в диалекта е и делабиализация на *у* → *и* в думи като: *тѡт'ѡн, чѡл'ѡк* – срв. в БДА. ОТ. карта № Ф 65;

– засвидетелствани са примери от говора, в които личи вмязване на гласни – *кинѡгѣ* и др.;

– при съгласните звукове ярка отличителна черта е широката дистрибуция на африкат *ѡ* (дж): *кѡкѣрдѣжѣ, медѣжѣ, дѣжам, дѣж'урѡне* и др.;

– рядка особеност, която се среща в говора на с. Долен, е замяната на съгласна *з* с африкат *с* (дз) – *бѣрдѣ, на вѣзбѣрдѣ* и др. Във връзка с тези

особености може да се отбележи и преминаването на шушкатава съгласна **ш** в експлозивна **ч**, в думи като: *пчениць, чукулад'е*;

– мекост на съгласните в краесловие е отбелязана при съгласните *л'* и *н'* – *въсул', огън'*, характерна особеност на рупските говори. Среща се и мекост в средисловие – срв. *съл'мен*;

– често в началословие се появява съгласна **х**: *худ'алу, хадет - адет, ходер – одер*, а в краесловие съгласната **х** се запазва – срв.: мин. св. вр. – *рукъх, въръх, пекъх, пържих* и др. В диалекта на с. Долен се среща и фонетична промяна на **хв > ф** в думи като *зафатъм, фърнем, фърка* и др.;

– най-последователно проведена акцентна особеност е ударението върху начална сричка при съществителните имена от м. р. – *кдмар*; ж. р. – *жёнъ, мдмъ*, както и при глаголи – най-често при формите за сегашно време, повелително наклонение: *метъм, йала, стани, налей* и др.

2. Диалектният материал отразява и характерни особености в областта на морфологията:

– широко разпространено окончание за множествено число при съществителните от мъжки род е *-е* – *сноп'е*, както и на окончание *-ве < -ове* – *вълве, сиве, сърпв'е, чанв'е, вълв'е, рогв'е* и др.;

– остатъци от падежни форми при съществителните имена от мъжки и женски род в звателен падеж – *бател, мижал, уйкал, букал, ингел', булкал* и др.;

– открояват се и характерните морфологични особености на родопските говори: наличието на тройно членуване при имената с членна морфема с основен елемент *-т, -с, -н*, наличие на специфични местоименни форми като *кутрѝ, нйкутри, врит*, тройна система на показателните местоимения и др., честа употреба на умалителни форми, образувани с различни наставки – *чувалчек, в'атърчек, ножинка, моминка, кравинка* и др.;

– употреба на специфични наставки за образуване на прилагателните имена – *му̀лештѣ, кра̀виштѣ, й̀дрешти, ж̀ѐнцики, м̀ѣски* и др.

Направеният анализ на материала показва запазване на граматичната система на езика, въпреки турското и гръцкото езиково влияние.

3. В извършената класификация и направения анализ на лексикалната система на с. Долен се проследяват семантичните отношения между лексемите в диалекта, в съпоставка с лексиката на родопските и рупските говори, както и на основни особености на лексикалната система на българския език. Поставената цел – да се направи класификация на диалектната лексика по лексико-тематични и лексико-семантични групи, да се анализират записаните лексеми по отношение на формалните, лексикалните, семантичните и етимологичните им характеристики е изпълнена.

4. В настоящия труд по отношение на състава на лексиката откъм произход се установява, че повечето от названията, свързани с бита и заобикалящия свят, са от домашен български произход – *кра̀въ, вол, куп̀ач, луп̀атѣ, гл̀авѣ, н̀о̀гѣ* и др. Налице е и чуждоезиково влияние – главно турско и гръцко, което е оставило трайни следи в лексикалната система при роднинските названия, както и при някои от названията, свързани със занаятите, селскостопанския живот, с названията на земеделските оръдия на труда и др. – *уб̀айко, ѝн̀г'е, иб̀рѝк, ик̀индийа, б̀у̀ка* от турски произход; *мес̀алкѣ, пип̀он', врис* от гръцки произход.

5. Сред лексемите с прозрачна от съвременна гледна точка мотивация в тематично разпределената лексикална системата на с. Долен, се открояват различни типове номинации, които се осъществяват посредством най-съществения признак, залегнал в основата на наименованието на обекта, ясно открояващ вътрешната му форма, напр. – *кл̀епки* ‘мигли’, произв. от глаголното действие *кл̀епѣм* ‘мигам’; *худ̀ил'у*,

произв. от глагола *ход'а* 'ходя'; *бъркачкь* 'уред, чрез който се разбива киселото мляко, за да се получи мътеница', произв. от глагола *бъркъм* 'бия мляко' и мн. други. Очертават се номинации въз основа на характерно действие, напр. названия от ЛСГ части на тялото – *мелешник, пригъшитъ, плесниць*; названия, свързани с годеж и сватба – *гъл'ник, женилкъ, руждел'ницъ*; названия от ЛСГ физически качества – *каматен, хърбал*; названия от ЛСГ покъщнина и предмети от бита – *пòстелкъ, мètль, тучйлкъ* и мн. др.; названия от ЛСГ храни – *варву, свърèн въсул', пèкън къбак, спържèни бибèрки, спържèни чучки* и др.; номинация въз основа на качество, свойство – *жаб'ек, въшйвиць, сйнъ билкъ, куштрèвъ, пастрйнъ, пèстъркъ* и др.; *преснèник, тревйву м'асту, върлакву м'асту* и др.; *луквъ мánжъ, въсул'въ мánжъ, куприввъ чòрбъ, мисйруф кулак; урйзник* и др.; номинации според характерна част от деня – *планйна, икйндийа, вèчера*; номинация според характерен звук – *бъци//бъчки, кòте, куткòд'ак, мачка*.

При названията от отделните ЛТГ и ЛСГ се посочват различни лексико-семантични парадигми, напр. ЛСП при названията за домашни животни – *тèле > тèли селутèлвъ са; йàгне > йàгни сел/уйàгни са; йàре > йàри сел/уйàри са; штèне > уштèни са*.

6. Разкрити са различните видове лексикално-семантични отношения между думите – на еднаквост на значенията (синонимия), на обединяване според общото им смислово съдържание (в синонимен ред или синонимно гнездо), на противопоставяне (антонимия), на семантична диференциация (омонимия), на отношение общо – частно (хиперонимия – хипонимия) и цяло – част (холонимия – меронимия).

6.1. Отношение на еднаквост – синонимия

Между членовете на лексикалните единици думите влизат в различни видове лексикално-семантични отношения – на еднаквост на значенията

(синонимия), а те от своя страна в синонимен ред, напр. синонимен ред със значение ‘висок’ – *длег, висдѣчк, г’дл’ак, жигарѣт, здѣгнат* и др.

6.2. Отношение на противопоставяне – антонимия

В ЛСГ за означаване на качества при човек, при названията със значение ‘хубав’ – ‘грозен’ се открояват лексеми като *кѣматен – парѣтик*; ‘умен’ – ‘глупав’: *намѣтлиф – будѣл’аф* и др.

6.3. Отношение на семантична диференциация (омонимия)

Между названията от ЛТГ И ЛСГ се открива употреба на едно название с две и повече различни значения, напр. *кѣткѣ*¹ – длан на ръцете, *кѣткѣ*² – цвете и др.; *кѣсъ*¹ – човешка коса, *кѣсъ*² – уред за косене; *бѣка*¹ – по-голяма сестра, *бѣка*² – широколистно дърво и др.

7. Очертани са системните родово – видови отношения в лексикалната система (хипероним – хипоними) – напр.: *нѣвъ – мѣсту, тарлѣ, кѣчур, чѣйр, чѣкъм*.

8. Отбелязани са отношенията от типа ‘цяло – части’ (холоним – мероними) – в различните ЛСГ при названията се наблюдава отношение ‘цяло – част’, напр. холоним – *снѣгъ*, включващ меронимите – *глѣвъ, гърп, рѣки, нѣги*; холоним *глава*, включващ меронимите – *вѣшки, ъко, клѣпкъ, зѣп, йизѣк, кѣсъ* и др.

9. Диалектната лексика на с. Долен се съпоставя с различни диалектни названия на един и същи десигнат (хетероним), при което се представя мястото на доленската лексика в българската диалектна лексика, напр. хетеронимите със значение ‘гръклян’ – *гарчѣмалник* (Долен, Златоградско); *гърч’умѣн* (Ропката); *гартлѣк, гъртлѣк* (Ксантийско и Гюмюрджинско); *гърлу* (Зарово, Солунско) и др.

10. Изследваният семантичен обем и семантична структура на названията показва интересни различия при многозначните названия, които имат неразривна връзка в значенията си, напр.: *кѣпан*’ 1. Попова лъжичка. 2. Бухалка за пране на дрехи. 3. Кълка от месо. Общата семантична връзка

между названията е прилика по форма на предмета; *ста̀ркъ* 1. Баба. 2. Стара жена; *ста̀рку* 1. Дядо. 2. Стар човек; *въ̀трешен* 1. Близък роднина. 2. прил. Който се намира в границите на нещо. 3. Предназначен за вътре. 4. Който се отнася до душевността, свой и др.

11. Лексемите се характеризират не само според различията им по отношение на значенията, но и като се отделя внимание на специфичните им фонетични и словообразователни особености. Отбелязват се характерни фонетични диалектизми като *вѐшкъ* ж. ‘вежда’, *п’а̀тъ* ж. ‘пета’ и др.; словообразователните диалектизми – *ска̀къл*, *зѐмалник*, *кѐлчек*, *во̀леникъ*, *гѐрмикъ* и мн. др.

Резултати и приноси в труда

В резултат на описанието и анализа на материала от говора на с. Долен, Златоградско в труда са направени следните приноси:

1. Очертани са основните фонетични и морфологични особености на един родопски говор, който не е проучван самостоятелно досега.

2. Направена е класификация и описание на лексикалната система на диалекта, като при това са анализирани различни типове лексикално-семантични отношения вътре в нея.

3. Разкрити са различните видове лексикално-семантични отношения между думите – на еднаквост на значенията (синонимия), на обединяване според общото им смислово съдържание (в синонимен ред или синонимно гнездо), на противопоставяне (антонимия), на семантична диференциация (омонимия), на отношение общо – частно (хиперонимия – хипонимия) и цяло – част (холонимия – меронимия).

4. Диалектната лексика на с. Долен е съпоставена с различни диалектни названия на един и същи десигнат (хетероним), при което се представя мястото на доленската лексика в българската диалектна лексика.

5. Установените резултати и изводи въз основа на направеното изследване на лексикалната система на с. Долен, Златоградско могат да бъдат задълбочени при бъдещи проучвания на диалекта. Важен е изводът на изследването, че в говора на едно селище, чието население е от мюсюлманско вероизповедание, решително преобладава лексиката от домашен произход.

Използвани източници на материал в труда

Събран теренен материал от информатори.

БДА-ОТ: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. I-III.* Фонетика, акцентология, лексика. София: ИК „Труд”, 2001.

БЕР 1971-2017: Български етимологичен речник. том. 1 - 8, София, Изд. на БАН.

Геров 1975-1978: Геров, Н. Речник на български език А-Д, част 1-6, София, Изд. „Български писател”.

Младенов 1941: Младенов, Ст. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. София, Изд. Христо Г. Данов.

Речник на българския език. Академично издателство „Проф. Марин Дринов”, ЕТ „Емас”, София — многотомно издание.

Речник на съвременния български книжовен език — три тома, С., 1955, 1957 и 1959 г.

Български тълковен речник, четвърто издание, допълнено и преработено от Д. Попов, изд. „Наука и изкуство”, С., 2005 г.

Речник на чуждите думи в българския език, пето издание, допълнено и основно преработено от Ем. Пернишка, изд. „Наука и изкуство”, С., 2007г.

Речник на новите думи и значения в българския език с автори Ем. Пернишка, Д. Благоева и С. Колковска, под общата редакция на Ем. Пернишка, изд. „Наука и изкуство”, С., 2001 г.

Списък на съкращенията

БДА – Български диалектен атлас

БЕР – Български етимологичен речник

БТР – Български тълковен речник

РЧБЕ – Речник на чуждите думи в българския език

ЛСТ – Лексико-тематична група

ЛСГ – Лексико-семантична група

стб. – старобългарски

гл. – глагол

произв. – производна/о

вж. – виж

вр. – връзки

межд. – междуметие

напр. – например

нар. – наречие

св. – свършен вид на глагола

несв. – несвършен вид на глагола

прил. – прилагателно

срв. – сравни

т. – том

ф-ма – форма

ALE – Atlas linguarum Europe

Злд. – Златоград

См. – Смолянско

Ксан. – Ксантийско

Ар. – Ардино

Гюм. – Гюмюрджинско

Мн. – Мадан

Драм. – Драмско

Сяр. – Сярско

Сол. – Солунско

Асен. – Асеновградско

VII. Библиография

Андрейчин 1975: Андрейчин, Л. Речникът на Найден Геров. – Речник на българския език, ч. 1.

Александрова 2020: Александрова, Сн. Названия, свързани с облеклата и тяхното изработване (лексикосемантична характеристика). Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „Доктор”, София.

Александрова 2022: Александрова, Сн. Облекло и цветове в българските диалекти. Пловдив: Пловдивско университетско издателство. Пловдив.

Антонова-Василева 2011: Антонова-Василева, Л. Прояви на езиковата интерференция на лексикално равнище в речта на най-младите българи в Албания. – Многообразие в единството. – В: История и съвременност. Съюз на учените в България. София, с. 93–96.

Антонова-Василева, Митринов 2011: Антонова-Василева, Л., Г. Митринов. Речник на българските говори в Южните Родопи, Драмско, Сярско. Акад. изд. „Проф. Л. Андрейчин”. София.

Антонова-Василева 2012: Антонова-Василева, Л. Семантични особености на лексемата хубав в българските народни говори. – В: Магията на думите. Езиковедски изследвания в чест на проф. д-р Лилия Крумова-Цветкова. Акад. изд. "Проф. М. Дринов". София, с. 520–527.

Антонова-Василева, Гаравалова 2012: Антонова-Василева, Л., Ил. Гаравалова. Мястото на лингвогеографията при проучването на отличителните особености на българския език (Посвещава се на 100-годишнината от рождението на проф. Стойко Стойков). – В: Списание на БАН, кн. 6, с. 46–49.

Антонова-Василева 2013: Антонова-Василева, Л. Прилагателни със значение ‘хубав; красивы, хороший, добрый’ в българските диалекти в

съпоставка с диалектите на славянските езици. – В: Международной научной конференции Традиции на новаторство в сучасних диалектологичних студиях, Лвов, под печат. Украина.1– 10.

Антонова-Василева, Керемидчиева, Василева, Кочева 2014: Антонова-Василева, Л., Сл. Керемидчиева, Л. Василева, А. Кочева-Лефеджиева. Дигитална карта на диалектната делитба на българския език. София, Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН, 2014, с. 130, http://ibl.bas.bg/bulgarian_dialects/

Антонова-Василева 2014: Антонова-Василева, Л. Names of Livestock *Sheep, Ram, Lamb*, according to Their Different Age and Sex in the outh Slavic Languages. http://bgslo.ibl.bas.bg/files/Names_of_sheep_7dec_2014.pdf

Антонова-Василева 2016: Антонова-Василева, Л. Диалектната система на с. Шицевец, Кукъска Гора – Един говор на границите на българската граматика. Изд. Мозайка. София, с. 255.

Апресян 1995: Апресян, Ю. Д. Избранные труды. Том I. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. 2-издание, исправленное и дополненное. Изд. ф-ма „Восточная литература“. РАН. Москва. 470 с.

Апресян 2009: Апресян, Ю. Д. Исследования по семантике и лексикографии. Том I. Парадигматика. М.: Школа „Языки славянских культур“. Москва, с. 567.

Апресян 2003: Апресян, Ю. Д. Фундаментальная классификация предикатов и системная лексикография // Грамматические категории: иерархии, связи, взаимодействие. Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, с. 7-21.

Ахманова 1969: Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. Изд. второе, стереотипное. Изд. „Советская энциклопедия“. Москва.

Балан 1904: Балан, А. Т. Един особен звук в родопското наречие В: Родопски старини. София.

Балан 1905: Балан, А. Т. Родопското наречие. Име и положение между източното и западното.- В: Сборник статей по славяноведению, посвященных профессору М. С. Дринову, Харков. София, с. 111-127.

Барболова 1999: Барболова, З. Имена за съдове в българските диалекти. Изд. Ето. София.

БЕР 1971-2017: Български етимологичен речник, Т. I – VIII. Авт. Колектив. Изд. на БАН. София.

Бояджиев 1972: Бояджиев, Т. Говорът на с. Съчанли, Гюмюрджинско. Изд. на БАН. София.

Бояджиев 1991: Бояджиев, Т. Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия. УИ „Св. Климент Охридски”. София.

Бояджиев 1999: Бояджиев, Т., Куцаров, Ив., Пенчев, Й. Съвременен български език. София, 1999.

Бояджиев 2011: Бояджиев, Т. Българска лексикология. УИ „Св. Климент Охридски”. София.

Бояджиев 2012: Бояджиев, Т. Книжовен език и диалекти. Избрани трудове. Унив. изд. „Св. Климент Охридски”. София. 640 с.

БДПМ 1962-1981: Българска диалектология. Проучвания и материали. Т. I – X. Изд. на БАН. София.

Българска лексикология 2013: Българска лексикология и фразеология, Т. I. Л. Крумова-Цветкова, Д. Благоева, С. Колковска, Ем. Пернишка, М. Божилова. Акад. изд. „Проф. Марин Дринов”. София.

БДА 1964: Български диалектен атлас. Югоизточна България. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци. (Авт. колектив), Изд на БАН. София.

БДА 1975: Български диалектен атлас. Югозападна България. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци. (Авт. колектив), Изд на БАН. София

БДА 2001: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч I-III. Фонетика. Акцентология. Лексика. (Авт. колектив). Книгоизд. къща „Труд“. София.

БДА 2016: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч IV. Морфология. (Авт. колектив). Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“. София.

БТР 1973: Български тълковен речник. Изд. „Наука и изкуство“. София.

БТР 2012: Български тълковен речник. Авт. В. Радева. Изд. „Изток-Запад“. София.

БСРЛЕЦ 2012: Българска семейно-родова лексика. Енциклопедичен речник. Авт. колектив Хр. Холиолчев, М. Младенов, Л. Радева. Изд. „Изток-Запад“. София.

Вакарелски 1956: Вакарелски, Хр. Народните земеделски термини у българите и тяхното историческо значение – В: Български език. №1. София. 36-46.

Вакарелски 1977: Вакарелски, Хр. Етнография на България. Изд. Наука и изкуство. София.

Вакарелска-Чобанска 2002: Вакарелска-Чобанска, Д. Самоковският говор. Трудове по българска диалектология и история на българския език. Кн.1.София.

Вакарелска-Чобанска 2002: Вакарелска-Чобанска, Д. Лексико-семантични особености на качествените прилагателни имена в българските диалекти. Изд. „Корени“. София.

Василев 1981: Василъев Л. М. Семантика руского глагола. Москва.

Василева 2009: Василева, Л. Българско словно богатство. Изд. Мултипринт ЕООД. София.

Василева 2015: Василева, Л. Двоичните имена (*nomina mota*) в българските и словенските диалекти (при названия за домашни животни). http://bgslo.ibl.bas.bg/files/Slov_Lili.pdf

Вачева-Хотева, Керемидчиева 2000: Вачева-Хотева, М., Сл. Керемидчиева. Говорът на село Зарово, Солунско. Изд. Мултипринт ЕООД. София.

Витанова 2002: Витанова, М. Названия за баница в българските диалекти в славянски и балкански контекст. – В: Българска реч, т. 11, София, 2005, 62–66.

Витанова 2014: Витанова, М. Лексикалната система на говора на с. Еникьой (Кръстополе), Ксантийско. – В: Българска реч, кн. 2, София, с. 48–54.

Вътов 1998: Вътов, В. Лексикология на българския език. Лексемика. Ономастика. Фразеология. Лексикография. Изд. „Абагар”. Велико Търново, с. 420.

Гаравалова 2016: Гаравалова, Ил. Семантична мотивация на названията за кътен зъб в родопските говори. – Български език, кн. 2, с. 94–104.

Гаравалова 2016: Гаравалова, И. Названия за белег от опарено в родопските говори. – В: За словото – нови търсения и подходи. Юбилеен сборник в чест на чл.-кор. Проф. д.ф.н. Емилия Пернишка. София: Изд. на БАН „Проф. М. Дринов”, с. 450 – 457.

Гаравалова 2019: Гаравалова, И. Ономасиологични и мотивационни паралели между българските и европейските названия на ледена висулка. – В: Доклади от международната годишна конференция на института за български език „Проф. Любомир Андрейчин” (14-15 май). София, с. 188.

Георгиев 1993: Георгиев, Ст. Българска семасиология. Изд. „Абагар”. Велико Търново.

Геров 1977: Геров, Н. Речник на български език, Т. 4. Изд. „Български писател”. София.

Грамматика на СБЕ 1983: Грамматика на съвременния български книжовен език. Том 2. Изд. на БАН. София.

Дапчева 1989: Дапчева, Й. Лексико- семантичната група на прилагателните за красота в българския език (компонентен анализ). – В: Български език, 1989, № 3, с. 227-232.

Дапчева 2002: Дапчева, Й. Лексико-семантични групи, характеризиращи психическите и физическите свойства на човека. Акад. изд. „Проф. Марин Дринов”. София.

Делиисенов 2015: Делиисенов, Х. Съдбовни песни. Изд. Принтаком Дизайн. Смолян.

Делиисенов 2017: Делиисенов, Х. Земя на предците ни. Изд. Принтаком Дизайн. Смолян.

Делиисенов 2020: Делиисенов, Х. Нашето родно село Долен. Изд. Принтаком Дизайн. Смолян.

Dokulil 1962: Dokulil, Miloš. *Tvoření slov v češtině. I, Teorie odvozování slov*. Praha : Nakladatelství Československé akademie věd, с.196

Допълнение 1908: Допълнение на българския рѣчникъ (Авт. колектив), Печатница "Трудъ". Фототип. издание от изд. от 1908. Пловдив.

Иванов 1958: Иванов, Д. Народни земеделски названия от с. Енина, Казанлъшко. – В: Български език. кн. 2. София, с. 167-173.

Иванов 1970: Иванов, Й. Н. Лабиализация на гласната о в ^уо в някои западнорупски говори. – В: Български език, 1970, № 2-3, с. 200-204.

ИДРБЕ 2012: Идеографски диалектен речник на българския език, Т. I. А-Д. Авт. колектив. Гл. ред. В. Радева. Изд. „Български бестселър”. София.

Илиев, Георгиева 2015: Илиев, И., Георгиева, М. Една фонетична особеност на родопския дранговски говор. – В: Лингвистиката: история, предизвикателства, перспективи. Сборник в чест на 80-годишнината на проф. Иван Кочев. Благоевград.

Илиев, Синапов 2020: Илиев, И., Синапов, Ф. За някои особености в говора на село Гърнати, Неделинско – В: е-списание в областта на хуманитаристиката, бр. 16. София.

Илчев 2012: Илчев, Ст. Речник на личните и фамилените имена у българите. Изд. „Изток-Запад”. София.

Кабасанов 1956: Кабасанов. Ст. Говорът на с. Момчиловци, Смолянско. –В: Известия на Института за български език при БАН. Кн. IV, София, с. 5–101.

Кабасанов 1963: Кабасанов. Ст. Един старинен български говор. Тихомирският говор. Изд. на БАН. София.

Каневска-Николова 2001: Каневска-Николова, Е. Говорът на село Момчиловци, Смолянско – половин век по-късно. Изд. МСД. София.

Каневска-Николова 2010: Каневска-Николова, Е. При корена, от извора (антропонимично и лексикално-семантично изследване на говора на с. Момчиловци, Смолянско). Изд. „Отзвук прес”. Смолян.

Касабов 2006: Касабов, Ив. Граматика на семантиката. УИ. „Св. Климент Охридски”. София.

Касабов 2013: Касабов, Ив. Проблеми на общата лексикология. – В. Българска лексикология и фразеология. Т. III. Акад. изд. „Проф. Марин Дринов”. София.

Кацнелсон 1972: Кацнельсон, С. Д. Типология языка и речевое мышление. Ленинград: Наука. с. 213.

Керемидчиева 1993: Керемидчиева, Сл. Говорът на Ропката (Родопска граматика). Изд. „Принт”. София.

Керемидчиева, Вачева-Хотева 2000: Керемидчиева, Сл., Вачева-Хотева, М. Говорът на село Зарово, Солунско. Изд. Мултипринт. София.

Керемидчиева, Пухалев, Пухалева 2008: Керемидчиева, Сл, Г. А. Пухалев, И. Генов - Пухалева . Казано на каменски : Етнолингвистично изследване на кв. Каменица - Велинград. Изд. „Принт”. София.

Керемидчиева 2012: Керемидчиева, Сл. Семантични особености на родопската лексика.

http://bgslo.ibl.bas.bg/files/Semantichni_osobenosti_na_rodopskata_lexsika.pdf

Керемидчиева, Кочева, Василева 2012: Керемидчиева, Сл., А. Кочева, Л. Василева. Еркеч - паметта на езика. Изд. Мултипринт. София.

Керемидчиева, Василева 2022: Керемидчиева, Сл., Василева Л. Речник на един архаичен родопски говор – говора на Ропката. Изд. БАН „Проф. Марин Дринов“. София.

Кирилова 2011: Кирилова, Й. Пастирската терминология в Софийско с. Искрец, с. Брезе, с. Браковци и с. Добравица. Изд. къща „Знак ‘94’“. Велико Търново.

Китанова 2010: Китанова, М. Етнолингвистични етюди. Изд. Изд. къща „Знак ‘94’“. Велико Търново.

Клепикова 1974: Клепикова, Г. П. Славянская пастушеская терминология. Москва.

Котева 2015: Котева, М. Названия, свързани с храните и тяхното приготвяне (лексикосемантична характеристика). Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „Доктор“, София.

Котева 2021: Котева, М. Названия, свързани с храните и тяхното приготвяне (лексикосемантична характеристика). Изд. Диомира. София.

Кочев 1969: Кочев, Ив. Гребенският говор в Силистренско (с особен оглед към лексикалната му система). Трудове по българска диалектология. Кн.5. София.

Кочев 2010: Кочев, Ив. Българска фонология. Изд. „Анико“. София.

Кочева-Лефеджиева 2013: Кочева-Лефеджиева, А. Названия за ‘малък (нисък и слаб) човек’ в български език, получени чрез семантична номинация. – В: 70 години българска академична лексикография. Доклади

от Шестата национална конференция с международно участие по лексикография и лексикология. София, с. 416 – 422.

Маринска 2020: Маринска, Р. Девисилският говор. Фонетика и Морфология. Изд. Авлига. София.

Милетич 1984: Милетич, Л. Единството на българския език в неговите наречия. – В: Помагало по българска диалектология (препечатана статия), София, с. 20–30.

Милетич 1905: Милетич, Л. Източните български говори. Изд. ВАН. Виена./ <https://www.rodopskistarini.com/2011/12/1905.html>

Милетич 1929: Милетич, Л. Единството на българския език в неговите наречия. Изд. Български преглед. кн.1.

Милетич 2013: Милетич, Л. Родопските говори на българския език. Превод от немски език д-р Енчо Тилев. Изд. Изток-Запад. София.

Мирчев 1978: Мирчев, К. Историческа граматика на българския език. Изд. Наука и изкуство. София, с. 114.

Митринов 2003: Митринов, Г. Златоградски сборник – среднородопски възрожденски паметник от средата на XIX век. Докторска дисертация. София.

Митринов 2011: Митринов, Г. Южнородопските български говори в Ксантийско и Гюмюрджинско. Изд. Фондация ВМРО. София.

Митринов 2017: Митринов, Г. Названия на дъб в източнородопските и южнородопските български говори. – Български език 64, 3. Изд. БАН. София, с.63-74.

Митринов 2018: Митринов, Г. Езикови свидетелства за българския характер на населението в Южните Родопи и Западна Тракия през XVI век. Част I. Ксантийско, Златоградско, Южните райони на Смолянско. БАН. София.

Митринов 2019: Митринов, Г. Говорът на с. Хебилево, Гюмюрджинско (Гърция) и на с. Горни Юруци, Крумовградско (България). София.

Митринов 2021: Митринов, Г. Тенденции в развитието на антропонимната система на с. Бял Извор, Ардинско, по данни от XVI и XVII век – В: Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“. Том I. Изд. БАН. София.

Михайлов 2016: Михайлов, М. Златоградският говор. УИ „Паисий Хилендарски“. Смолян.

Младенов 1935: Младенов, Ст. Принос към изучаването на българските говори в Източна и в Западна Тракия. – Тракийски сборник, № 6, с.43.

Младенов 1941: Младенов, Ст. Етимологически и правописен речник на българския език. Изд. Христо Г. Данов. София.

Младенов 1979: Младенов, Ст. История на българския език. Изд. на БАН. София.

Младенов 1967: Младенов, М. Лексиката на ихтиманския говор. Българска диалектология. Проучвания и материали. Кн.3. Изд. на БАН. София.

Младенов 1968: Младенов, М. Българските говори в Румъния. Изд. на БАН. София.

Младенов 1968: Младенов, М. Типове лексикални различия в източните български говори. – В: Андрейчин, Л., Ст. Стойков (ред.). Славистичен сборник по случай VI международен конгрес на славистите в Прага. София: Издателство на БАН, с. 261 – 271. (Mladenov 1968: Mladenov, M. Tipove leksikalni razlichiya v iztochnite balgarski govori. – In: Andreychin, L., St. Stoykov (red.). Slavistichen sbornik po sluchay VI mezhdunaroden kongres na slavistite v Praga. Sofia: Izdatelstvo na BAN, s. 261 – 271.)

Младенов 1969: Младенов, М. Сл. Лингвистична география. – В: Български език. кн. 4–5, София.

Младенова 1992: Младенова, Д. Названия за ‘клепач’ в българските диалекти – В: Език и литература, 1992, т. 47, брой 4, с. 57-62.

Мутафчиев 1971: Мутафчиев, Р. Анализ на лексиката по семантични полета. – В. Език и литература, №2, с. 27-38.

Мъжлекова 1990: Мъжлекова, М. Речник на старобългарските думи в днешните български говори. Изд. на БАН, София, 1990.

Новиков 1982: Новиков, Л. А. Семантика русского языка, учебное пособие. Москва. с. 414-418.

Пернишка 1993: Пернишка, Ем. За системността в лексикалната многозначност на съществителните имена. София, 1993.

Пернишка 2013: Пернишка, Ем. Лексикална семантика. Структурно-семантични особености на българската лексика. – В: Българска лексикология и фразеология. Т. I. 2013, с. 555-578.

Попов 1982: Попов, Д. За думите и тяхното лексикално, граматично и стилистично значение. – В: Българското словно богатство. Изд. „Народна просвета”. София, с.15-17.

Попова 2012: Попова, М. Теория на терминологията, София, с.132.

Примовски 1973: Примовски, А. Бит и култура на родопските българи. Акад. изд. БАН. София.

Радева 1979: Радева, В. Селскостопанската лексика на централния балкански говор. Българска диалектология. Проучвания и материали. Изд. на БАН. София, с. 79-222.

Радева 1979: Радева, В. За някои различия между книжовната и диалектна лексика. – Помагало по лексикология. Съст. Хр. Първев. Изд. „Наука и изкуство”. София.

Радева 1982: Радева, В. Лексикалното богатство на българските говори. Библ. „Родна реч омайна”. Държ. изд. „Наука и изкуство”. София.

Радева 2007: Радева, В. Между многозначността и омонимията. – В. Лексикографията и лексикологията в съвременния свят. Изд. „Знак 94”. Велико Търново, с. 36-43.

Радева 2013: Радева, В. Общославянска лексика в българските диалекти. – Славянска филология, т.25. Доклади за X международен конгрес на славистите в Минск, Беларус. Акад. изд. „Проф. Марин Дринов”. София, с. 124-132.

Радева 2017: Радева, В. Българска лексикология и лексикография. Изд. „Изток-Запад”.София.

РБЕ 1977-2015: Речник на българския език. Т. 1-15. Авт. колектив. Акад. изд. „Проф. Марин Дринов”. София.

РНГ 1975: Найден Геров. Речник на българския език. Фотот. изд. на Ръчникъ на блъгарскый языкъ с тлъкувание ръчи-ты на блъгарскы и на русскы. Дружествена печатница „Съгласие”. Пловдивъ.

РСДДБГ 1990: Мъжлекова, М. Речник на старобългарски думи в днешните български говори. Изд. на БАН, Институт за български език, София.

РЧД 1982: Речник на чуждите думи в българския език. Отг. Редактор Ст. Илчев. Изд. на БАН. София.

Соссюр 1977: Соссюр, Ф. Труды по языкознанию. Изд. Прогресс. Москва.

Стойков 1962: Стойков, Ст. Към вокализма на смолянския говор [преглас 'a > e] – Български език. Кн. 1. София, с.19-24.

Стойков 1963: Стойков, Ст. Ятовият преглас в българския език.- Български език. Кн. 3-4. София, с. 311-332.

Стойков 1967: Стойков, Ст. Банатският говор. Трудове по българска диалектология. Кн.3. Изд. на БАН. София.

Стойков 1968: Стойков, Ст. Лексиката на банатския говор. Трудове по българска диалектология. Кн.4. Изд. на БАН, София.

Стойков, Младенов 1971: Стойков, Ст., М. Младенов. Упътване за проучване лексиката на местен говор. Изд. на БАН. София.

Стойков 1970: Стойков, Ст. Рупските особености в съртския говор.– Известия на Института за български език. 1970, с. 701-712.

Стойков 1971: Стойков, Ст. Говорът на с. Мугла, Девинско. – Известия на инст. за бълг. език, 20, 1971, с. 3-90.

Стойков 1993: Стойков, Ст. Българска диалектология. Изд. на БАН. София.

Стойков 2008: Стойков, Ст. Нов неизвестен тип акавизъм в родопските говори. Предударен акавизъм в говора на селата Старцево и Неделино, Златоградско. – В: Избрани езиковедски трудове. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 251-257.

Стоилов 2006: Стоилов, Ан. Традиционна земеделска и животновъдна лексика от Говорите по Средна Струма. Тематични групи. Лексико- семантични групи. Словообразуване. УИ „Неофит Рилски“. Благоевград.

Стойчев 1965: Стойчев, Т. Родопски речник. – В: Българска диалектология. Проучвания и материали. кн.2. Изд. на БАН. София, с. 121-307.

Стойчев 1970: Стойчев, Т. Родопски речник. Допълнение. –В: БДПМ, кн. 5, Изд. на БАН. София, с.153–220.

Стойчев 1983: Стойчев, Т. Второ допълнение. Родопски сборник. –В: БДПМ, кн. 5, Изд. на БАН. 1983.

Тодоров 1984: Тодоров, Цв. Принос към методика на диалектологията. – В: Помагало по българска диалектология (препечатана статия), София, с. 269–294.

Тодорова 1977: Тодорова, Елена. Въпросът за лексиката като система в съвременното езикознание. – В: Български език. София: Изд. на БАН, София, с. 3 –14.

Тончева, Илиев 2016: Тончева, Хр., И. Илиев. Говорът на село Припек, Джебелско. УИ „Паисий Хилендарски”. Пловдив.

ТБД 1965-2002: Трудове по българска диалектология. Кн. 1-13. Акад. изд. на БАН. София.

Умленски 1968: Умленски, Ив. Семантично групиране на диалектната битова и професионална лексика на кюстендилския говор. – В. Известия на института за български език. Кн. XVI . Изд. на БАН. София, 507-516.

Ушева 2016: Ушева, К. Вокално-консонантното въздействие в южната част на ятовата изоглосна зона. Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „Доктор”, Благоевград.

Фатер 2002: Фатер, Х. Увод в езикознанието. Превод от немски д.ф.н. Детелина Георгиева. Книгоизд. Къща „Труд”. София.

Филин 1957: Филин, Ф. П. О лексико-семантических группах слов.- Езиковедски изследвания в чест на акад. Стефан Младенов. София.

Филин 1982: Филин, Ф. П. Очерки по теории езикознания. Москва.

Филипова-Байрова 1969: Филипова-Байрова, М. Гръцки заемки в съвременния български език. Изд. на БАН. София.

Харалампиев 2001: Харалампиев, И. Историческа граматика на българския език. Изд. Фабер. Велико Търново.

Холиолчев 1978: Холиолчев, Хр. Диалектната лексика в тълковния речник на националния език. – В: Славистичен сборник, София, с.163-170.

Цонев 1900: Цонев, Б. Програма за изучаване на българските народни говори. – Сборник за народни умотворения, т. 16-17, София, с. 879-911.

Цонев 1890-1891: Цонев, Б. За източнобългарския вокализъм. СБНУ кн. III-IV. София.

Цонев 1904: Цонев, Б. Диалектни студии. Изд. Придворна печатница. София.

Цонев 1906: Цонев, Б. Добрейшово четвроевангелие. Среднобългарски паметник от XIII век. Изд. Държавна печатница. София, с. 30-31.

Цонев 1984-1985: Цонев, Б. История на българския език. Т. I – III. Изд. „Наука и изкуство”, София.

Шишков 1887–1892: Шишков, Ст. Родопски старини. Кн. I. Пловдив, 1887; Кн. II. Пловдив, 1888; Кн. III. Пловдив, 1890; Кн. IV. Пловдив.

Шишков 1894: Шишков, Ст. "Славиеви гори" (Родопи). Списание. Брой 1.

Шишкова 1992: Шишкова, Л. Лексико-семантичната парадигма на наименованията на растенията в славянските езици в диахронен аспект.-В: Език и литература. Кн.4. София, с. 63-66.

Шклифов 1973: Шклифов, Бл. Костурският говор. Трудове по българска диалектология. Кн.8. Изд. на БАН. София.

Шклифов 2000: Шклифов, Бл. Пастирската лексика в района на Вич планина (Костурско-Леринско). Изд. ЕТО. София.

VIII. Приложение

Списък на информаторите от с. Долен, Златоградско

1. Димитър Методиев Дюлгеров, основно образование, роден 1931г., строител.
2. Расиме Смаилова Калукова, родена 1931, земеделец.
3. Ясен Методиев Дюлгеров, основно образование, роден 1938 г., земеделец.
4. Расиме Селимова Махмудова, основно образование, родена 1942 г.
5. Милка Иванова Дедеянова, основно образование, родена 1943 г.
6. Събка Асенова Калукова, начално образование, родена 1945г., земеделец.
7. Кемил Ибрахимов Махмудов, основно образование, роден 1946 г.
8. Нефизе Ахмедова Махмудова, основно образование, родена 1948 г.
9. Зорка Милкова Хаджиева, основно образование, родена 1951г., земеделец.
10. Данчо Сатков Славов, полувисше образование, роден 1954г., учител по биология;
11. Анелия Севдалинова Хаджиева, основно образование, родена 1955г., земеделец;
12. Калин Димитров Хаджиев, основно образование, роден 1958г., строител.
13. Красимир Димитров Дюлгеров, полувисше образование, роден 1959г., пенсионер.
14. Велко Калинов Хаджиев, средно образование, роден 1977г., строител.

Списък на публикациите по темата на дисертацията

Дюлгерова 2016: Дюлгерова, К. Специфични лексикални особености в названията на домашни животни в говора на с. Долен, Златоградско”. – В: Професор Иван Кочев – живот, отдаден на езикознанието. Съст. Ана Кочева. Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов”, с. София, с. 229-233. ISBN 978-954-322-852-2.

Дюлгерова 2017: Дюлгерова, К. Лексико-семантични групи при названията на селскостопанската лексика в говора на с. Долен, Златоградско. – В: „Език и психология”, Бургас. Изд. „Либра Скорп“, с. 104-115. ISBN 978-954-471-423-9. <https://www.meridian27.com/book/ezik-i-psihologiya>

Дюлгерова 2017: Дюлгерова, К. Лексико-семантични групи прилагателни имена за назоваване на външна и вътрешна характеристика на човека (по материали на родопски диалект)”. – В: „Език и психология”. Изд. Либра Скорп, Бургас, с. 104-115. ISBN 978-954-471-423-9. <https://www.meridian27.com/book/ezik-i-psihologiya>

Дюлгерова 2018: Дюлгерова, К. Някои названия на храни в говора на с. Долен, Златоградско. – В: „Международен филологически форум”, том 5. София, <https://philol-forum.uni-sofia.bg/nazvanya-na-hrani/>

Списък на участията в научни проекти и програми

Участие в университетски научноизследователски проект „Българо-руски паралели в езиково-литературен и педагого-исторически контекст” с ръководител проф. д.п.н. Маргарита Терзиева, гр. Бургас. Изнасяне на доклад на тема „Биографичният метод като способ (начин) за разкриване на връзката между българската и руската специализирана литература в обучението по българска диалектология”.

Участие в научноизследователски проект НИХ-392/2017 на тема "Изследване на вербализацията и концептуализацията на психични процеси и явления". Ръководител на проекта: доц. д-р Г. Петрова – тема на доклада: „Лексико-семантични групи прилагателни имена за назоваване на външна и вътрешна характеристика на човека (по материали на родопски диалект)”.

Ръководител и участник в научноизследователски проект на БАН по програмата за подпомагане на млади учени и докторанти със заглавие на проекта „Лексикалната система на с. Долен, Златоградско", спечелен през 2017 г.

Участие в проекта Лингвогеографско изследване на взаимовръзката между европейската и българската диалектна лексика – проект, финансиран от ФНИ, Договор № ДН 20/11 от 11.12.2017 г.
<https://www.lexicalgeolinguistic.org/Dialects/>;
<http://mozajka.co/DialAtlasBook/1%20%D0%A3%D0%B2%D0%BE%D0%B4.pdf>

